

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2346
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1343

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

Yazarlar

Prof.Dr. Vahit TÜRK (Ünite 1, 7, 9)
Doç.Dr. Hülya ARSLAN EROL (Ünite 1, 2)
Prof.Dr. Güler GÜLSEVİN (Ünite 3-6)
Yrd.Doç.Dr. Hüseyin DURGUT (Ünite 7, 8)
Yrd.Doç.Dr. Murat CERİTOĞLU (Ünite 9, 10)

Editörler

Prof.Dr. Vahit TÜRK
Prof.Dr. Erdoğan BOZ

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Doç.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Atilla Tekin

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili

ISBN

978-975-06-1019-6

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 7.800 adet basılmıştır.

ESKİŞEHİR, Ekim 2011

İçindekiler

Önsöz	xi
-------------	----

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi.....	2
---	----------

1. ÜNİTE

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ	3
HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ	4
HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ	5
Kıssaşü'l-Enbiyâ	5
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi	5
Eserin Nüshaları	6
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	6
Nehcü'l-Ferâdis	6
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri	7
Eserin Nüshaları	7
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	8
Muḳaddimetü'l-Edeb	9
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi	9
Eserin Nüshaları	9
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	10
Mu'înü'l-Mürîd	10
Eserin Yazarı ve Yazılış Tarihi	10
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	10
Satır Arası Kuran Tercümesi	11
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	11
Cevâhirü'l-Esdâf	11
HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ	11
Hüsrev ü Şîrîn	11
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	12
Muḳabbet-nâme	12
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	12
Dâsitân-ı Cümcüme	13
Mi' râc-nâme	13
Yarlık ve Bitikler	13
Sirâcü'l-Ḳulûb	14
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları	14
İbni Mühennâ Lugati / Hilvetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân	14
Özet	15
Kendimizi Sınayalım	16
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	17
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	17
Yararlanılan Kaynaklar.....	18

2. ÜNİTE**Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Özellikleri..... 20**

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ	21
Yazım Özellikleri	21
SES ÖZELLİKLERİ	21
Ünlüler	21
Ünlü Türleri	21
Ünlü Değişmeleri	22
Ünsüzler.....	23
Ünsüz Türleri	23
Ünsüz Değişmeleri	23
Göçüşme	24
ŞEKİL ÖZELLİKLERİ	24
Çekim Ekleri	24
İsim Çekimi	24
Fiil Çekimi	25
Yapım Ekleri	32
İsimden İsim Yapan Ekler	32
İsimden Fiil Yapan Ekler	33
Fiilden isim Yapan Ekler	33
Fiilden Fiil Yapan Ekler	34
SÖZ VARLIĞI	35
ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ	35
Nehcü'l-Ferâdis (108/4- 108/13)	35
Çeviriyazı	35
Çeviri	35
DİLBİLGİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ	36
Kıṣāṣü'l-Enbiyâ, 93v/9-94r/1	37
Çeviriyazı	37
Çeviri	37
Dilbilgisi Çözümlemeleri	38
SÖZLÜK	39
Özet.....	40
Kendimizi Sınayalım.....	41
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı.....	42
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	42
Yararlanılan Kaynaklar.....	42

3. ÜNİTE**Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu..... 44**

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ,	
YAZIM ÖZELLİKLERİ	45
Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu	45
Eski Anadolu Türkçesi (Eski Oğuzca)	45
Oğuzlar	45

Oğuzcanın Tarihi Gelişimi	46
Anadolu'da Oğuzcanın Yazı Dili Olma Süreci	46
Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri	49
Behcetü'l-Hadayık Fi-Mev'izetü'l-Hakayık	49
Mevlana Celaleddin Rumi	49
Sultan Veled	50
Hoca Ahmed Fakih	50
Yunus Emre	51
Şeyyad Hamza	51
Hoca Dehhani	51
Âşık Paşa	52
Gülşehri	52
Hoca Mesud	52
Kadı Burhaneddin	53
Şeyhoğlu	53
Dede Korkut Hikâyeleri	54
Ahmedi	54
Ahmed-i Dâî	55
Hatiboğlu	56
Süleyman Çelebi	56
Şeyhî	56
Hakîkî	57
Dil Özellikleri	57
Yazım (İmla) Özellikleri	57
Özet.....	59
Kendimizi Sınayalım	60
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	61
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	61
Yararlanılan Kaynaklar.....	61

Eski Anadolu Türkçesinin Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi I:

4. ÜNİTE

Çekim Ekleri.....	62
SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	63
Ünlüler	63
Ünlü Türleri	63
Ünlü Uyumları	63
Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu	63
Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu	63
Ünlü Düşmesi	65
Ünlü Geçişmesi	65
Ünsüzler	65
Ünsüz Türleri	65
Ünsüz Uyumları	65
Ötümlüleşme	65

Sızıcılışma	66
Dudaklılaşma	67
Genizleşme	67
Ünsüz Düşmesi	67
Ünsüz Türemesi	67
Ünsüz İkizleşmesi	67
Ünsüz Tekleşmesi	67
Hece Tekleşmesi	67
Göçüşme	68
ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	68
Çekim Ekleri	68
İsim Çekimi	68
İyelik Ekleri	68
Hâl Ekleri	69
İSİM HAL EKLERİ VE BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI	74
Aitlik Eki	74
FIİL ÇEKİMİ	75
Fiil Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri	75
FIİL ZAMANLARI	75
Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman	76
Görülen Geçmiş Zaman	77
Geniş Zaman	78
Şimdiki Zaman	79
Gelecek Zaman	80
Özet	82
Kendimizi Sınayalım	83
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	84
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	84
Yararlanılan Kaynaklar.....	84

5. ÜNİTE

Eski Anadolu Türkçesininin Şekil Bilgisi II	86
KİPLER, FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ, FİİLİMSİLER, YAPIM EKLERİ.....	87
Fiil Kipleri	87
İstek-Emir Kipi	87
Kişiler İçin Özel Eklerle Yapılan	89
Fiillerin Birleşik Çekimi	90
BİLDİRME ÇEKİMİ (EK-FİİL ÇEKİMİ).....	95
FİİLİMSİLER	96
İsim-Fiil Ekleri	96
Sıfat-Fiil Ekleri	96
Zarf-Fiil Ekleri	97
YAPIM EKLERİ.....	99
İsimden İsim Yapan Ekler	99
İsimden Fiil Yapan Ekler	99

Fiilden İsim Yapan Ekler	100
Fiilden Fiil Yapan Ekler	100
Çatı Ekleri	100
Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler	101
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHİ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ	
YERİ	101
Özet.....	103
Kendimizi Sınayalım	104
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	105
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	105
Yararlanılan Kaynaklar.....	105

Eski Anadolu Türkçesi Metin İncelemeleri 106

6. ÜNİTE

METİN 1: SÜHEYL Ü NEVBAHAR	107
Transkripsiyon	107
Dil İncelemesi	108
Açıklamalar	111
METİN 2: KİTABU EVSÂF-I MESÂCİDİ'Ş-ŞERİFE	112
Transkripsiyon	112
Dil İncelemesi	113
Açıklamalar	114
METİN 3: MİFTÂHU'L-CENNE	115
Transkripsiyon	115
Transkripsiyon	116
Dil İncelemesi	117
Açıklamalar	120
METİN 4: (ŞEYYAD HAMZA) YUSUF U ZELİHA	120
Transkripsiyon	120
Dil İncelemesi	121
Açıklamalar	123
METİN 5: DEDE KORKUT KİTABI	123
Transkripsiyon	124
Dil İncelemesi	124
Açıklamalar	126
Özet.....	127
Kendimizi Sınayalım	128
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	129
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	129
Yararlanılan Kaynaklar.....	129

Çağatay Türkçesi I..... 130

7. ÜNİTE

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ	131
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU	132
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DÖNEMLERİ VE ESERLERİ	133

Klasik Öncesi Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı)	133
Sekkâkî	134
Lutfî	135
Haydar Tilbe	135
Yusuf Emîrî	136
Seydî Ahmet Mirzâ	136
Gedâyî	136
Atâyî	137
Ahmedî	137
Yakînî	137
Klasik Çağatay Türkçesi Dönemi (15. Yüzyılın İkinci Yarısı)	138
Hüseyn Baykara	138
Ali Şîr Nevâyî	139
Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri	140
Hâmidî	142
YAZIM ÖZELLİKLERİ	142
Ünlülerin Yazımı	142
Ünsüzlerin Yazımı	143
SES ÖZELLİKLERİ	143
Ünlüler	143
Ünlü Uyumları	143
Ünlü Değişmeleri	144
Ünsüzler	145
Ünsüz Uyumları	145
Ünsüz Değişmeleri	145
Özet	147
Kendimizi Sınayalım	148
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	149
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	149
Yararlanılan Kaynaklar.....	150
Örneklerin Alındığı Metinler	151
Kısaltmalar	151

8. ÜNİTE

Çağatay Türkçesi II..... 152

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	153
Çekim Ekleri	153
İsim Çekimi	153
Fiil Çekimi	156
Zamanlar	157
Kipler	159
Zamanların Birleşik Çekimi	160
Ek Fiilin Çekimi	161
Fiilimsiler	162
İsim Fiil Ekleri	162

Sıfat Fiil Ekleri	162
Zarf Fiil Ekleri	163
Yapım Ekleri	164
Yeterlik Fiili	166
SÖZ VARLIĞI	166
Özet	167
Kendimizi Sınayalım	171
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	172
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	172
Yararlanılan Kaynaklar.....	173
Örneklerin Alındığı Metinler	173
Kısaltmalar	173

Kıpçak Türkçesinin Oluşumu ve Ses Bilgisi..... 174

9. ÜNİTE

KIPÇAKLAR	175
KIPÇAK TÜRKÇESİ	176
ESERLER	177
Sözlük ve Gramerler	177
Kodeks Kumanikus	177
Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler	180
Ermeni Harfli Kıpçakça Metinler	182
YAZIM ÖZELLİKLERİ	183
Ünlülerin Yazımı	183
Ünsüzlerin Yazımı	183
SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	183
Ünlüler	183
Ünlü Uyumları	184
Ünsüzler	185
Özet	188
Kendimizi Sınayalım	191
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	192
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	192
Örneklerin Alındığı Metinler.....	192
Yararlanılan Kaynaklar.....	193

Kıpçak Türkçesi Şekil Bilgisi..... 194

10. ÜNİTE

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	195
Çekim Ekleri	195
İsim Çekimi	195
Fiil Çekimi	198
Zamanlar	199
Kipler	201
Zamanların Birleşik Çekimi	201
Ek-Fiilin Çekimi	202

Fiilimsiler	203
İsim Fiil Ekleri	203
Sıfat Fiil Ekleri	203
Zarf Fiil Ekleri	204
Yapım Ekleri	205
SÖZ VARLIĞI	207
Özet.....	208
Kendimizi Sınayalım	213
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	214
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	214
Örneklerin Alındığı Metinler	215
Yararlanılan Kaynaklar.....	215
Eski Anadolu Türkçesi Örneklerinin Alındığı Metinler	217
Çağatay Türkçesi Sözlüğü	219

Önsöz

Sevgili Arkadaşlar,

Çok büyük bir coğrafyaya ve zaman dilimine yayılmış olan Türk Dilinin geçirdiği evreleri tanımak, bir başka deyişle tarihi lehçeleri bilmek için yüzyıllara göre bölümlemeler yapmak öteden beri uygulana gelen esaslı bir yöntemdir.

Elinizdeki kitap da bu anlayışla hazırlandı. XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili, Türk Dilinin çok farklı coğrafyalara yayılmış ve XIV-XV. yüzyıllarda işlenmiş dilimini kapsamaktadır. Buna göre söz konusu coğrafya ve tarih dilimi için yazarlar tarafından Harezmi Türkçesi (1, 2), Eski Anadolu Türkçesi (3, 4, 5 ve 6), Çağatay Türkçesi (7, 8) ve Kıpçak Türkçesi (9, 10) üniteleri hazırlandı.

Tarihi Türk lehçelerine ilişkin bu ünitelerin içerik planı; lehçe hakkında genel bilgi, ses bilgisi (ünlüler, ünsüzler ve ses olayları), şekil bilgisi (çekim ve yapım ekleri), önemli şair ve yazarların eserleri, dil incelemesi (ek-kök incelemesi), örnek metinler, sözlük ve kaynakça bölümlerinden oluşuyor.

Sınırlı ünite ve sayfa sayısı ile hazırlanan bu kitap, bir rehber niteliğindedir. Adı geçen lehçelerin tam anlamıyla anlatıldığı elbette düşünülemez. Bu durumda daha kapsamlı bilgi elde etmek isteyenler, her ünitenin ardında yer alan kaynakçalara veya yer yer aralarda verilen “Kitap” başlıklı bölümlere bakabilirler.

Bilindiği üzere, ders kitapları genel bilgiler içerir. Burada derin bilimsel tartışmalara girilmez. Bu sebeple kitapta geçen kimi bilgilerin başka başka eserlerde farklı yorumları görülebilir. Bunu dikkate alan ünite yazarları, genel doğruları aktarmayı ve tartışmalı konulara girmemeye özen göstermişlerdir.

Sonuç olarak öğrencilerimiz için böyle değerli bir eser hazırlayan kıymetli yazarlarımıza ve bu işte emeği geçen bütün görevlilere ayrı ayrı teşekkür ederiz.

Editörler
Prof.Dr. Vahit TÜRK
Prof.Dr. Erdoğan BOZ

1

Amaçlarımız

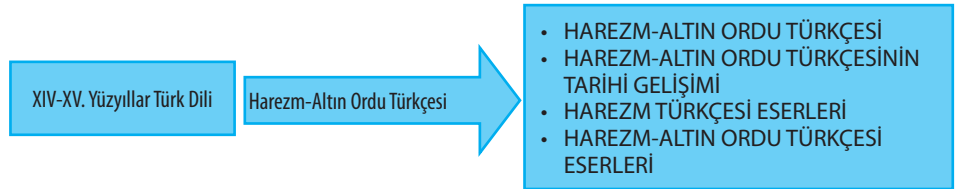
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Harezmi Türkçesinin Türk dili içindeki yerini tanımlayabilecek;
- Harezmi Türkçesinin ne ifade ettiğini hakkında bilgi verebilecek;
- Harezmi Türkçesinin tarihi hakkında açıklama yapabilecek;
- Harezmi Türkçesi dönemi eserlerini tanıtabilecek bilgi ve becerileri kazanabilecekleriniz.

Anahtar Kavramlar

- Harezmi
- Harezmi Türkçesi
- Nehcü'l-Feradis
- Kısasü'l-Enbiya
- Muînü'l-Mürîd
- Muhabbet-nâme
- Hüsrev ü Şîrîn

İçindekiler

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ

XI-XII. yüzyıllarda hem etnik yapı hem de siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden **Karahanlı Türkçesi** temelinde güney-batı kolunu teşkil eden **Oğuz Türkçesi** ve kuzeybatı kolunu teşkil eden **Kıpçak Türkçesi**-nin karışık kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezmi Türkçesi veya Harezmi-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

Karahanlı Türkçesi: XI-XIII. yüzyıllar arası Türk dili.

Harezmi Türkçesinin en önemli dil özelliği, Harezmi bölgesinde yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından karma bir yapı arzemesidir.

DİKKAT

Karahanlı Türkçesinden Çagatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eden Harezmi Türkçesi teriminin belli bir dönemin Türkçesine ad olarak kullanılması Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserinde Harezmi bilim adamı Hüseyin Harezmi'nin Kasîde-i Bürde'ye Harezmi Türkçesi ile şerh yazdığını bildirmesi ile ortaya çıkmıştır (Ata 2002: 13): Mevlânâ Celâle'd-dîn-i Rûmî kuddise sırrıhu Mesnevî'ge şerh bitüpdür ve kasîde-i Bürde'ge dağı H'ârezmîçe Türkî tili bile şerh bitüpdür.

Harezmi bölgesi, daha Moğol çağından önceki devirlerde doğudaki Kâşgar'la birlikte ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir rol oynamıştır. Altın Ordu çağında da önemini koruyan bu bölge, 1220'de Moğolların istilasından 1379 yılına kadarki sürede siyasî bakımdan **Altın Ordu**'ya bağlı kalmıştır. Moğol akınlarına rağmen burada İslâmî Türk edebiyatı gelişmeye devam etmiştir. Harezmi'de XIII. yy. sonlarında gelişen kültür faaliyetine XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başkenti Saray ve Kırım da eklenmiştir. Birçok bilim adamı, şair ve yazar Harezmi'den Altın Ordu'ya göç etmiş, bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde de yayılmasına katkı sağlamıştır.

Farklı Türk boylarının gelip yerleştiği, çeşitli boyların birbiriyle karıştığı bir bölge olan Harezmi bölgesinin XIII. yüzyıldan itibaren büyük oranda Türkleşmesiyle birlikte bu bölgede yeni bir yazı dili kurulmaya başlamıştır. Bu yazı dilinin kuruluşunda Oğuz ve Kıpçakların rolü büyüktür. Bunlar yanında Kalaçlar, Uygurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve başka bazı göçebe Türk boyları da etkili olmuştur. Bu sebeple bu bölgede oluşan Türkçe, göç yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle hem bir geçiş devri Türkçesi olmuş, hem de içinde Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini barındıran bir lehçe haline gelmiştir. Karahanlı Türkçesinden Çagatay Türkçesine geçiş dili olarak büyük önem taşıyan Harezmi Türkçesi, Timurîlular devrinde sona ererek yerini Çagatay Türkçesine bırakmıştır.

Oğuz Türkçesi: XI. yüzyılda Harezmi bölgesinde toplu olarak yaşayan ve daha sonra batıya doğru göç ederek bugünkü Türkmen, Azerbaycan, Gagavuz ve Türkiye Türklerinin aslını oluşturan büyük bir Türk boyunun lehçesi.

Kıpçak Türkçesi: Karahanlı Türkçesinden sonra XIII-XV. yy.larda Altın Ordu devleti içinde ve XIII-XVI. yy.lar arası Mısır ve Suriye'de konuşulmuş ve yazılmış olan Türk dili.

Çagatay Türkçesi: Karahanlı ve Harezmi edebî dillerinin devamı olarak XV-XX. yy.lar arası Orta Asya'da konuşulmuş ve yazılmış olan Türk dili.

Altın Ordu: Moğol imparatoru Cengiz Han'ın ölümünden sonra torunlarından Batu Han'ın 1242'de kurduğu ve kardeşi Berke Han'ın yerine geçip Müslüman olmasıyla tam bir Türk-İslam devleti haline gelen devletin adı.

SIRA SİZDE

Harezmi Türkçesinin Türk dili tarihindeki yeri hakkında bilgi veriniz.

Harezmi Türkçesi, Alî Şîr Nevâyî'den başlayarak farklı isimlendirmelerle de olsa Orta Türkçe dönemi içinde ayrı bir devre olarak ele alınmıştır. Altın Ordu Türkçesi ile Harezmi Türkçesini birbirinden ayıran ölçütlerin tam olarak ortaya konulamamış olmasından dolayı genellikle "Harezmi-Altın Ordu" ismi tercih edilmektedir.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Muḳaddimetü'l-Edeb*, *Rabḡüzî'nin kıyasü'l-Enbiyâ'sı*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'înü'l-Mürîd* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi* müelliflerin yaşadığı bölgeler dikkate alınarak genellikle Harezmi Türkçesi eserleri olarak ele alınmış, bunun yanında aynı sebeplerle Kuşb'un *Husrev ü Şîrîn'i*, *Muḥabbet-nâme*, *Mi'râc-nâme*, *Dâsitân-ı Cümüne* ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikleri ise Harezmi-Altın Ordu eserleri başlığı altında gösterilmiştir.

SIRA SİZDE

Harezmi Türkçesi eserlerinin iki ayrı başlık altında ele alınmasının sebepleri nelerdir?

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde bulunan bölgeye ve aynı zamanda bölge halkına Harezmi adı verilir. Arap istilasından sonra bu ad sadece ülke adı olarak kalmış, burada yaşayan halka da Harezmi denilmiştir (Ata 2002).

İslamiyet'ten önce bu bölgede Ârî ırktan olan ve İranlılarla yakın akrabalıkları bulunan Harezmliler yerleşik idiler. Daha bu dönemden başlayarak hükümdarları da Harizmşah ünvanını almıştır. 717 yılında Emeviler zamanında Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra 1017'ye kadar Samanîlerin hâkimiyeti altında kalan Harezmi bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir.

Sultan Melikşah zamanında Anuş Tigin, Harezmi'nin valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuş Tigin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden Ekinci bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezmi'nin Türkleşmesi tamamlanmış, Harezmi'de Kıpçak, Kangle ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezmi Türkçesi oluşmuştur.

DİKKAT

Gazneliler ve Selçuklular zamanında idare ve ordu Türklerde olmasına rağmen Türk dili yazı ve edebiyat dili olamamış, bu ancak Kuşbü'd-din Muhammed ile başlayan son Harezmişahlar döneminde gerçekleşmiş ve Harezmi Türkçesi eserlerini vermeye başlamıştır.

1097'de Taştdar Anuş Tigin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'in Harezmi valisi olarak tayin edilmesiyle Selçuklulara bağlı Harezmişahlar Hanedanı kurulmuştur. Bu dönemde Harezmi en parlak devrini yaşamıştır. Atsız (1127-1156) devrinde yarı müstakil bir devlet haline gelen Harezmi, İl Arslan (1156-1172) ve 'Alâ'ed-din Tekiş (1172-1200) zamanında güçlenip gelişmiş, 'Alâ'ed-din Muhammed (1200-1220) devrinde imparatorluk haline gelmiş, ancak Celâ'ed-din Muhammed'in (1220-1231) kötü idaresi sonucunda Cengiz Han'ın yönettiği Moğol güçlerine yenilmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra Harezmi bölgesi -doğu kısmı hariç- en büyük oğlu Coçî'nin payına düşmüştür. Coçî Hanlığının yönetimi XIV. yüzyılda Kongrat Türklerine geçmiştir. Kongratlardan Hüseyin Şüfî'nin Harezmi'nin doğusunu işgal etmesi ile Timur, Harezmi'e yürümüş ve yağmalamıştır (1379). Timur'un ölümünden (1405) sonra Harezmi'yi Özbekler (Şibaniler) işgal etmişlerdir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Harezmi'nin gerileme devresi olmuştur. Kültürel faaliyetleri gerileyen, ticaret hayatı **Kalmuk** saldırıları ile alt üst olan bölgeyi 1873'te Ruslar tamamen

Ârî: İran'dan geçerek Kuzey Hindistan'a yerleşen halk veya bu halktan olan kimse.

Kalmuk: Asya'da eski bir Moğol kabilesinin adı.

Bolşevik ihtilali: Çarlık Rusyası'nda Gregoryen takvimi'ne göre 24 Ekim 1917'de (Miladi takvime göre 7 Kasım 1917) Petrograd'daki Kışlık Saray'ın Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmesiyle başlayan ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açan olaylar dizisidir.

ele geçirmiş, Batı Harezmi hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir. **Bolşevik ihtilalinden** sonra hanlığa son verilmiş; 1920'de Harezmi Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığının doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetlerine bırakılmıştır (Ata 2002).

Türklerin Harezmi bölgesindeki varlığı ne zaman ve nasıl başlamıştır?

SIRA SİZDE

HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā

Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā, peygamber kıssaları anlamına gelir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere diğer peygamberler ile 'Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kur'an'da da anılan bazı kıssaları içermektedir. Eserin başlangıcında asıl konu olan Âdem peygamber kıssasına, âlemin yaratılışını konu alan bölümden sonra geçilmiştir.

Yazar, eserinde özellikle her kıssanın başlangıcındaki secili ifadelerle dinî konulara bedii bir şekil vermiş, söz ustalığını kıssalarla ilgili olarak verdiği Arapça ve Türkçe şiirler ile de pekiştirmiştir. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir bulunmaktadır. Manzum parçalar genelde **kaside** tarzındadır. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kaside, yanarda aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konularda **gazeller** de vardır. Bunların bir kısmı Arapçadan satır arası tercümedir.

Ḳutadğu Bilig ve 'Atabetü'l-Ḥakāyık'ta da karşılaşılan mani, **tuyuğ** şeklindeki dörtlükler Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā'daki manzumelerin önemli bir özelliğidir. Halk edebiyatının etkisini gösteren bu manzumelerde genellikle divan şiirinde en sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmıştır (Ata 2002).

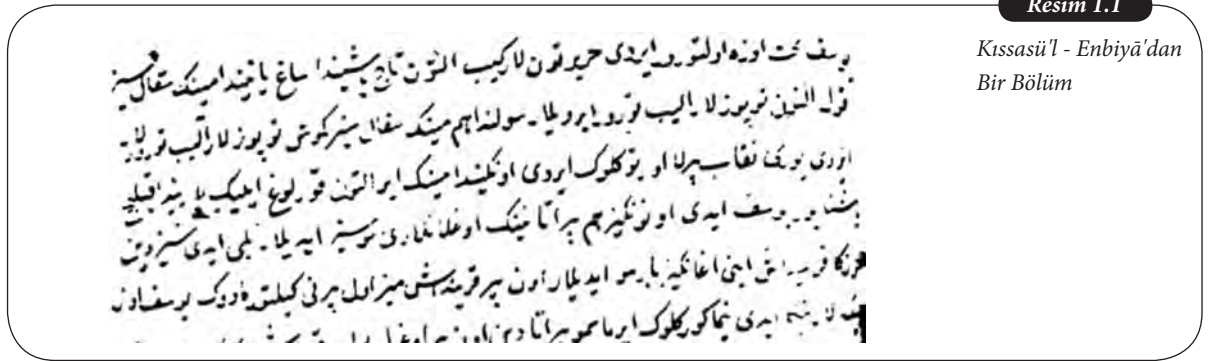
Kaside: On beş beyitten az olmayan, bütün beyitlerin ikinci dizeleri en baştaki beyit ile uyaklı olan ve çoğu kez büyükleri övmek için yazılan divan edebiyatı şiir türü.

Gazel: Divan edebiyatında beş ile on beş beyit arasında değişen, ilk beytinin dizeleri birbiriyle, sonraki beyitlerinin ikinci dizeleri birinci beyitle uyaklı, genellikle lirik konularda yazılan nazım biçimi

Tuyuğ: Mânî biçiminde aruzla yazılmış manzume.

Resim 1.1

Kıssasü'l - Enbiyâ'dan
Bir Bölüm

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā, Nāṣirü'd-dīn bin Burhānüd-dīn Rabgūzī tarafından 1310 tarihinde yazılmıştır. Moğol şehzadesi Nāṣirü'd-dīn Toḡ Buḡa'ya sunulmuştur.

Eserin yazarı ile ilgili bilgiler, kendisinin eserinde verdiği bilgilerden ibarettir. Kendisi için *Ribaṭ Oğuzluḡ* yani *Oğuzlarla meskûn Ribat* adlı mevkiden olduğunu belirtmiştir. Rabgūzī mahlasını da bundan dolayı aldığı anlaşılmaktadır. "Kervansaray" anlamına gelen Ribat'ın Oğuzlarla meskûn bir bölge olduğu ve bundan dolayı Rabgūzī'nin de Oğuz Türklerinden olduğu tahmin edilmektedir (Ata 2002: 18, Ercilasun 2004: 375). Ancak Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā'yı sunduğu Nāṣirü'd-dīn Toḡ Buḡa'ya yazdığı medhiyede aslının Moğol olduğunu, sonradan İslamiyet'i seçtiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Aşlı Moğol erken körün
İslâm için tutdı beğā
Yaşı kiçig boyı uluğ
Zātı arığ Beg Toğ Buğa
Ol Nâsırü'd-dîn künyeti (2v11-12) (Ata 2002: 19)

Eserin Nüshaları

müstensih: El yazması eserini el yazısıyla kopya eden kimse.

İstinsah: Yazma bir eseri el yazısıyla kopyalama.

Tıpkıbasım: Bir el yazması eserin aynı basımı, faksimile.

Nüsha: Birbirinin tıpkısı olan yazılı eserlerin her biri.

1. London, British Museum Nüshası Add. 7851: Eserin en eski nüshadır. Bu yazmanın **müstensihi**, Ch. Rieu tarafından Hacı Muhammed b. Dust Muwammed Hacı Vezirî olarak gösterilmiştir. **İstinsah** tarihi de XV. yüzyıldır. K. Grönbech bu nüshanın **tıpkıbasımını** yapmıştır.
2. Leningrad Nüshaları: 16, 17, 18. yüzyıllara ait altı farklı nüsha Leningrad'da bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:
 - a. Leningrad, Public Library. T.H.C. 71 (16.yy. ?)
 - b. Leningrad, Or. Inst. C245 (1600)
 - c. Leningrad, Public Library Dorn 507 (Kaufman derlemesi, 17.yy.)
 - d. Leningrad, Or. Inst. D45 (18.yy.)
 - e. Leningrad, Or. Inst. D46
 - f. Leningrad, Or. Inst. D43
3. İsveç Nüshaları: Uppsala ve Lund Üniversiteleri kütüphanelerinde iki ayrı nüsha bulunmaktadır:
 - a. University Library of Uppsala, Sweden, Nova 578 ve 580.
 - b. University Library of Lund, Sweden, Universitätsbibliothek.
4. Paris Nüshası: Paris, Bibliothèque Nationale'de 18. yüzyıla ait bir nüsha bulunmaktadır.
5. Bakü Nüshası: Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsünde 16. yüzyıla ait bir **nüshası** bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

4

Kıssaşü'l-Enbiyâ'nın konusu, yazılış tarihi ve ithaf edildiği kişi hakkında bilgi veriniz?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. L. İlminskiy, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1859.
2. Şemsüddin Hüseyin, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1881.
3. N. F. Katanov, *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya Türki*, Taşkent 1898.
4. Gulam Hasan Arifgan, *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiyâ*, Taşkent 1916-1917.
5. J. Schinkewitsch, "Rabguzi's Syntax", MSOS II, S. XXIX, 1926, s. 130-172; XX, 1927, s. 1-57. (Çev: S. Paylı Türk Dili Belleten III, S. 8-9-10-11, 1947.)
6. K. Grönbech, *Rabguzi. Narrationes de Prophetis*. Cod. Mus. Brit. Add. 7851. Reproduced in facsimile with an introduction. Copenhagen, 1948.
7. Aysu Ata, *Nâsırü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, TDK Yay. Ank., 1997
8. Ali Cin, "Rabguzi'nin Kıyasu'l-Enbiyasının Tahran Nüshası", Turkish Studies Eski Oğuz Türkçesi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Adına, 22, 5/1, 2010, 237-245.

Bâb: Arapça bir kelime olup "kapı" anlamındadır. Türkçede "bölüm, başlık" anlamında kullanılmaktadır.

Fasıl: Bölüm, kısım evvelki bab peygamberimiz 'aleyhi's-selâmu'nı fazâyili: İlk bölüm "Peygamberimiz aleyhisselâmın faziletleri" ékinç bâb hulefâ-yı râşidîn taķı ehl-i beyt taķı dört imâm fazâyiliniñ

Nehcü'l-Ferâdis

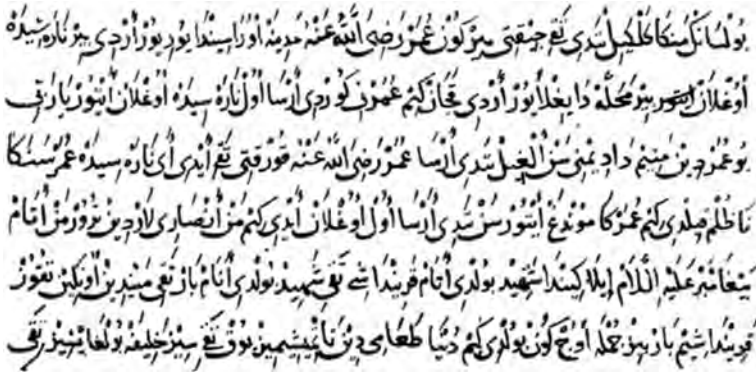
Dinî ve didaktik nitelikte bir eserdir. Kırk hadis türünde mensur olarak kaleme alınmıştır. Nehcü'l-Ferâdis, Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini tespit etmek için en önemli kaynak eserlerden biridir. Eser dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan Müslümanlık bilgilerini içerir. Sade bir dil kullanan yazar, dinî konuları aktarırken konuyu aydınlatıcı mahiyette menkıbeler, hikâyeler de nakletmiştir.

Eser dört **bâb** ve her bâbda onar **fasıl**dan oluşur. *evvelkî bab peygâamberimiz ‘aleyhi’s-selâmuñ fażâyılı* başlıklı ilk bölümde Hz.Muhammed’in hayatı ve ailesi, faziletleri, peygambere vahiy gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke’den Medine’ye göç, Hz.Muhammed’in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. *êkinç bâb hulefâ-yı râşidîn taķı ehl-i beyt taķı dört imâm fażâyiliniñ beyânı*’nda dört halife (Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali), ehl-i beyt (Fatıma, Hasan ve Hüseyin) ve dört mezhep imamı (Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel) ile ilgili hadiseler ve erdemleri anlatılır. *üçinç bâb Hâķ te‘âlâ hâzretine ğawunġu ‘ameller* adlı üçüncü bâbda Allah’a yaklaştıracak ameller, namaz, zekât, oruç, hac, anne babaya hizmet, helal yemek, sabır vb. iyi işler anlatılır. Son olarak da *törtinç bâb Hâķ te‘âlâ hâzretidin yıratġu ‘ameller beyânı* adlı dördüncü bâbda Allah’tan uzaklaştıran kötü ameller, haksız olarak kan dökmek, zina, içki, tekebbür, yalan, dünyayı sevmek, riya, kin ve haset, gurur ve gaflet gibi kötü işler ele alınmaktadır.

beyânı: İkinci bölüm “İlk dört halife ve Hz. Peygamberin yakın akrabası ile dört imamın faziletlerinin beyanı”
 üçinç bâb Hâķ te‘âlâ hâzretine ğawunġu ‘ameller: Üçüncü bölüm “Hak Teala hazretine yaklaştıran ameller”
 törtinç bâb Hâķ te‘âlâ hâzretine yıratġu ‘ameller beyânı: Dördüncü bölüm “Hak Teala hazretinden uzaklaştıran amellerin beyanı”

Resim 1.2

Nehcû'l-Ferâdis'ten
Bir Bölüm

Nehcû'l-Ferâdis'in bölümleri ve bu bölümlerin içerikleri hakkında bilgi veriniz?

SIRA SİZDE

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri

Nehcû'l-Ferâdis nüshaları üzerinde incelemeler yapanlar genellikle eserin **müellifi** olarak Kerderli Mahmut b. Ali'yi göstermişlerdir. Kazanlı bilgin Şahabeddin Mercanî, Mahmud bin Ali Sarayî'nin köken olarak Bulgar Türklerinden olduğunu, doğum yerinin de Kerder olduğunu bildirmiştir (Ercilasun 2004: 381). Kerder, eski Harezm'de Ürgenç şehrinin kuzeydoğusunda bir kültür merkezidir. Eserin dili de onun Altın Ordu devletinin daha çok doğu kısmında yazıldığını göstermektedir. Yazılış tarihinin ise Mercanî nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah yıllarından önce olduğu tahmin edilmektedir (Ata 2002: 23-24).

Müellif: Yazar

Eserin Nüshaları

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879: Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş ve ilim âlemine tanıtılmıştır. Tam bir nüshadır ve harekeli nesih ile yazılmıştır. Yeni Cami nüshasının müellifin sağlığında istinsah edilmiştir. Hem bu özelliği hem de **harekeli** yazılmış olması sebebiyle dil incelemeleri bakımından önemli bir nüshadır. Bu nüshada müellifin ölüm tarihine dayanılarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı da bulunmaktadır. Müellifin adı veya yazılış yeri, yılı ise verilmemiştir. İlk sayfada bulunan temellük kaydından Mısır'dan getirildiği anlaşılmaktadır. Bu nüshanın tıpkıbasımını Janos Eckmann yapmıştır.

Hareke: Arap alfabesiyle yazılmış metinlerde üstüne ve altına konduğu ünsüzlerin birer ünlü ile okunmasını sağlayan işaret.

2. Ş. Mercanî Nüshası: Kazan Türk bilgini Ş. Mercanî'nin kütüphanesinde bulunan, kendisi tarafından tanıtılan, fakat sonradan ortadan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Altın Ordu'nun başkenti Saray'da istinsah edildiği ve müellifin adı kayıtlıdır.

3. Paris Bibliothèque Nationale, 1020: Başı ve sonu eksik olan bu nüsha, Yeni Cami nüshası gibi harekeli değildir. Eksik bir nüsha olduğu için eserin müellifi, yazılış yeri ve tarihi hakkında da herhangi bir kayıt yoktur. Bu nüshayı ilim âlemine tanıtan Janos Eckman'dır. Prof. Dr. Gülden Sağol, Nehcü'l-Ferâdis'in bu iki nüshasının tenkitli metnini ve sözlüğünü hazırlamıştır.

4. Yalta Nüshası: 1928 yılında Yalta Doğu Müzesi için satın alınmıştır. 1930 yılında müze müdürü Yakub Kemal tarafından bir risaleyle tanıtılan bu nüsha sonradan ortadan kaybolmuştur. Eksik bir nüshadır, eserin sadece ilk iki bâbını içermektedir. Yeni Cami nüshasına benzer şekilde harekeli nesih ile yazılmıştır. Nüshadaki istinsah kaydına göre 1390 yılında Kasım Bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir.

5. Kazan Nüshaları

a. Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261: Nüshadaki kayıttan XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Müellif için diğer nüshalarda bulunmayan "Maḥmūd bin 'Alī Şeyḫ es-Sarāyī" açıklaması yer almaktadır.

b. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b): XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Tamamı 28 varaktır ve düzensiz büyüklükte olan her sayfada 29 satır bulunmaktadır.

c. Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100: İlk sayfaları eksik olan bu nüsha, 1771/1772 yılında Feyzullah Caferoğlu tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih eserin sonunda yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için bir rubleye istinsah ettiğini bildirmektedir. R. F. İslamov çalışmasında bunlardan başka Kazan'da Nehcü'l-Ferâdis'in üç nüshasının bulunduğuna işaret etmektedir. Bunlardan ilki 1968 yılında M. G. Gosmanov tarafından Ehmet köyünde, ikincisi aynı yıl M. Yusupov tarafından Ulyan bölgesinin Yugarı Tireşke köyünde bulunmuş olup üçüncüsü ise Milla Rahmetulla tarafından istinsah edilen mecmuanın içinde yer almaktadır.

6. Leningrad Nüshaları: Leningrad SSCB (Sempetersburg Rusya) İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde eserin iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bu iki yazma 1934 yılında Vahidov kütüphanesinden getirilmiştir. İslamov eserin bunlar dışında Leningrad (Petersburg) İlimler Akademisinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir. Samoyloviç, "Cuci Ulusu ve Altın Ordu Edebi Dili" adlı çalışmasında Leningrad'daki Ulum Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne hediye olarak verilen yazma kitaplar arasında Nehcü'l-Ferâdis'in üç nüshasının bulunduğunu bildirmiştir.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Yakub Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehju'l-feradis"*, Önsözü yazar: A. Samoyloviç, Yaltinskiy Ob'edinenniy Kraevedçeskiy Muzey, Simferopol, 1930.
2. *Nehcü'l-Feradis: Tıpkıbasım*, I, Önsözü yazar: Janos Eckmann. Türk Dil Kurumu Tıpkıbasımlar Dizisi 35. Ankara, 1956.
3. Osman Nedim Tuna, "Studies on Nahju'l-Ferâdis: A Method for Turkic Historical Dialectology", Ph. D. Thesis University of Washington, 1968.
4. Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XVI (1968), 55-72; II: XVII (1969), 33-56; III: XVIII (1970), 57-80; IV: XIX (1971), 145-170.
5. Janos Eckmann, "Nehcü'l-Ferâdis'in Bilinmeyen Bir Yazması", TDAY-Belleten 1963, Ankara 1988, s. 157-159.

6. Janos Eckmann, (Yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfiyar) *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, I.Metin II. Tıpkıbasım, TDK Yay. 518. Ankara, 1995.
7. Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Nehcü'l-Feradis'e Dair", Türk Dili IV (1995), s. 556-558.
8. Gülden Sağol, *Nehcü'l-Ferâdis: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, 1998.
9. Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, III. Dizin-Sözlük, TDK Yay. 518, Ankara 1998.

Mukaddimetü'l-Edeb

Arapçayı öğretmek üzere yazılmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bu kelime ve ibarelerin altına Harezm Türkçesi, Farsça, Hârezmce (bir İran dili), Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır. En eski nüshalar Harezm Türkçesi ve Farsça ile tercüme edilenlerdir. Eser beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler
2. Fiiller
3. Harfler (Edatlar, isim ve fiil dışındaki gramer unsurları)
4. İsim Çekimi
5. Fiil Çekimi

Mukaddimetü'l-Edeb Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan pek çok kelimeyi içermesi sebebi ile Divānū Lüğati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini barındıran sözlüktür.

Mukaddimetü'l-Edeb'in Türk dili tarihi açısından en önemli özelliği nedir?

SIRA SİZDE

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Mukaddimetü'l-Edeb ünlü **tefsir** ve lügat âlimi Mahmūd bin Ömer ez-Zemahşerî tarafından yazılmıştır. Harezmşah Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e sunulmuştur. Harezmşah Atsız 1127 yılında Sultan Sencer tarafından Harezmşah ilan edilmiştir. Devrin ilim dili olarak Arapçaya ilgi duyan lügat âlimi Zemahşerî'den kendisinin saray kütüphanesi için bir sözlük yazmasını istemiş, Zemahşerî de Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserini yazmıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in yazılış tarihi eserin hiçbir nüshasında kayıtlı değildir. Fakat Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar (1127-1156) ve Zemahşerî'nin ölüm tarihi (1144) göz önünde bulundurulduğunda yazılış yılının 1128-1144 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Eserin Nüshaları

1. Yozgat Kütüphanesi, 396 (H. 655 / M. 1257).
2. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (H. 681 / M. 1282).
3. Paris Supplément turc, 287 (XII.yy.).
4. Şuşter (XIII.yy.).
5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. 4655 (veya A.Y. 114), (H.715 / M. 1315).
6. Rampur Saray Kütüphanesi, 3810 (XIV.yy.).
7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (XIV.yy.).
8. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 (XIV.yy.).
9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2741.
10. Millet Kütüphanesi, 2009. (H. 749 / M. 1348).
11. Beşir Ağa, 648. (H. 797 / M. 1394).

Tefsir: Kur'an'ın surelerini açıklayarak görüşler ileri sürme ve bunları yazma, yorumlama.

12. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149. (H. 738/ M. 1338).
13. Atıf Efendi, 2768. (H. 799 / M. 1397).
14. Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322 (H. 769 / M. 1367).
15. İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619. (M. 1340).
16. Manisa Kütüphanesi, 2850. (H. 800 / M. 1398).
17. British Museum, Add 7429. (H. 760 / M. 1359).
18. Kastamonu Kütüphanesi, 2487.
19. Hive, (M. 1338).
20. Taşkent, 2699 ve 3807.

Mukaddimetü'l-Edeb'in bu Harezmi Türkçesi ile tercümesi yapılmış nüshalarının bazı-
larında Farsça ve Batı Türkçesine yapılmış tercümeleler de bulunmaktadır. Bu nüshalar ara-
sında en önemlileri İstanbul Üniversitesi, Paris, Berlin, Şuşter ve Yozgat'taki nüshalardır.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. İshak Hocası Ahmed Efendi, *Akşâ'l-ereb fî tercemeti Muqaddimeti'l-Edeb*, I-II, İstanbul 1895.
2. W. Barthold, "Eine Zamahşerî Handschrift mit alttürkischen Glossen", *Islamica*, Leipzig 1926.
3. Zeki Velidi Togan, *Documents on Khorezmian Culture, Part I, Muqaddimat al-Adab with the Translation in Khorezmian*, İstanbul, 1951.
4. Nuri Yüce, *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşerî el-Hvârizmî. Mukaddimetü'l-Edeb: Harezmi Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. TDK Yay. 535, Ankara 1988.

Mu'înü'l-Mürîd

Didaktik mahiyette bir eserdir. Dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir. Mu'înü'l-Mürîd Karahanlı ve Çağatay Türkçelerine geçiş dönemini kapsayan Harezmi Türkçesinin en önemli eserlerinden biridir. Dil ve üslubu açısından geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan Mu'înü'l-Mürîd'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi'ndedir. Bu nüshanın fotoğrafları Agah Sırrı Levend tarafından Türk Dil Kurumuna bağışlanmıştır. Tamamı 26 varak olan nüshanın her sayfasında 16, 17 satır yer almaktadır. Mu'înü'l-Mürîd'in bu nüshasında Cevâhirü'l-Esrâr adlı eserden alınmış yedi dördlük ile kime ait olduğu belli olmayan kıs-
sa ve dizeler de bulunmaktadır. Eserin kenarına yazılmış olan bu eklemelerin kim tarafın-
dan, ne zaman yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur.

Eserin Yazarı ve Yazılış Tarihi

Eser, 1313 tarihinde yazılmıştır. F. Köprülü ve Janos Eckmann eserde yer alan bilgilerden hareketle yazarının "İslâm" olduğunu kabul eder. Ebulgazi Bahadır Han ise Şecere-i Terâkime adlı eserinde Mu'înü'l-Mürîd'in müellifini Şeyh Şeref Hâce olarak göstermiştir.

SIRA SİZDE

Mu'înü'l-Mürîd'in konusu nedir?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Şeyh Şeref Hâce, Mu'înü'l-Mürîd. Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Beşir Kitabevi, 2006. (Bu çalışmayı tamamlamadan 1973 yılında vefat eden Karamanlioğlu'nun ardından Osman. F. Sertkaya malzemeyi olduğu gibi yayımlamıştır.)
2. Recep Toparlı-Mustafa Argunşah, *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yay. 2008.

Satır Arası Kuran Tercümesi

Kuran'ın Harezmi Türkçesi ile yapılmış tercümesi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa Bölümünde bulunmakta olup 1363 yılında istinsah edilmiştir. Satır arası kelime kelime tercüme olan metin, harekesizdir. Her sayfada 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe olmak üzere toplam 18 satır bulunan metnin tamamı 583 **varak**tır.

Varak: Yazmalarda her bir yaprak.

Harezmi Türkçesi ile yapılmış bu tercüme dil incelemeleri bakımından son derece önemlidir. Çünkü tercümeyle konu olan metnin kutsallığı tercümeyle yapanın daha titiz davranmasına sebep olmuştur. Kuran'ın diğer tercümelerinde olduğu gibi bunda da metin bakımından yanlışlar bulunmamaktadır. Söz konusu eser üzerinde Gülşen Sağol çalışmıştır.

Satır arası Kuran tercümelerinin dil incelemeleri bakımından önem taşımasının sebepleri neler olabilir?

SIRA SİZDE

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Gülşen Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text*. I, Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1993.
2. Gülşen Sağol, Glossary. *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: II*, Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1995.
3. Gülşen Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Facsimile Section One:1b-300b*. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 36, Turkish Sources XXXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1996; Section Two: 301b-587b. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 46, Turkish Sources XXXIX, Harvard University, 1999.
4. Emek Üşenmez, "Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini". İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Cevāhirü'l-Esdāf

Mu'înü'l-Mürîd'in bulunduğu mecmuanın sahife kenarlarına yazılmış altı kıtalık bir mehtirdir. Dörtlükler halinde yazılmıştır. Tasavvufî, didaktik bir parçadır. F. Köprülü (1928: 344), dil ve edebiyat özelliklerini dikkate alarak bu eseri Harezmi muhitine dâhil etmiştir.

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

Hüsrev ü Şîrîn

1341 yılında Altın Ordu şairi Kıtıb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg Han ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir **mesnevi**dir. Kıtıb eserini aynı addaki Genceli Nizâmî'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Tını Beg Han'ın babası Özbek Han'ın ölümünden sonra 1341 yılında tahta geçmesinden ve 1342 yılında da kardeşi tarafından öldürülmesinden hareketle eserin yazılış tarihi 1341 veya 1342 olarak tahmin edilmektedir.

Hikâyenin kuruluşu, seyri ve sonucu bakımından Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i ile benzer olan eser **tevhid**, **naat** ile **Çehar-yâr** methiyesinin bulunduğu baş kısmıyla; Tını Beg Han ile Melike Hatun için methiyeler kısmıyla; ayrıca "**sebeb-i telif-i kitâb**" bölümüyle

Mesnevi: Her beyti ayrı uyaklı bir divan edebiyatı nazım biçimi.

Tevhid: Divan edebiyatında Allah'ı övmek için yazılan manzume.

Naat: Hz. Muhammed'in niteliklerini övmek, ondan şefaat dilemek amacıyla yazılan kaside.

Çehar-yâr: Dört dost (Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali).

Sebeb-i telif-i kitâb: Kitabın yazılış sebebi.

Nizami'nin eserinden ayrılır. 4370 beyitten oluşan bu büyük mesnevi, Nizami'nin kullandığı vezin olan mefâilün mefâilün feülün vezninde yazılmıştır. Sadece 17 beyitlik Çehâr-yâr methiyesini Kutadgu Bilig vezninde yazmıştır. Kûtb, Hüsrev ü Şîrîn'i Farsça orijinalinden farklı unsurlar kullanarak oluşturmuş, kelimesi kelimesine bir çeviri yapmayarak şairlik yeteneklerini de ortaya koymuştur. Hüsrev ü Şîrîn hem Türk Edebiyatında bilinen 21 Hüsrev ü Şîrîn veya Ferhâd u Şîrîn mesnevisinin ilki olması bakımından hem de yazıldığı saha ve dönemde konusu itibarıyla ilk olması bakımından önemlidir. Zira XII-XV. yüzyıllarda gerek Altın Ordu'da gerekse Mısır'da yazılmış olan eserler genellikle sözlük mahiyetinde veya dinî konuları ele alan kitaplardır. Kûtb, eserinde o devir Türkçesini bütün imkânlarıyla ortaya koymuş, henüz yazı diline geçmemiş pek çok Türkçe sözü edebî dile kazandırmıştır (Hacıeminoğlu 1997: 11-12).

Hüsrev ü Şîrîn'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir. 1383 tarihinde Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Buga adına istinsah edilmiştir.

Hüsrev ü Şîrîn'in metin yayınına dair çalışmalar Abdulkadir İnan, Zajaczkowski ve Necmettin Hacıeminoğlu'na aittir.

SIRA SİZDE

Kûtb'un Hüsrev ü Şîrîn'inin, Nizami'nin Hüsrev ü Şîrîn'inden farklı yönleri nelerdir?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Abdülkadir İnan, "Kutb'un Husrev ü Şirin'inden Örnekler", Türk Dili-Belleten III, No: 14-15, Ankara 1951, s. 5-21.
2. Ananiasz Zajaczkowski, *La Plus Ancienne Version Turque du Husrāv u Şirîn de Kutb. I: Texte, II: Facsimile, III: Vocabulaire*. Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny. Warszawa, 1958-1961.
3. Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 1378, İstanbul 1968.

Muhabbet-nâme

1353 yılında H'ârezmî tarafından Sir Deryâda yazılmış, Altın Ordu sarayı etrafında oluşmuş klasik edebiyata örnek teşkil eden, mesnevi tarzında uzunca bir manzumedir. Asıl adı bilinmeyen H'ârezmî'nin, kullandığı mahlastan Harezmi olduğu anlaşılmaktadır. H'ârezmî, o devirde Altın Ordu adına Sıgnak eyaletini idare eden Muhammed H'âce Beg'in isteği üzerine kışı onun sarayında geçirmiş, söz konusu eseri burada yazıp kendisine sunmuştur.

Eserin, biri Uygur harfleri ile olmak üzere dört nüshası vardır:

1. British Museum Or. 8193'te Uygur harfli bir mecmuanın arasındadır. Bu nüsha V. V. Barthold tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Barthold'a göre bu nüsha Emîr Celâle'd-dîn Firûz Şâh adına yazılmıştır.
2. British Museum Add. 7914'te Arap harfli bir mecmuanın arasındadır.
3. İstanbul Millet Kütüphanesinde Arapça bir tefsirin haşiyesindedir. Ketebe kaydı olmayan bu nüsha hakkında ilk olarak Fuat Köprülü bilgi vermiştir.
4. İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Manzum No: 949

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. T. Gandjei, "Il 'Muhabbet-nâme'di Horezmî" Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie, VI (1957), 131-161; VII (1958), 135-166.
2. T. Gandjei, "Il lessico del 'Muhabbet-nâme', Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie, VIII (1959), 91-102.

3. A. M. Şçerbak, “Oğuz-nāme, Muhabbet-nāme”. Pamyatniki Drevne Uygurskoy i Staro Uzbekskey Pis'mennosti, Moskva, 1959, 111-170.
4. E.N. Nadjib, *Horezmi, Muhabbet-name*, İzdanie, Tksta, Transkripsiya, Perevod i İssledovanie, Moskva, 1961.
5. Sir G. Clauson, “The Muhabbat-nāma of Xwārazmī”, CAJ, VII (1962), 241-255. Çevirisi: Ayşe Gül Sertkaya (2009), “Hvārezmī'nin Muhabbet-nāme'si”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXXVII, 2007, 191-207.
6. Osman F. Sertkaya, “Horezmī'nin Muhabbet-nāme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine”, Türkiye Mecmuası, XVII (1972), 185-207.

Dāsītān-ı Cümcüme

1368-1369 yılında Hüsām Kâtib tarafından Altın Ordu'da edebî bir gaye güdülmeyen geniş halk kitleleri için mesnevi nazım şekli ile yazılmış dinî lirik bir hikâyedir. Eserin konusu, İlyas Peygambere iman etmediği için çok eziyetler çeken, fakat kendi adamlarına iyi davrandığı için kendi adamları tarafından diriltelen Kesikbaş adlı meşhur bir dinî menkıbeye dayanır. Cümcüme-nāme de denilen eser konusu, nazım şekli ve vezni bakımından İran şairi Feridüddin Attar'ın aynı adlı eserinden Türkçeye tercümedir. Fakat cennet ve cehennem konularının daha ayrıntılı olarak ele alınması ile asıl metinden ayrılır. Eser, 1548 yılında Kırım Han'ı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Harezmi-Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Samoyloviç (1935: 36) eserin Leningrad Asya müzesinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir. Cümcüme-nāme'nin XVI-XVII. yüzyıl Çağatay Türkçesine tercüme edilmiş nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir. 1872'de eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri, Hikâyet-i Cümcüme Sultan fî Nevbet-i İlyas Aleyhisselām adıyla Kazan'da yapılmıştır.

Mi' rāc-nāme

Dil, üslup ve işlediği konu bakımından Nehcü'l-Ferādis'e benzer. Mirac olayını anlatan **anonim** bir eserdir. Konularının sıralanışı bakımından Nehcü'l-Ferādis'e benzemekle birlikte, gök tasviri kısmındaki ayrıntılar farklıdır. Mi' rāc-nāme'nin Uygur harfleriyle yazılmış tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır. Bu nüsha 1436'da Malik Bahşı tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir. Bu sebeple XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Osman Fikri Sertkaya eser üzerinde doktora çalışması yapmıştır.

Anonim: Yazanı, yapanı, söyleyeni bilinmeyen (eser).

Yarlık ve Bitikler

Altın Ordu sahasında yazılmış olan **yarlık** ve **bitikler** Kıpçak tesirinin ağır bastığı Harezmi Türkçesi veya Altın Ordu Türkçesi dil yâdigarlarındandır. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yazılmış iki yarlık ve bir bitik Harezmi Türkçesi ürünleri arasında değerlendirilmektedir. Uygur harfleriyle yazılmış olan Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları, ayrıca Arap harfli Uluğ Muhammed Han bitiği Harezmi Türkçesi dönemi metinlerindendir.

1393 yılında Toktamış Han'ın Lehistan-Litvanya Kralı'na gönderdiği yarlık, Uygur harfli ve 25 satırdır. 1397 yılında Temir Kutluk Han'ın Muhammed adlı bir kişiyi tarhan yapmak üzere yazdığı yarlık, Uygur-Arap harfli ve 55 satırdır. 1428 yılında Uluğ Muhammed Han'ın II. Murad'a gönderdiği bitik ise Arap harfli ve 19 satırdır (Özyetgin 1996: 17-18).

Altın Ordu yarlık ve bitikleri, diğer bitiklerle birlikte Melek Özyetgin tarafından incelenmiştir. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi* adlı bu çalışmada 18 yarlık ve bitik ayrıntılı dil ve üslup incelemesi, metin, bugünkü dile aktarım, gramatikal dizin ve tıpkıbasım olarak ele alınmıştır.

Yarlık: Ferman.

Bitik: Mektup.

Sirâcü'l-Kulûb

Mensur bir eser olup didaktik mahiyette dinî-tasavvufî konuları işlemektedir. Harezmi Türkçesi ile tercüme edilmiş birkaç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri Moskova Devlet Arşivi'ndedir. 1554'te istinsah edilmiş olan bu nüshada on dokuz sual ve cevabı yer alır.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. E. N. Nadjib, "Tyurkoyazıçnıy pamyatnik, datirovannıy seredinoy XVI.v. "Sirac al-kulub", Opisanıye pamyatnika, O transkriptsiya", İssledovaniya Po İstoriiTyurkskih Yazıkov XI-XVI vv., Moskva 1989, 151-224.
2. Ayşe Gül Sertkaya, *Horezm Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulûb: Giriş - Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul, 2010.

İbni Mühennâ Lugati / Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân

XIV. yüzyılda İbni Mühennâ tarafından yazılmış Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür. Eserle ilgili ilk yayını, Avrupa'da bulunan 5 yazmaya dayanarak P. M. Melioranskiy yapmıştır. 1923 yılında Kilisli Rifat, İstanbul'da Müze-i Hümâyûn'un kütüphanesinde bulunduğu yeni bir nüshayı İstanbul'da yayımlamıştır. Bu nüshada eserin yazarının adının İbni Mühennâ olarak kayıtlı olması sebebiyle eser, İbni Mühennâ Lügati olarak tanınmıştır. A. B. Ercilasun (2004: 385), İstanbul nüshasının, dil özellikleri bakımından Harezmi Türkçesine dâhil edilmesi gerektiği görüşündedir. Eserin Kilisli Rifat tarafından yapılan yayından sonra 1934'te Abdullah Battal tarafından İbnü-Mühennâ Lugati adıyla Türkçe bölümünün alfabetik dizini yayımlanmıştır.

Özet

Harezmi Türkçesinin Türk dili tarihi içindeki yerini tanımlayabilmek

Türkçenin XI.yy. Karahanlı Türkçesinden sonraki, XV.yy. Çağatay Türkçesinden önceki dönemidir. Karahanlı Türkçesini temel alarak Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin bir araya gelip kaynaşması sonucunda oluşmuştur. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eder.

Harezmi Türkçesinin ne ifade ettiği hakkında bilgi verebilmek

XI-XII. yüzyıllarda Harezmi bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı Türkçesi temelinde güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin karışık kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezmi Türkçesi veya Harezmi-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

Harezmi Türkçesinin tarihi hakkında açıklama yapabilmek

Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde bulunan bölgeye ve aynı zamanda bölge halkına Harezmi adı verilir. İslamiyet'ten önce bu bölgede **Ârî** ırktan olan ve İranlılarla yakın akrabalıkları bulunan Harezmliler yerleşik idiler. 717 yılında Emevilerle birlikte Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra 1017'ye kadar Samanilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Harezmi bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin, 1041'den sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir. Sultan Melikşah zamanında Anuş Tigin, Harezmi'nin valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuş Tigin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden İkinci bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezmi'nin Türkleşmesi tamamlanmış, Harezmi'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezmi Türkçesi oluşmuştur.

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerini tanıtabilmek

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Rabgūzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'inü'l-Mürîd* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi* müelliflerin yaşadığı bölgeler dikkate alınarak genellikle Harezmi Türkçesi eserleri olarak ele alınmış, bunun yanında aynı sebeplerle Kuşb'un *Husrev ü Şîrîn'i*, *Muhabbet-nâme*, *Mi'râc-nâme*, *Dâsitân-ı Cümçüme* ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler ise Harezmi-Altın Ordu eserleri başlığı altında incelenmiştir. Bu kitapta da bu ana başlıklar altında eserler hakkında genel bilgi verilmiş, eserin yazarı, yazılış yeri, tarihi, ithaf edildiği kişi, nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalar anlatılmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Harezmi Türkçesinin en önemli dil özelliği nedir?
 - a. Karahanlı Türkçesi temelinde gelişmesi
 - b. Timurlular devrinde sona ermesi
 - c. Şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından karma bir yapı arz etmesi
 - d. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devri Türkçesi olması
 - e. Bu yazı dilinin kuruluşunda göçebe Türk boylarının etkili olması
2. Harezmi'nin Türkleşmesi hangi hükümdar zamanında tamamlanmıştır?
 - a. İl Arslan
 - b. Anuş Tigin
 - c. Celâle'd-din Muhammed
 - d. Sultan Melik Şah
 - e. Ekinçi bin Koçkar
3. Kışaşı'l-Enbiyâ'da halk edebiyatının etkisini gösteren nazım birimi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. manzume
 - b. tuyuğ
 - c. kaside
 - d. mesnevi
 - e. gazel
4. Aşağıdakilerden eserlerden hangisi dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan müslümanlık bilgilerini içerir?
 - a. Kışaşı'l-Enbiyâ
 - b. Cevâhirü'l-Esdâf
 - c. Nehcü'l-Ferâdis
 - d. Hüsrev ü Şîrîn
 - e. Mi' râc-nâme
5. Divânü Lüğati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin **en zengin** kelime hazinesini barındıran sözlük aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Nehcü'l-Ferâdis
 - b. Muhabbet-nâme
 - c. Mu' inü'l-Mürîd
 - d. Muqaddimetü'l-Edeb
 - e. İbnü-Mühennâ Lugati
6. Aşağıdakilerden hangisi XIV. yüzyılda Harezmi Türkçesi ile yazılmış Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür?
 - a. İbnü-Mühennâ Lugati
 - b. Muqaddimetü'l-Edeb
 - c. Nehcü'l-Ferâdis
 - d. Cevâhirü'l-Esdâf
 - e. Sirâcü'l-Kulûb
7. Hüsrev ü Şîrîn'in bugüne kadar bilinen tek nüshası 1383 tarihinde kim tarafından istinsah edilmiştir?
 - a. Özbek Han
 - b. Nizamî
 - c. Berke Fakih
 - d. Tını Beg Han
 - e. Altın Buga
8. Aşağıdakilerden hangisi Kırk hadis türünde mensur bir eserdir?
 - a. Nehcü'l-Ferâdis
 - b. Sirâcü'l-Kulûb
 - c. Hüsrev ü Şîrîn
 - d. Mi' râc-nâme
 - e. Cevâhirü'l-Esdâf
9. Aşağıdakilerden hangisi Kuran'ın Harezmi Türkçesi ile yazılmış satır arası tercümesi üzerine çalışma yapmıştır?
 - a. Ayşe Gül Sertkaya
 - b. Osman Fikri Sertkaya
 - c. Gülden Sağol
 - d. Necmettin Hacıeminoğlu
 - e. Abdülkadir İnan
10. Mu' inü'l-Mürîd'in bilinen tek nüshası nerededir?
 - a. Kazan Üniversitesi Kütüphanesi
 - b. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi
 - c. Paris Bibliothèque Nationale
 - d. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi
 - e. Bursa Orhan Kütüphanesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “Harezmi Türkçesi” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise “Harezmi Türkçesinin Tarihi Gelişimi” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise “Kıssaşü'l-Enbiyâ” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Nehcü'l-Ferâdis” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Muḳaddimetü'l-Edeb” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız yanlış ise “İbni Mühennâ Lugati / Hilvetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Hüsrev ü Şirîn” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise “Nehcü'l-Ferâdis” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise “Satır Arası Kuran Tercümesi” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise “Mu'înü'l-Mürîd” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

XI-XII. yüzyıllarda hem etnik yapı hem de siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı Türkçesi temelinde güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin karışık kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezmi Türkçesi veya Harezmi-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

Sıra Sizde 2

Farklı Türk boylarının gelip yerleştiği, çeşitli boyların birbiriyle karıştığı bir bölge olan Harezmi bölgesinin XIII. yüzyıldan itibaren büyük oranda Türkleşmesiyle birlikte bu bölgede yeni bir yazı dili kurulmaya başlamıştır. Bu yazı dilinin kuruluşunda Oğuz ve Kıpçakların rolü büyüktür. Bunlar yanında Kalaçlar, Uygurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve başka bazı göçebe Türk boyları da etkili olmuştur. Bu sebeple bu bölgede oluşan Türkçe, göç yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle hem bir geçiş devri Türkçesi olmuş, hem de içinde Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini barındıran bir lehçe haline gelmiştir.

Sıra Sizde 3

717 yılında Emevilerle birlikte Müslümanların bölgeyi fetihmesinden sonra 1017'ye kadar Samanîlerin hâkimiyeti altında kalan Harezmi bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin, 1041'den sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir.

Sıra Sizde 4

Kıssaşü'l-Enbiyâ, peygamber kıssaları anlamına gelir. Başta Hz.Muhammed olmak üzere diğer peygamberler ile ‘Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kurân'da da adı geçen bazı kıssaları içermektedir. Kıssaşü'l-Enbiyâ, Nâşîrüd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî tarafından 1310 tarihinde yazılmıştır. Moğol şehzadesi Nâşîrüd-dîn Toğ Buğa'ya sunulmuştur.

Sıra Sizde 5

Eser dört bâb ve her bâbda onar fasıldan oluşur. İlk bâbda Hz.Muhammed'in hayatı ve ailesi, faziletleri, peygambere vahiye gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke'den Medine'ye göç, Hz.Muhammed'in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. İkinci bâbda dört halife (Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali), ehl-i beyt (Fatıma, Hasan ve Hüseyin) ve dört mezhep imamı (Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel) ile ilgili hadiseler ve erdemleri anlatılır. Üçüncü bâbda Allah'a yaklaştıracak ameller, namaz, zekât, oruç, hac, anne babaya hizmet, helal yemek, sabır vb. iyi işler anlatılır. Son olarak da dördüncü bâbda Allah'tan uzaklaştıran kötü ameller, haksız olarak kan dökmek, zina, içki, tekebbür, yalan, dünyayı sevmek, riya, kin ve haset, gurur ve gaflet gibi kötü işler ele alınmaktadır.

Sıra Sizde 6

Muḳaddimetü'l-Edeb Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan pek çok kelimeyi içermesi sebebi ile Divânü Lüğati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini barındıran sözlüktür.

Sıra Sizde 7

Didaktik mahiyette bir eserdir. Dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir.

Sıra Sizde 8

Tercüme konulu metnin kutsallığı tercüme yapanın daha titiz davranmasına sebep olmuştur.

Sıra Sizde 9

Hikâyenin kuruluşu, seyri ve sonucu bakımından Nizamî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i ile benzer olan eser tevhid, naat ile Çehar-yâr methiyesinin bulunduğu baş kısmında; Tını Beg Han ile Melike Hatun için methiyeler kısmında; ayrıca "sebeb-i telif-i kitâb" bölümünde Nizamî'nin eserinden ayrılır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Argunşah, M., G. Sağol-Yüksekkaya, Ö. Tabaklar (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları 27. (KHKD)
- Ata, Aysu (1997). *Nāsırü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, I.Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara: TDK Yayınları. (KE)
- _____ (1998). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): III. Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)
- _____ (2002). *Harezm- Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36. (HT)
- Eckmann, J. (1988). "Harezm Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE Yayınları, Ankara, s. 173-210.
- _____ (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) (1995). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): I. Metin, II. Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)
- Haceminoğlu, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (HŞ)
- _____ (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 3405. (HTG)
- Köprülü(ZÂDE), Mehmed Fuat (1928). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- Özyetgin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları: 658, Ankara.
- Samoyloviç, A. N. (1935). "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebi Dili", *Türk Dili*, S.12.

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin yazım özelliklerini tanımlayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini açıklayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin şekil bilgisi özelliklerini açıklayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu dönemi eserlerini Türkiye Türkçesine aktarabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesi metinlerini ses ve şekil bilgisi bakımından çözümleyebilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Metin Çözümleme

İçindekiler

Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Özellikleri

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Yazım Özellikleri

Harezm-Altın Ordu Türkçesine ait metinlerin elimize ulaşan nüshaları Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ancak Arap harfli metinler yanında Toktamış Han Yarlığı gibi Uygur harfleri ile yazılmış metinler, ayrıca Muhabbet-nâme, Mi'râc-nâme gibi her iki harfle de yazılmış nüshaları bulunan metinler vardır. İslamiyet'in tesiriyle Uygur alfabesi yerini Arap alfabesine büyük oranda bırakmıştır. Arap harfli metinlerde en dikkat çekici özellikler şunlardır:

1. b/p ünsüzleri tek noktalı, bazen de noktasız yazılmaktadır. P ünsüzü bazı durumlarda üç nokta ile de gösterilerek b'den ayırt edilir.
2. c/ç ünsüzleri de tek noktalı olarak veya bazen de noktasız olarak yazılmaktadır. b/p'de olduğu gibi ç sesini c sesinden ayırt etmek için üç nokta ile de gösterilmiştir.
3. İlk hecedeki é/i bakımından bir birlik bulunmamaktadır. e'den i'ye geçişin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini tespit etmek zordur. İmlaya bakıldığında kelimeyi i ile de, e ile de okumak mümkündür.
4. Kalın ünlülü kelimelerde **ص ve ت** yanında Eski Anadolu Türkçesine has **ط ve ص** harflerinin kullanımına da rastlanmaktadır.
5. Bazı çift ünsüzlü kelimeler tek ünsüzle yazılıp çift ünsüzlü olarak okunmaktadır. Bu tip durumlarda bazen şedde işareti de kullanılmaktadır.

SES ÖZELLİKLERİ

Ünlüler

Ünlü Türleri

Harezm Türkçesinde a, ı, o, u; é, i, ö, ü ünlüleri bulunmaktadır (Eckmann 1988: 178). Karahanlı Türkçesinde ilk hece ünlüsü i olan bazı kelimeler, Harezm Türkçesinde kapalı é'ye (é) dönmüştür: *Béş, yél, té-, yér* (KE) gibi. Bu tip aslı kapalı e'li olup y / **ي** ile yazılmış kelimeler yanında bazen ilk hecesinde e sesi bulunduran kelimeler de i / é okutacak şekilde y / **ي** ile yazılmıştır: *kes-, es-, Teñri* (KE) gibi. Bu durum Arapça, Farsça kelimelerin yazımında görülebilmektedir: *imin>emin, biter>better* (HŞ) gibi (Hacıeminoğlu 1997: 21-22; Ata 2002: 47-49). Bununla birlikte eskiden beri e ile kullanılan kelimeler bu e sesini korumuşlardır: *edgü, kelin, kendü, kerek* vb. (HŞ). Yine eskiden beri i sesiyle kullanılan kelimeler de bu seslerini muhafaza etmişlerdir: *bil-, bitig, kit-* vb. (HŞ).

Ünlü Değişmeleri

Ünlü Uyumları

Kalınlık-İncelik Uyumu: Bu uyuma göre bir kelime içindeki ünlülerin ya sadece kalın ya da sadece ince olması gerekir. Harezmi Türkçesindeki Türkçe kelimeler genellikle buna uymakla birlikte uyum dışı kalan örnekler de bulunmaktadır: *alnıge, anasıge, yalavaçıge, ogluñge* (KE). Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe ekler eklendiğinde ise uyumda bir düzensizlik dikkati çeker: *âdemîga/ âdemige, acebrak / acebrek* (KE).

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu: Harezmi Türkçesinde hem kelime kök ve gövdelerinde hem de eklerde ve yardımcı seslerde düzlük-yuvarlaklık uyumu karışıklık arzeder. Eski Türkçeden itibaren düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan, düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış kelimeler Harezmi Türkçesinde de varlığını devam ettirir: *altun, öñin, yülit-, üçegü, köni, agu, yorı-* (KHKD, KE).

Ünlü Yuvarlaklaşması (Dudaklılaşma)

Kelime kök ve gövdelerinde

e->ö-: *eksük>öksük, ewür->öwür-* (KE), **-a->-o-:** *bark>bork, awuç>owuç* (KE), **-e->-ö-:** *teşük>töşük, telük>tölük, sev->söw-, sewüglüg>söwüglüg* (KE), **-ı->-u-:** *ıçgın->uçgun-* (HŞ) **Eklerde**

İsimden İsim Yapan Eklerde: *savlug, hisabsuz, bednamluk* (HŞ), Fiilden İsim Yapan Eklerde: *tapug, sevüg* (HŞ), İlgi Hali Ekinde: *saçımnuñ, sakakımnuñ* (HŞ), İyelik Eklerinde: *ivüñ, nasibüñ, avum, tapgum* (HŞ), Görülen Geçmiş Zaman Ekinde: *taptum, taptuñ* (HŞ), Zarf-Fiil Ekinde: *ivüp, tapup, yapup* (HŞ)

Ünlü Düzleşmesi

ü->i-: *ünde->inde-* (KE), **-o->-a-:** *sowı->savu-, kov->kav-* (KE), **-u->-a-:** *suvsa->savsa-* (HŞ), **-ü->-i-:** *büt->bit-* (KE), **-ü->-e-:** *süñük>süñek* (KE), *töpü>töpe* (NF), **-ü->-i-:** *tilkü>tülki, berü>beri* (KE)

Ünlü Kalınlaşması

-i->-ı-: *ısıg>ısıg, silig>sılıg* (KE)

Ünlü İncelmesi

-ı->-i-: *bış->biş-* (KE), **-u->-ü-:** *sun->sün-* (KE)

Ünlü Düşmesi

1. **Hece kaynaşması** sonucu ortaya çıkan ünlü düşmeleri

ni + ol->nol-, niçe + ök>niçük, ni + erse>nerse (HŞ)

2. **Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi** sonucu ortaya çıkan ünlü düşmeleri

tapgın>tapugın, kapgın>kapugın, ilgi>iligi (HŞ)

3. **İ- Cevheri fiilinin kendinden önceki kelimeye eklenmesiyle** ortaya çıkan ünlü düşmeleri

bolsa idi>bolsadı, iker iken>içerken (HŞ)

4. **Ünlü ile biten fiil köklerine 1. çokluk şahıs emir eki geldiğinde araya -y- yardımcı ünlüsünün gelmeyip iki ünlüden birinin düşmesi**

avla-alıñ>avlalıñ, oyna-alıñ>oynalıñ, izde-eliñ>izdeliñ (HŞ)

Hece Kaynaşması: Bir kelimede yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yan yana bulunan iki kelimeden birincinin son sesi ile ikincinin önsesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayı.

Ünsüzler

Ünsüz Türleri

Harezmi Türkçesindeki ünsüzler, Karahanlı Türkçesindeki ünsüzlerle aynıdır. Bu dönemde hâlâ varlığını devam ettiren *z / ذ* ve *w / و* **veya / ف** sesleri *y / ی* ve *v / و* ile yer değiştirir (Eckmann 1988: 183).

Bazı Türkçe kelimelerin başında bulunan *y*- ünsüzü, Türk lehçelerinin tamamında aynı şekilde kullanılmamaktadır. Aynı kelimeyi bir kısmı *y*'li kullanırken, bir kısmı *y*'siz kullanır. Bu durum tarihi lehçelerde de görülür. Harezmi Türkçesinde *y*'li şekiller hâkimdir: *yırak*, *yığaç*, *yıglat*-, *yip*, *yulduz* vb. (KHKD)

Ünsüz Değişimleri

Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu, Türkçe kelimelerde yan yana gelen ünsüzlerin seda bakımından birbirine benzeşmesidir. Ünsüzler arasındaki bir benzeşme hadisesi olan ünsüz uyumu, Harezmi Türkçesinde bazı kelimelerde vardır, ancak bu durum sınırlıdır. Kelime köklerindeki ünsüzler asli şekillerini genellikle korumuşlardır. Kısacası kelime köklerinde zaman zaman karşımıza çıkan bir uyumdur: *keltür*- / *keldür*-, *küntüz* / *kündüz* (HŞ, KHKD). Eklere baktığımızda bazı eklerin uyuma girmiş örneklerine rastlanırken, bazı eklerde böyle bir eğilim hiç görülmemektedir: *unuttum*, *taptım*, *aktur*-, *taştın* (HŞ) örneklerinde ünsüz uyumu hâkimken *hakga*, *vaktıda* (KHKD) gibi örneklerde ünsüz uyumuna uyulmamıştır.

Ünsüz Tonlulaşması (Ötümlüleşmesi)

k>g: Harezmi Türkçesinde kelime başındaki *k*-'ler korunurken, seyrek de olsa kelime içinde veya sonunda *k>g* değişikliği meydana gelmiştir: *alçak>alçag*, *ayak>ayag* (KHKD). **t>d**: Birkaç örnek dışında kelime başında bulunan asli *t*-'ler korunmuştur. *té->dé*-, *tur->dur*- (HŞ, KHKD). İki ünlü arasında kalan *-t*-'ler de genellikle korunurken bazen *-d*-'ye değiştiği görülür: *ata->ada*-, *butak>budak* vb. (KHKD).

Ünsüz Tonsuzlaşması (Ötümsüzleşmesi)

z>s: Kelime içinde ve sonunda görülen bir değişikliktir: *-maz* / *-mez>-mas* / *-mes*, *izde>iste*-, *sekizinçi>seksinç* (NF).

Ünsüz Sızıcılığı

b>v: Kelime içinde ve sonundaki *b*'ler, bazı kelimelerde *v*'ye dönmüştür. Daha önceden dönüşüp *w* olan sesler korunmuştur: *yabız>yawuz>yavuz*, *sub>suw>suv* (KE). **ç>ş**: Kelime içinde ve sonunda görülür: *iç->iş*-, *néçe>néşe* vb. (KHKD). **d>y**: Kelime içinde ve sonunda görülen bir değişikliktir. Harezmi Türkçesinde *d*'li ve *y*'li şekiller bir arada görülür. Bazı *d*'ler varlığını korumakla birlikte özellikle kalın ünlülü kelimelerde *y*'li şekiller tercih edilmiştir: *adır->ayur*-, *adak>ayak* vb. (HŞ, KHKD). **g>w>v**: Kelime içinde görülen bir değişikliktir: *biregü>birev*, *kigür->kiwür->kivür*-, *küdegü>küyegü>küyev* vb. (HŞ, KHKD). **g>h**: Kelime içinde görülür: *satgaş->sathaş*-. **k>h**: Kelime başında, içinde ve sonunda seyrek de olsa görülür: *katun>hatun*, *aksak>ahsak*, *okşa->ohşa*- vb. (HŞ, KHKD).

Genizilleşme

b>m: Kelime başında görülen bir değişikliktir. İçinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerde uzak benzeşmeyle bu değişikliklik meydana gelmektedir: *men*, *meñiz*, *meñze*-, *min*-, *muñ* vb. (KHKD). Birkaç örnekte *b* korunmuştur: *ban*-, *biniş*- gibi. Ayrıca içinde geniz ünsüzü bulunmayan bazı kelimelerde de analogiyle *biz>miz* değişikliği de görülür (KHKD).

Ünsüz Düşmesi

G düşmesi: Harezmi Türkçesinde bir ve birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -g'ler genellikle korunmakla birlikte Oğuz Türkçesinin etkisiyle birden fazla heceli kelimelerde bazen düşürülmüştür: *arığ>arı*, *kamug>kamu*, *köprüg>köprü*, *tolug>tolu* gibi. Bazı yapım ve çekim ekleri ile kelimenin bünyesine dâhil hecelerde bulunan g'ler zaman zaman düşmüştür: *aytgay>aytay*, *bulga->bula-*, *yapurgak>yawurgak>yafrak>yaprak*, *yokgaru>yokaru* vb. (HŞ, KHKD).

R düşmesi: Bazı kelimelerde görülür: *ir->i-*, *berk>bek>bik*, *kardaş>kadaş* (HŞ).

L düşmesi: Nadiren görülür: *keltür->ketür-*, *oltur->otur-* vb. (KHKD).

Ünsüz İkizleşmesi

iki>ikki, *katıg>kattı / kattu* (KHKD)

Ünsüz Tekleşmesi

körkke bay>körke bay (HŞ)

Göçüşme: Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayı.

Göçüşme

-nş->-şn-: *konşı>koşnı* (KHKD).

SIRA SİZDE

Harezmi Türkçesinde hangi ünsüzlerde düşme meydana gelmiştir?

ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

İsim Çekimi

Çokluk

İsimlerde çokluk -lar / -ler eki ile yapılmaktadır: *arıgsızlar*, *bulaklar*, *töşekler*, *tügünler* (KHKD).

İyelik

Tablo 2.1
İyelik Ekleri

1. Teklik Şahıs	+(I)m / +(U)m	<i>ewümde</i> , <i>kulum</i> , <i>atam</i> (NF, HŞ).
2. Teklik Şahıs	+(I)ñ / +(U)ñ	<i>anañ</i> , <i>adakıñnı</i> , <i>boduñ</i> , <i>tilekiñ</i> (HŞ, KHKD).
3. Teklik Şahıs	+I / +U, +sI	<i>korkuğındın</i> , <i>köksinde</i> , <i>soñunça</i> (KHKD, KE).
1.Çokluk Şahıs	+(I)mIz / +(U)mIz / +(I)mUz / +(U)mUz	<i>başıñız</i> , <i>ivüñüz</i> , <i>uykuñuz</i> , <i>sebebüñiz</i> (KHKD)
2.Çokluk Şahıs	+(I)ñIz / +(U)ñIz / +(U)ñUz	<i>başıñız</i> , <i>ivüñüz</i> , <i>uykuñuz</i> , <i>sebebüñiz</i> (KHKD).
3.Çokluk Şahıs	+lArI	<i>boyunları</i> , <i>açganları</i> , <i>sözleri</i> (KHKD).

Hal

İlgi Hali Eki	(+nIn/ +nUn/ +In)	<i>agunuñ, atnıñ, kapugnuñ, tirigliknün</i> (KHKD, NF)
Yükleme Hali Eki	(+nI / +n / +I) Yalın haldeki veya ek almış kelimelerde +nI, üçüncü teklik ve çokluk şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra +n, bazen de +nI kullanılır.	<i>boynın, boynını, elgin, elgini, onı</i> (HŞ, KE)
Yönelme Hali Eki	(+Ga/ +Ka/ +A) 3. Teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra yönelme hali eki getirildiğinde araya bazen zamir n'si girebilmekte ve zamir n'si ile ekin başında bulunan g sesi birleşerek ng/ñ sesini oluşturmaktadır	<i>anamka / anamga, atka / atga, hatunka / hatunga, anasınga / anasıña / anasıga / anasıka, oğlıka / oğlıga / oğlınga / oğlıña, işe, özine, emire</i> (HŞ, KE)
Bulunma Hali Eki	(+DA)	<i>başında, arasında, felekde, devlette, otta, saatta</i> (HŞ)
Ayrılma Hali Eki	(+DIn, nadiren +Dan)	<i>açlıkdın, tagındın, bulutdan, yapurgaktan</i> (NF, KHKD).
Eşitlik Hali Eki	(+çA)	<i>anlarça, barınça, itçe, şirinçe, artınça</i> (NF, HŞ, KHKD).
Yön Gösterme Hali Eki	(+gAr, +GARU, +KarI, +ArU, +rA, +rU)	<i>soñra, angar, angaru, içkerü, öñrü, asra</i> (HŞ, KE, KHKD).
Vasıta Hali Eki	(+n, +IA)	<i>adakin tur-, azın azın, cānsızın, tünle, tañla</i> (HŞ, KE).

Tablo 2.2
Hal Ekleri**Aitlik**

Aitlik eki +KI veya +gıdır: *astıngı, bildurgı, avvalkı, burunkı, ilkinke, ozakı* (KHKD).

Aşağıdaki kelimelerin hangi isim çekim ekini aldığını bulunuz?

Özimiz, agunuñ, anasınga, soñunça, kulin, taşgaru, tünle

SIRA SİZDE

Fiil Çekimi**Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri**

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri ikiye ayrılır: *Şahıs zamirleri ile yapılanlar* (Bunlar geniş zaman, anlatılan geçmiş zaman, gelecek zaman (-GAy ve -GA) ve dilek-istek kipinin çekiminde şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılır.) ve *İyelik ekleri ile yapılanlar* (Görülen geçmiş zaman, gelecek zaman (-GU) ve şart kipinin çekiminde iyelik eki kökenli şahıs ekleri kullanılır.).

Zamanlar

Geniş Zaman

Tablo 2.3
Geniş Zaman

1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-r men / -ar men/ -(y)Ur men tiler men, tileyür men, tapar men (NE, HŞ).	-r sen / -Ar sen / -(y) tiler sen / körer sen (NE, HŞ). Ur sen	-r / - Ar/ -(y)Ur tiler, tileyür, açar, yiter (NE, HŞ).	-Ar biz / - Ar-miz/ - Ur-miz/ - (y)Ur biz / -(y)Ur - miz tiler - miz, tileyür biz, utar biz, köre biz (KE, HŞ).	-r siz / - Ar siz / - (y)Ur siz tiler siz, tileyür siz, sorar siz (NE, HŞ).	-rlar / - ArlAr / - (y)UrlAr tilerler, tileyürler, bakarlar, öperler (NE, HŞ).

Geniş zamanın olumsuzu -mAz/s üzerine gelen şahıs zamirleri ile yapılır. 1. Teklik Şahısta -mAz/s men yanında -mAn şekli de görülür: *tanımas, uymas men, koya bilmen, tilemez sen, kınamas, indürmes biz, bilmes siz, aldamazlar* (HŞ, NE, KE, KHKD).

Görülen Geçmiş Zaman

Tablo 2.4
Görülen Geçmiş Zaman

1.T.Ş.	2.T.Ş.	2.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-DIIm / -DU m ışitdim, atlandurdum, tuttum, köçtüm (KE, HŞ)	-DIİn/-Duñ öltürdün, sakındın, unuttun (KE, HŞ)	-DI targadı, kirdi, kitti, kiçti (HŞ)	-Dımlz / - dImUz / - dUmIz/-DUK aydımız, urdumuz, kördük, ittük, çıktuk (KE, KHKD, HŞ)	-DIİnIz / - dUñIz / - dUñUz diñizler kildiniz, ışittiniz, arturduñız, tutunduñız (HŞ, KHKD)	-DİlAr ırgadılar, tüşürdiler, unuttılar, ögdiler (HŞ, KE)

Anlatılan Geçmiş Zaman

Tablo 2.5
Anlatılan Geçmiş Zaman

1.T. Ş.	2.T. Ş.	3.T. Ş.	1.Ç. Ş.	2.Ç. Ş.	3.Ç. Ş.
-mİş men unıtmış men, ermiş men (KHKD)	-mİş sen oturmuş sen, kılmış sen (HŞ)	-mİş tökmüş, yitürmüş, kılmış (HŞ)	—	-mİş siz ogramış siz, satmış siz (KHKD)	-mİşlAr turukmuşlar, timişler, yıgulmuşlar (HŞ)
Olumsuz	-may zarf-fiil eki üzerine -dur ek-fiilinin getirilmesi ile yapılır: <i>çıkmaydur, namaz kılmayın tururlar</i> (KE, KHKD).				

Çağatay Türkçesinde sıkça karşılaşılan -p zarf-fiil eki üzerine 1.ve 2. teklik ve çokluk şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahıslarda -dUr getirilerek yapılan geçmiş zaman eki bazı metinlerde kullanılmıştır: *ant içip-men, kelip-men, uyuklap-dur, körüp-miz, kelip-siz* (KE).

Gelecek Zaman

	1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-GAy	-GAy men/ -kay men <i>tapgay men, körgey men</i> (HŞ, KE)	-GAy sen /-kay sen <i>sakingay sen, bilgey sen</i> (HŞ, KE)	-GAy/-kay <i>toggay, yokalgay, satkay</i> (HŞ, KE)	-GAy biz /-GAy miz /-kay-miz <i>yıgılgay-miz</i> (HŞ, KE)	-GAy siz <i>bolgay siz</i> (KE)	- GAyAr / - kaylar <i>arturmagaylar, ohşatkaylar</i> (KHKD)
-GU	-Gum (turur) <i>kiçürgüm, öldürgüm</i> (HŞ, KE)	-Guñ <i>ölğün, bolguñ</i> (HŞ, KE)	-GU/ - Gu(sI) (turur) <i>bolgu, kelğüsi</i> (HŞ,NF, KE, KHKD)	- G U - m i z <i>kılgı-miz</i> (KE)	—	-GulArI bolguları, çıkğuları (KE)
-GA	-GA men / -GAm <i>tutga men, sürgem</i> (MM, HŞ, KE)	-GA sen <i>urga sen, bilge sen</i> (MM,HŞ)	-GA <i>çıkga, tapga</i> (HŞ)	-ka biz <i>yatka biz</i> (HŞ)	-GA siz <i>bolga siz</i> (HŞ)	—
-ısar	İki örneği bulunmaktadır: <i>yıgılayısar, kalmayısar</i> (HŞ)					
-ası	Üç örneği bulunmaktadır: <i>kurtulası, kılası, bakası</i> (HŞ)					

Tablo 2.6
Gelecek Zaman**Kipler****Emir Kipi**

1. T.Ş.	-yın / (y)AyIn / -AyIm/ -GAyIn / -GAyIm	<i>aytayın, ısparlagayın, bitigeyin, ayayım, yigeyim, yargagayım</i> (HŞ)
2. T.Ş.	- Gıl / -Gul / -kıl, -GIn / Ø	<i>algıl, kitgil, bolgul, bil, kılıl</i> (HŞ, KHKD)
3. T.Ş.	-sUn / -sU	<i>kılsun, tisün, tutaşsın, tursu, kiçsü</i> (HŞ)
1. Ç.Ş.	-AlI / -AlIñ / -GAlIñ / -AlIm / -alık	<i>inanmagalıñ, ıdalıñ, çevirelim, yigelim, köreli, kılalık</i> (HŞ, KE, NF)
2. Ç.Ş.	- ñ / -Iñ / -Uñ / -ñIz / -ñUz / -IñIz / -UñUz / -ñlAr	<i>aktarıñ, başlañ, koyuñ, körüñüz, aytıñlar, okuñlar</i> (HŞ)
3. Ç.Ş.	-sUnlAr / -sUlAr	<i>kiltürsünler, ağılasunlar, kelsünler</i> (HŞ, NF)

Tablo 2.7
Emir Kipi

Dilek-İstek Kipi**Tablo 2.8**
Dilek-İstek Kipi

	1. T. Ş.	2. T. Ş.	3. T. Ş.	1. Ç. Ş.	2. Ç. Ş.	3. Ç. Ş.
-y / -Ay	-y men / -Ay men / -Ay biley men, korkay men (HŞ)	-y sen ohşay sen (KE)	—	-y-miz / - ay- miz kelmey- miz (KE)	-y-siz işitmey-siz (KE)	—
-A	-A men/-Am köre men, ölem (HŞ)	—	-A sala, örte (HŞ)	-A biz köre biz (HŞ)	—	—

Şart Kipi**Tablo 2.9**
Şart Kipi

1. T.Ş.	-sAm / -sA men	körsem, alsa men, açsam (HŞ)
2. T.Ş.	-sAñ / -sA sen / -sAñan	sorsañ, tökse sen, körseñen (HŞ, MM)
3. T.Ş.	-sA	keltürse, kolmasa, yarutsa (KE, MM, HŞ)
1. Ç.Ş.	-sA biz / sA-miz / -sAK	baglasak, sözlesebiz, bolsa-miz (NF, HŞ)
2. Ç.Ş.	-sAñIz / -sañızlar	aymasañız, bolsañızlar (KE, NF)
3. Ç.Ş.	-sAlAr	koysalar, sözleseler, yıgılasalar (KE, HŞ)

Zamanların Birleşik Çekimi**Hikâye****Geniş Zamanın Hikâyesi****Tablo 2.10**
Geniş Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdim	yaşar erdim, izder erdim (NF, HŞ)
2. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñ	okıyur ermediñ, yokatur erdiñ (KE, KHKD)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdi	yaratur erdi, yöriyür erdi (KE, NF, KHKD)
1. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdük	kılur erdük, isteyür erdük (KHKD)
2. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñiz	kazganur erdiñiz (KHKD)
3. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiler / -ArlAr / -UrlAerdi	alur erdiler, keserler erdi, kötrürler erdi (KE, HŞ)

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi**Tablo 2.11**
Görülen Geçmiş Zamanın
Hikâyesi

1. T.Ş.	-Dİm / -DUM erdi	keldim erdi, ımızgandım erdi (KE, KHKD)
2. T.Ş.	-Dİñ / dUñ erdi	kolduñ erdi, ıddıñ erdi (KE, HŞ).
3. T.Ş.	-DI erdi	attı erdi, yoluktı erdi (KHKD, HŞ)
1. Ç.Ş.	-duk erdi	kılduk erdi, olturduk erdi (NF, KHKD)
2. Ç.Ş.	-dıñız / -düñüz erdi	aydıñız erdi, kördüñüz erdi (KE, NF)
3. Ç.Ş.	-dİlAr erdi	bardılar erdi, ahd kılıştılar erdi (NF, KHKD)

Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-mİş erdim	<i>adrılmış erdim, körmüş erdim</i> (KE, HŞ)
2. T.Ş.	-mİş erdiñ	<i>kılmış erdiñ</i> (KE)
3. T.Ş.	-mİş erdi	<i>açılmış erdi</i> (HŞ)
1. Ç.Ş.	-mİş erdük	<i>bolmuş erdük</i> (NF)
2. Ç.Ş.	-mİş erdiñiz	<i>aymış erdiñiz</i> (NF)
3. Ç.Ş.	-mİş erdiler / -mİşler erdi	<i>ornatmışlar erdi</i> (KE)

Tablo 2.12
Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-GAy erdim	<i>bargay erdim</i> (HŞ)
2. T.Ş.	-GAy erdiñ	<i>körmegey erdiñ</i> (KE)
3. T.Ş.	-GAy / -kay erdi	<i>köndürgey erdi, tapkay erdi</i> (KHKD, HŞ)
1. Ç.Ş.	-GAy erdük / -erdimiz	<i>kınagay erdük, algay erdimiz</i> (KHKD, KE)
2. Ç.Ş.	-GAy erdiñiz	<i>yıggay erdiñiz</i> (KHKD)
3. Ç.Ş.	-GAy erdiler / -GAylAr erdi	<i>bolmagaylar erdi, bolgay erdiler</i> (KHKD, HŞ)

Tablo 2.13
Gelecek Zamanın Hikâyesi

Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

1. T.Ş.	-y erdim	<i>kelmey erdim</i> (KE)
3. T.Ş.	-y erdi	<i>bolmay erdi</i> (KE)

Tablo 2.14
Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

Şartın Hikâyesi

1. T.Ş.	-sem erdim / -sam erdi / -sA erdim	<i>uksam erdi, bolsa erdim</i> (HŞ, NF)
2. T.Ş.	-sañ erdi / -sA erdiñ	<i>küyseñ erdi, tilese erdiñ</i> (KE, KHKD)
3. T.Ş.	-sA erdi / -sadı	<i>içse erdi, bolsadı</i> (HŞ)
1. Ç.Ş.	-sAK erdi / sa erdük	<i>açsa erdük, salmasak erdi</i> (KHKD)
2. Ç.Ş.	-sañız erdi / -sA erdiñiz	<i>aytsa erdiñiz, bolsañız erdi</i> (KHKD, KE)
3. Ç.Ş.	-sAlAr erdi / sA erdiler	<i>gılsalar erdi, bilse erdiler</i> (NF)

Tablo 2.15
Şartın Hikâyesi

Rivayet**Geniş Zamanın Rivayeti**

1. T.Ş.	-ur ermiş men	<i>kılur ermiş men</i> (NF)
2. T.Ş.	-(y)Ur ermiş sen	<i>tirilür ermiş sen</i> (KE)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur ermiş / -Urmış	<i>bolur ermiş, zahmet birürmiş</i> (HŞ)
3. Ç.Ş.	-Ur ermişler / -UrlAr ermişler	<i>kılur ermişler</i> (HŞ)

Tablo 2.16
Geniş Zamanın Rivayeti

Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

3. T.Ş.	-e ermiş	<i>yibere ermiş</i> (KE)
---------	----------	--------------------------

Tablo 2.17
Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

Şart

Geniş Zamanın Şartı

Tablo 2.18

Geniş Zamanın Şartı

2. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erseñ	izder erseñ, işitür erseñ (HŞ)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erse	işitür erse, ölmes erse (HŞ, KE)
2. Ç.Ş.	-r / -er erseñiz / -(y)Ur erseñiz	tiler erseñiz, tileyür erseñiz (KE, KHKD)
3. Ç.Ş.	-r / Ar erseler	biter erseler (KHKD)

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Tablo 2.19

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

1. T.Ş.	-Dİm / -dUm erse	aydım erse, telürdüm erse (NF, HŞ)
2. T.Ş.	-Dİñ / -dUñ erse	tarttıñsa, saldıñsa, gıldıñ erse (HŞ, NF)
3. T.Ş.	-DI erse / -DİsA	işitti erse, soldısa, açtısa, tiktise (HŞ)
1. Ç.Ş.	-DUK / -dimiz erse	tileduk erse, tegdimiz erse (HŞ, KE)
2. Ç.Ş.	-Dİñİz / -DUñız erse	kılmadıñız erse (KHKD)
3. Ç.Ş.	-DİlAr erse	kirdiler erse, aydılar erse (NF)

Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

Tablo 2.20

Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

2. T.Ş.	-mİş erseñ	bolmış erseñ (KHKD)
3. T.Ş.	-mİş erse	yaratmış erse (KHKD)

Ek-fiilin Çekimi (İsimlerin Yüklemler Olarak Çekimi)

Olumlu Çekim

Tablo 2.21

Ek-Fiilin Olumlu Çekimi

	1. T.Ş.	2. T.Ş.	3. T.Ş.	1. Ç.Ş.	2. Ç.Ş.	3. Ç.Ş.
Şahıs zamirleri ile yapılanlar	men <i>küçlüğr ek men</i> (NF)	sen <i>sen, kılınç</i> (HŞ)	ol <i>bu ne ol, sanlıg ol</i> (KE, HŞ)	biz, - miz <i>âzâd biz, râzî miz</i> (HŞ, NF)	siz, sizler <i>yalavaçım siz, kim sizler</i> (KE, NF)	_____
tur- fiili ile yapılanlar (Tur- fiili ile oluşturulan yapılar geniş zaman ifade ederler.)	turur men <i>men agulug turur men</i> (NF)	turur sen <i>karınd aşı turur sen</i> (NF)	turur <i>içinde turur</i> (NF)	turur- miz, turur biz oglanları turur- miz, âzâd turur biz (NF)	turur siz <i>siz kim turur siz</i> (NF)	tururlar <i>anlar tururlar</i> (NF)

<i>Er- /i- fiili ile yapılanlar</i>	<i>1.T.Ş.</i>	<i>2.T.Ş.</i>	<i>3.T.Ş.</i>	<i>1.Ç.Ş.</i>	<i>2.Ç.Ş.</i>	<i>3.Ç.Ş.</i>
Geniş Zaman	erür men <i>berk erür men</i> (HŞ)	erdiñ / erdüñ <i>kayda erdiñ</i> (NF)	erür <i>az erür</i> (HŞ)	— —	erür siz <i>mü'min erür siz</i> (NF)	erürler <i>ehl erürler</i> (HŞ)
Hikâye	erdim <i>Mekkede erdim</i> (NF)	ermiş sen/ imiş sen <i>ot imiş sen</i> (HŞ)	erdi / idi <i>bar idi</i> (HŞ)	erdük / idük <i>seferde erdük, şâgird idük</i> (NF, HŞ)	erdiñiz <i>üze erdiñiz</i> (KE)	erdiler <i>arada erdiler</i> (NF)
Rivayet	ermiş men <i>velî ermiş men</i> (NF)	erür sen <i>Rabbümüz erür sen</i> (NF)	ermiş / imiş <i>perîlig ermiş,</i> (HŞ,KE)	— —	ermiş siz <i>ogrılar ermiş siz</i> (KE)	ermişler <i>küçlüg ermişler</i> (KE)
Şart	erse men/ ersem <i>bagda ersem</i> (HŞ)	erseñ/ isen <i>şâh iseñ</i> (HŞ)	erse / ise <i>yügrük erse, ogrı ise</i> (HŞ)	erse- miz <i>köni sözlüg erse-miz</i> (KE)	erseñiz <i>mü'min erseñiz</i> (KE)	erseler <i>bu sözde erseler</i> (KE)

Olumsuz Çekim

	<i>1.T.Ş.</i>	<i>2.T.Ş.</i>	<i>3.T.Ş.</i>	<i>1.Ç.Ş.</i>	<i>2.Ç.Ş.</i>	<i>3.Ç.Ş.</i>
er-, i- ile yapılanlar	ermez/s men, imez men <i>teñriñiz ermes mü men</i> (KE)	ermez/ s sen <i>konak ermez sen</i> (HŞ)	ermez/s, imez/s <i>kişilik ermez, toprak imez</i> (HŞ)	ermez/s -miz, imez biz <i>ogrı hem ermes-miz</i> (KE, HŞ)	ermes siz <i>teñ ermes siz</i> (KE)	ermez/ sler <i>birle ermesler</i> (KE)
“yok” ile yapılanlar	<i>küwengü nerse yok, secde kılmaş yok, yol yok</i> (KE, NF, HŞ)					

Tablo 2.22
Ek-Fiilin Olumsuz Çekimi

Fiilimsiler

Sıfat-Fiiller

- Ası, GAsI, -esü: *kurtulası, yigesi, biçesü* (HŞ, KHKD)
- IsAr: *yagısar bulutlar* (KHKD)
- dAçI: *kıladaçı, keldeçi* (NF)

- DUK**: *akartduk için, erdükin, tirdükündin, tedüki* (KE, HŞ)
- GAn**, -**kan**, -**An**: *atkanın, yegendin, azganlarga, emgengeninde* (KE, HŞ)
- (**I**)**GII**, -(**U**)**GII**, -**glu**: *tigli, uruglu, alıglı, körüglü, uruglı* (HŞ)
- GU**, -**ku**: *kılgı, yatgu, avlagı, kilgüsinge, öpgüke, turukku* (HŞ, KHKD)
- GUIUG**: *algulugrı, körüşgülgü* (HTG)
- mAz**, **mAs**: *körmes işitmez, bolmas, tegmesdin, ölmezdin* (KE, HŞ)
- mİş**: *soyulmuş, kiçmiş, ölmüşni, aymışda, kilmişçe* (HŞ)
- Ur**, -**Ar**, -**r**, -(**y**)**Ur**: *keçer dünya, yarar iş, tiyürde, kilürde* (KE, HŞ)

Zarf-Fiiller

- A**: *aça, ayra, aka, içe, arta, bara* (HŞ)
- ArdA**, -**UrDA**: *alurda, batarda, togarda, yéterde* (KHKD)
- DI erse**: *kıldı erse, köründi erse* (KHKD)
- DUKDA**: *kirdükde, çaptukda* (KHKD)
- GAç**: *algaç, öpgeç, işitgeç* (HŞ)
- GAIU**, -**GAIU**, -**kAlı**, -**AI**: *namaz kılgaı, körgelü, sançışkalı, yatalı* (KE, HŞ)
- GAndA**: *sorganda, teggende* (KHKD)
- GInçA**, -**GUñçA**, -**KUñçA**, -**InçA**, -**GUçA**, -**gimçe**, -**GUmçA**: *aygınça, kilginçe, eşit-megünçe, açgınça, batınça, kelgimçe, ölgümçe* (HŞ, KHKD)
- IbAn**, -**UbAn**, -**ban**: *kiliben, atamban, körüben, kurşaban* (HŞ, KE)
- ken**: *tirig erken, olturur erken, yörür irken* (KE, NF, HŞ)
- mAdIn**: *bolmadın, tapmadın, içmedin, tölenmedin* (HŞ, KE)
- mAyIn**: *körmeyin, emgetmeyin* (HŞ)
- mİşDA**: *kirmişte, ulgaymışta, yatmışda* (KHKD)
- (**I**)**p**, -(**U**)**p**: *baglap, saklap, kılıp, ıdıp, kiçip, yip, münüp, körüp* (HŞ)
- (**y**)**U**: *aytu, kılı, tegirü, aytı, avlayı, közleyü* (HŞ)
- uçak**: *baruçak* (HŞ)
- y**: *okuy, yöriy, sarnay, sevinçiley* (KE)

SIRA SİZDE

Aşağıdaki kelimelerin hangi fiil çekim ekini aldığını bulunuz.

işitgeç, tileyür, uksam erdi, sorganda, tilemez, tapmadın, köçtüm, şägird idük, uyuklap-dur, ulgaymışta, bargay erdim, kıldaçı, emgengeninde, körüşgülgü, çıkğuları, algıl, bitinler, oh-şay sen, ıddıñ erdi, men agulug turur men, yıggay erdiñiz, açtısa, körgelü, körüben, tegirü, kaçkay

Yapım Ekleri

İsimden İsim Yapan Ekler

- +**Ak**: *başak* (KHKD)
- +**An**: Aslen bir çokluk eki olup fonksiyonunu kaybetmiştir: *oglan, eren* (KHKD)
- +**çA**: Aslen eşitlik eki olup kalıplaşarak kalıcı isimler türetmiştir: *barça, neçe* (KHKD)
- +**çak**: *alçak* “itaatkar” (KHKD)
- +**çI**: Herhangi bir işle sürekli uğraşma veya meslek mensubunu ifade eder: *başçı* “başkan”, *ikinçi* “çiftçi”, *kopuzçı* “kopuz çalan”, *tapuççı* “hizmetçi” (HŞ)
- +**çUK**: *bürünçük* “baş örtüsü”, *örümçük* “örümcek” (HŞ)
- +**dAş**: Birliktelik, ortaklık, eşitlik, bir şeylere sahip veya bağlı olma ifade eder: *emükdeş* “kardeş, süt kardeş”, *hacedaş* “sınıf arkadaşı”, *karındaş* “kardeş” (HŞ)
- +**egü**: Daha çok sayıların sonuna gelerek topluluk ifade eder: *ikegü* “he ikisi”, *törttegü* “dördü de” (HŞ)

+er: Üleştirme sayıları yapar: *birer* (KHKD)

+I: Üçüncü teklik şahıs iyelik eki olup kalıplaşarak kalıcı isimler türetmiştir: *barı* “hepsi”, *kibi* “gibi”, *yolu* “defa” (KHKD)

+II / +IU: Genellikle sıfatlar türeten bu ekle kalıcı isimler de türetilmiştir. +IIG / +IUG ekinin sonundaki ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkmıştır: *bağlı* “bağlı”, *körkli* “güzel”, *yüklü* “yükli”, *ataglı* “şöhretli” (HŞ)

+IIG / +IUG: İsim veya sıfatlar türetir: *atlıg* “adlı”, *bahalıg* “pahalı”, *biliglig* “bilgili”, *bi-zeklig* “süslü”, *kizlig* “gizli”, *körklüg* “güzel”, *sevüglüg* “sevgili” (HŞ)

+IIK / +IUK: Soyut veya somut anlamlı isim ve sıfatlar türetir: *açlık*, *altunçılık* “kuyumculuk”, *hanlık*, *kizlemeklik* “gizleme”, *tiriglik* “canlılık” (HŞ)

+nç / +nçI: Sıra sayıları yapar. Aslı +nç’dır, +nçI şekli 3. teklik şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır: *ottuzınçı*, *üçinç*, *üçinçi* (KHKD)

+rAK: Üstünlük ve karşılaştırma ifade eder: *avvalrak* “daha önce”, *revanrak* “hızlıca”, *yahşırak* “daha iyi”, *yakınrak* “daha yakın”, *yıracrak* “daha uzak” (HŞ)

+sIz / +sUz: Yokluk, azlık ifade eder: *adaksız* “ayaksız”, *bahasız* “pahalı”, *davatsız* “devletsiz”, *irksiz* “güçsüz”, *sıvsız* “susuz”, *yazuksuz* “günahsız” (HŞ)

İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-: Hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetir: *aşa-* “yemek yemek”, *ata-* “adlandırmak”, *oyna-*, *tile-* (HŞ)

+Al-: Geçişsiz fiiller türetir: *bolal-*, *yokal-* “yok olmak” (KHKD)

+Ar-: Geçişsiz fiiller türetir: *agar-* “ağarmak, beyazlaşmak”, *kızar-*, *yaşar-* (HŞ)

+DA-: Geçişli fiiller türetir: *izde-* “istemek”, *ünde-* “seslenmek” (HŞ)

+gar-: Geçişli fiiller türetir: *sıvgar-* “sulamak” (HŞ)

+I-: Geçişsiz fiiller türetir: *agrı-*, *bayı-*, *berki-*, *biti-* (KHKD)

+K-: Geçişsiz fiiller türetir: *birik-*, *yoluk-* “rastlamak” (HŞ)

+kır- / +kür-: Ses taklidi kelimelerden geçişsiz fiiller türetir: *bıskır-*, *tüfkür-* (KHKD)

+IA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *agırla-*, *arzula-*, *bağışla-*, *ederle-* “eyerlemek”, *konakla-* “misafir etmek”, *toyla-* “ziyafet vermek” (HŞ)

+r-: *belgür-* “belirtmek”, *kadgur-* “kaygılanmak” (HŞ)

+sa-: İstek ifade eder: *sıvsa-* “susamak”, *kapsa-* “ihtiva etmek” (HTG)

+sI-n-: *agırsın-* “ağır saymak”, *begsin-*, *ulıgısın-* (KHKD)

Fiilden isim Yapan Ekler

-A: Zarf-fiil kalıplaşarak kalıcı isimler yaratmasıyla ortaya çıkmıştır: *ara* “açıklık, mesafe”, *aşa* “fazla”, *irte* “erte, sabah”, *oza* “önce”, *yana* “yine” (HTG, KHKD)

-ag: *kurag* “meclis” (KHKD)

-AK: *bıçak*, *ivek* “acelecî”, *konak* “menzil” (HTG)

-ç: *kılınç* “kılıç”, *ökünç* “düşünce”, *sakınç* “düşünce”, *umuç* “ümit” (HŞ)

-G: *açığ* “acı, keder”, *aldag* “aldatma”, *batıg* “derin”, *yaylag* “yayla” (HŞ)

-GA / -KA: *bilge*, *sipürtke* “süpürge” (HŞ)

-GAn: Bir özellik veya alışkanlığa işaret eden isimler türetir: *sıçgan* “sıçan, fare”, *ugan* “kadir, Tanrı” (HŞ)

-GI / -GU: *keygü* “giyecek”, *açgu* “açma”, *içgü* “içme”, *kılgu* “yapma” (HŞ)

-GUÇI / -IÇI / -uçı: *açguçı*, *tutguçı*, *yigüçü*, *biliçi*, *yazıcı* (KHKD)

-GIIn / -Gun / -KUn: *uçgun* “kıvılcım”, *azgun*, *satgın*, *kaçkun* (HŞ, KHKD)

-I: *koñış*, *ötürü*, *ulaşu*, *yahşı*, *yazı* (HŞ)

-K / -UK: *aksak* “topal”, *pişik* “pişmiş”, *esrük* “sarhoş”, *sınuk* “kırık” (HŞ)

-kak: İş yapanı ifade eder: *baskak* (KHKD)

- l-**: *yoksıl, tükel* (HŞ, KHKD)
- m-**: Fiilin sonucunda meydana gelen durum veya işi ifade eder: *küçem* “zorlama”, *ölüm, yarım* (HŞ)
- mA-**: Fiillerin hareket isimlerini yapar: *sürme, tigme* “benzer” (HŞ)
- mAK-**: Fiillerin hareket isimlerini yapar: *aldamak* “aldatmak”, *ıglamak* “ağlamak” (HŞ)
- mAn-**: *tegirmen, tuman* (KHKD)
- mış-**: *keleşmiş* “nişanlı”, *yimiş* “meyve” (HTG)
- mUr-**: *kömür, yağmur* (HŞ, KHKD)
- n-**: *bükün* “büküm, düğüm”, *bütün, ekin, tügün* (HŞ)
- sıg-**: *yatsıg* “yatsı, yatacak zaman” (HTG)
- ş-**: *biliş, iniş, köriş, külüş, sakış* “sayı”, *ukuş* “anlayış” (HŞ)
- t / -Ut-**: *közet* “bakma”, *münüt* “binek atı”, *öğü, uyat* “utanma”, *yanut* (HŞ)
- z-**: *boguz* “boğaz”, *uz, yitiz* (HŞ)

Fiilden Fiil Yapan Ekler

- A-**: *küde-, sıka-, sora-* (KHKD)
- Ar-**: Ettirgen fiiller türetir: *ıdar-* “göndermek”, *kiter-* “gidermek” (HŞ, KHKD)
- ç-**: *sürç-* (HTG)
- çır-**: *külçir-* “gülümsemek” (KHKD)
- d / -y-**: *ıd-* “göndermek”, *kod-* / *koy-, toy-, yüd-* (HTG, KHKD)
- DUR-**: Ettirgen fiiller türetir: *aktur-* “akıtmak”, *arsıktur-* “aldatmak”, *kariştur-* (HŞ)
- Gar / -KAr-**: Ettirgen fiiller türetir: *bütke-* “bitirmek”, *kopgar-* (KHKD)
- gez-**: *körgez-* (HŞ)
- GUR / -kur-**: Ettirgen fiiller türetir: *bilgür-* “bildirmek”, *tirgür-* “diriltmek” (HŞ)
- GUz-**: Ettirgen fiiller türetir: *kirgüz-, olturguz-, turguz-* (KHKD)
- I-**: *kazı-, süri-* (KHKD)
- k-**: *basık-* “basılmak”, *sınık-, turuk-* (KHKD)
- k-**: Pekiştirme ifade eder: *kırk-* (KHKD)
- l-**: *ıgsil-* “eksilmek”, *kodul-* “koyulmak, bırakılmak”, *basrul-* “bastırılmak” (KHKD)
- mA-**: Olumsuzluk bildiren fiiller türetir: *bilme-, koyma-* (KHKD)
- n-**: Dönüştürme ve edilgenlik bildiren fiiller türetir: *aldan-, atan-* “adlanmak”, *buyurun-* “buyurmak, emretmek”, *tipün-* “tepinmek” (HŞ/HTG, KHKD)
- r-**: *egir-, köyür-* “yakmak”, *öçür-* “söndürmek”, *ötür-* “geçirmek” (HŞ, KHKD)
- sık-**: Edilgen fiiller türetir: *arsık-* “aldanmak, kanmak” (KHKD)
- ş-**: *aytış-* “söyleşmek”, *kılış-* “birlikte hareket etmek”, *tutuş-, uruş-* “vuruşmak” (HŞ)
- t-**: Ettirgen çatı ekidir: *açıt-* “acıtmak”, *sürt-, turıt-* “durdurmak” (HŞ)
- tüz-**: Ettirgen çatı ekidir: *öltüz-* “öldürmek” (KHKD)
- Ur-**: Ettirgen çatı ekidir: *art-ur-* “arttırmak”, *çökür-* “çökertmek”, *kavşur-* “kavuşturmak”, *öçür-* “söndürmek”, *ötür-* “geçirmek”, *yaşur-* “örtmek” (HŞ)
- z-**: *küdez-* “gözetlemek, korumak”, *tütüz-* “koku vermek için bir şeyi yakmak, tütsülemek” (KHKD)

SIRA SİZDE

Aşağıdaki kelimelerde hangi yapım eklerinin kullanıldığını gösteriniz.

yahşırak, tipün-, ugan, satgın, açıt-, sipürtke, ıgsil-, konakla-, kod- / koy-, tegirmen, alda-, tügün, uz, yimiş, baksak, bıçak, yaşur-, berki-, bilgür-, ata-, üçinç, aktur-, ölüm, dağlıg, ike-gü, tutuş-, biliş, barça

SÖZ VARLIĞI

Harezmi Türkçesinin söz varlığı bakımından en önemli özelliği Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait diğer eser ve sözlüklerde geçmeyen veya nadir bulunan kelimelerin bulunmasıdır. Bunlar arasında *karu* “karşılık, mükâfat”, *kedigle*- “örtünmek, gizlenmek”, *sözengür* “konuşkan”, *yulduz* “ağaç kökü” gibi kelimeler bulunmaktadır. Ses ve şekil özellikleri bakımından bir kelimenin hem Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki eski şekillerinin hem de değişime uğramış yeni şekillerinin bir arada kullanıldığı görülür: *küdegü* / *küyegü* / *küeyev*, *sıçgan* / *sıçan*, *yığaç* / *agaç* vb.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Nehcü'l-Ferâdis (108/4- 108/13)

بُولَا نَامَنَّا كَلْبِلْ سَدِي تَعَجَبِي مَرَلُونْ عَمْرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَبِيبَهُ أَوَّلًا سِيدَا بُولَا بُولَا دِي مَرَلُونْ سِيدَا
 أَوْغَلَانْ أَتُورْ مَرَحْلَةً دَا بَغْلَا بُولَا دِي خَازَنَ كَمِ عَمْرُ بُولَا دِي أَرَسَا أَوَّلًا سِيدَا أَوْغَلَانْ أَتُورْ بَارَقْ
 بُولَا دِي مَنِيْمَ دَا دِي مَنِيْمَ سَدِي أَرَسَا عَمْرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَرَقِي تَعَجَبِي مَرَلُونْ سِيدَا عَمْرُ سَكَا
 نَاظِمَ بُولَا دِي كَمِ عَمْرُ كَا مَوْنَعِ أَتُورْ سَدِي أَرَسَا أَوَّلًا سِيدَا بُولَا دِي كَمِ مَنِيْمَ بُولَا دِي مَرَقِي مَنِيْمَ
 يَتَغَانِبُ عَلَيْهِ الدَّامِ إِيْلَا كَسَدَا سِيدَا بُولَا دِي نَامَ فَرِيدَا تَعَجَبِي مَرَلُونْ سِيدَا بُولَا دِي مَرَقِي مَنِيْمَ
 فَرِيدَا شَيْمَ بَارَقْ مَرَحْلَةً أَوْجُ كُونْ بُولَا دِي كَمِ دُنْيَا طَعَامِي دُنْيَا شَيْمَ مَرَقِي سِيدَا خَلِيفَةُ بُولَا دِي مَرَقِي

Çeviriyazı

Bir kün ‘Ömer rażıyallahu anhu Medîne oramında yörüyür erdi. Bir nâresîde oğlan bir maħallede yığlayur erdi. Kaçan kim ‘Ömerni kördi erse ol nâresîde oğlan aytur: Yâ Rebbî, bu ‘Ömerdin benim dâdımın sen algıl, tedi erse, ‘Ömer rażıyallahu anhu kôrktı taķı aydı: Ey nâresîde, ‘Ömer sanga ne zûlm kıldı kim ‘Ömerke mundağ aytur-sen? tedi erse, ol oğlan aydı kim: Men enşârîlardın turur-men. Atam Peyğâmbir ‘aleyhi’s-selâm ileğinde şehîd boldı. Atam qarındaşı taķı şehîd boldı. Anam bar taķı mendin öngin tokuz qarındaşım bar. Biz cümle üç kün boldı kim dūnyâ ta‘âmıdın tatmışımız yok. Taķı siz ħalîfa bolğay-siz taķı bizlerke terbiyet kılmağay-siz, beytü’l-mâldın neerse bërmegey-siz tedi erse, ‘Ömer yığladı, taķı ol oğlanın başını sıkağı, taķı ol oğlanın elğini aldı, taķı mescidke kirdi taķı buyurđı münâdîğa nidâ kıl tēyü. Münâdî nidâ kıldı erse, cümle şaħâbalar yığıldılar.

Çeviri

Bir gün Ömer radiyallahu anhu Medine sokağında yürüyordu. Bir küçük (bülüğa ermemiş) çocuk bir yerde ağlıyordu. Ömer’i gördüğünde o küçük çocuk “Ya Rabbi, bu Ömerden benim hakkımı sen al” deyince Ömer radiyallahu anhu korktu ve “Ey küçük, Ömer sana ne eziyet etti ki Ömer’e böyle söylüyorsun” deyince oğlan “Ben ensarilerdenim. Babam Peygamber aleyhisselamın önünde şehit oldu. Babamın kardeşi de şehit oldu. Anem ve benden önce dokuz kardeşim var. Hepimiz üç günden beri dünya nimetlerinden tatmadık. Siz halife olacaksınız, bizlere bakmayacaksınız, maliye hazinesinden hiçbir şey

vermeyeceksiniz” deyince Ömer ağladı ve o oğlanın başını okşadı, oğlanın elini tuttu ve mescide girip tellala “seslen” diye buyurdu. Tellal seslenince bütün sahabeler toplandılar.

DİLBİLGİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ

Tablo 2.23

Dilbilgisi Çözümlmeleri

oramında > oram+ı+n+da “sokağında” oram: isim kökü +ı: 3. teklik şahıs iyelik eki +n: zamir n’si +da:bulunma hali eki	yöriyür erdi > yöri-y-ür > er-di “yürürdü, yürüyordu” yöri-: fiil kökü -y-: yardımcı ses -ür: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs
yığlayur erdi > yığ+la-y-ur + er-di “ağlardı, ağlıyordu” yığ: isim kökü +la-: isimden fiil yapım eki -y-: yardımcı ses -ur: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi, 3. teklik şahıs eki	tédi erse >té-di +er-se “dediyse, deyince” té-: fiil kökü -di: görülen geçmiş zaman eki er-:yardımcı fiil kökü -se: görülen geçmiş zamanın şartı, 3. teklik şahıs eki -di+er-se: zarf-fiil fonksiyonunda
aytur > ay-t-ur “söyler” ay-: fiil kökü -t-: fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki) -ur: geniş zaman 3. teklik şahıs eki	kaçan > ka+ça+n “ne zaman, ne zaman ki” ka: isim kökü +ça: eşitlik hali eki +n: vasıta hali eki
téyü > té-y-ü “diye” té-: fiil kökü -y-: yardımcı ses -ü: zarf-fiil eki	alğıl > al-ğıl “al” al-: fiil kökü -ğıl: emir 2. teklik şahıs eki
yıgıldılar > yığ-ı-l-dı-lar “toplandılar” yığ-: fiil kökü -ı-: yardımcı ünlü -l-: fiilden fiil yapım eki -dı: görülen geçmiş zaman eki -lar: 3. çokluk şahıs eki	

Kışāşü'l-Enbiyā, 93v/9-94r/1

[illegible]

Çeviriyazı

Kaçan Yüsuf qarındaşların kördi erse ol kılgan yawuzluqların sakındı, alarğa aytayın, tédi. Mevlî ta'âlâ könlige saldı kim ey Yüsuf olar aşlık alğalı muñluğ bolup keldiler, sen işlerin âşkâr kılsañ uwtangaylar, olarğa aşlık bérgil sewünüp yansunlar, seniñ edgülikiñ zâhir bolsun. Yüsufğa bu niyet hoş keldi, Yüsuf alarnı kördi kamuğları tofrağğa bulğanmış, tonları arıgsız. Sordı: Qaydın kelip-siz, kimniñ oğlanları turur-siz? Aydılar: biz Ken'ândın keldük, Ya'küb yalawaç oğlanları turur-miz, Ken'ândın kelür-miz. Aydı: atañız tirig mü turur? Aydılar: tirig turur. Aydı: ne iş işleyür? Aydılar: yalawaç turur, Teñri ta'âlâğa kulluq kıılır. Yüsuf aydı: kimdin kimge yalawaç turur? Aydılar: Haqdın halkğa yalawaç turur. Yüsuf aydı: Yalawaç ermiş. Mişş halkığa ne üçün yalawaçlık tegürmes? Aydılar: Ken'anga taqı Ken'an tegresindeki halkğa yalawaçlık tegürür, takı közleri körmes tédiler. Yüsuf aydı: közleri nedin körmes boldı? Aydılar: Yüsuf atlığ oğlı bar erdi anı yawlaq söwer erdi, ol oğlı gâyib boldı, anıñ üçün yıglamaqdın közleri körmes boldı tédiler. Ol Hâlde Yüsuf anı işitip nikâb içidin yıgladı.

Çeviri

Yusuf kardeşlerini görünce yaptıkları kötülükleri düşündü, “onlara söyleyeyim” dedi. Mevla Teala gönlüne şöyle koydu: Ey Yusuf onlar buğday alacak kadar kederli geldiler, sen yaptıklarını ortaya dökersen utanacaklar, onlara buğday ver, sevinip dönsünler, senin iyiliğin ortaya çıksın. Yusuf’a bu niyet iyi görüldü, Yusuf onları gördü ki hepsi top-
rağa bulanmış, elbiseleri pis. “Nereden gelmişsiniz, kimin oğullarısınız” diye sordu. “Biz Kenan’dan geldik, Yakup peygamberin oğullarıyız, Kenan’dan geliyoruz” dediler. “Baba-
nız hayatta mı?” dedi, “Hayattadır.” dediler. “Ne yapıyor?” dedi, “Peygamberdir, Tanrı te-

alaya kulluk ediyor” dediler. Yusuf “Kimden kime peygamberdir?” dedi, “Haktan halka peygamberdir.” dediler. Yusuf “Peygamberse Mısır halkına niye peygamberlik yapmıyor? dedi. “Kenan’a ve Kenan çevresindeki halka peygamberlik yapıyor, ayrıca gözleri görmüyor.” dediler. Yusuf “Gözleri neden görmez oldu?” dedi. “Yusuf adlı oğlu vardı, onu çok sevdi, o oğlu kayboldu, onun için ağlamaktan gözleri görmez oldu.” dediler. Bunun üzerine Yusuf bunu işitip peçesinin altından ağladı.

Dilbilgisi Çözümlemeleri

Tablo 2.24
Dilbilgisi Çözümlemeleri

kördi erse > kör-di+er-se “gördüyse, görünce” kör-: fiil kökü -di: görülen geçmiş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -se: görülen geçmiş zamanın şartı, 3.teklik şahıs eki -di+er-se: zarf-fiil fonksiyonunda	yawuzlukların > yawuz+luğ+lar+ı+n “k ötülüklerini” yawuz: isim kökü +luK: isimden isim yapım eki +lar: çokluk eki +ı: 3.çokluk şahıs iyelik eki +n: belirtme hali eki
aytayın > ay-t-ayın “söyleyeyim” ay-: fiil kökü -t-: fiilden fiil yapım eki -ayın: emir 1.teklik şahıs eki	uwtanğaylar > uwtan-ğay-lar “utanacaklar” uwtan-: fiil kökü -ğay: gelecek zaman eki -lar: 3.çokluk şahıs eki
alargā > alar+gā “onlara, alar” 3. çokluk şahıs zamirinin yönelme hali eki almış şekli”	algālī > al-ğālī “almak için” al-: fiil kökü -ğālī: zarf-fiil eki
edgūlikīn > edgū+lik+īn “iyiliğin” edgū: isim kökü +lik: isimden isim yapım eki +īn: 2.teklik şahıs iyelik eki	ķaydın > ķa+y+dın “nereden” Ka: isim kökü +y: yardımcı ses +dın: ayrılma hali eki
kelip-siz > kel-ip-siz “gelmişsiniz” kel-: fiil kökü -ip: anlatılan geçmiş zaman eki -siz: 2.çokluk şahıs eki	tegürmes > teg-ür-mes “ulaştırmaz” teg-: fiil kökü -ür-: fiilden fiil yapım eki -mes: Olumsuz geniş zaman 3. teklik şahıs eki
oğlanları turur-siz > oğlan+lar+ı+tur-ur-siz “oğlanlarıdır” oğ(u): isim kökü +an: İsimden isim yapım eki +lar: çokluk eki +ı: 3.teklik şahıs iyelik eki tur-: yardımcı fiil kökü -ur: geniş zaman eki -siz: 2.çokluk şahıs zamiri (şahıs eki fonksiyonunda) +tur-ur-siz: 2.çokluk şahıs bildirme eki fonksiyonunda	tirig mü turur > tir-i-g+mü+tur-ur “hayatta mıdır, canlı mıdır” tir-: fiil kökü -i-: yardımcı ünlü -g: fiilden isim yapım eki mü: soru eki tur-: yardımcı fiil kökü -ur: geniş zaman 3.teklik şahıs eki tur-ur: 3.teklik şahıs bildirme eki fonksiyonunda
söwer erdi > söw-er + er-di “severdi” söw-: fiil kökü -er: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi 3.teklik şahıs eki	içidin > iç+i+din “içinden” iç: isim kökü +i: 3.teklik şahıs iyelik eki +din: ayrılma hali eki
atlıg > at+līg “adlı” at: isim kökü +līg: isimden isim yapım eki	

SÖZLÜK

āgāh: f. Haberdar, bilgili	niteg: Nasıl
ayt- : Demek, söylemek	oram: Sokak
beytü'l-māl: a. Maliye hazinesi	sıka-: Sıvazlamak, okşamak
çın: Gerçek	ta'ām: a. Yemek, yiyecek
dād: f. Adalet, hak	tegre: Etraf, çevre
dimağ: a. Beyin	tegür-: Değdirmek, ulaştırmak
ınağ: Emin, güvenilir dost	uwta-: Utanmak
ileg: Ön, ön taraf	yawuzluk: Kötülük
kaçan: ne zaman	yalawaç: Peygamber
münādī: a. Bağırın, tellal	yawlaç: Çok
nāresīde: f. Büluğa ermemiş, çocuk	yığla-: Ağlamak
nidā: a. Seslenme, bağırma	yügür-: Koşmak

Tablo 2.25
Sözlük

Özet

Harezmi- Altın Ordu Türkçesinin yazım özelliklerini tanımlayabilmek

Harezmi Türkçesine ait metinler Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ancak Arap harfli metinler Uygur harfleri ile yazılmış metinler, ayrıca her iki harfle de yazılmış nüshaları bulunan metinler vardır. İslamiyet'in tesiriyle Uygur alfabesi yerini Arap alfabesine büyük oranda bırakmıştır.

Harezmi- Altın Ordu Türkçesi dönemi ses bilgisi özelliklerini açıklayabilmek

Harezmi Türkçesinde a, ı, o, u; é, i, ö, ü ünlüleri bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinde ilk hece ünlüsü i olan bazı kelimeler, Harezmi Türkçesinde kapalı e'ye (é) dönmüştür. Kalınlık-incelik uyumuna göre bir kelime içindeki ünlülerin ya sadece kalın ya da sadece ince olması gerekir. Harezmi Türkçesindeki Türkçe kelimeler genellikle buna uymakla birlikte uyum dışı kalan örnekler de bulunmaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise hem kelime kök ve gövdelerinde hem eklerde hem de yardımcı seslerde karışıklık arzeder. Eski Türkçeden itibaren düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan, düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış kelimeler Harezmi Türkçesinde de varlığını devam ettirir. Ünlülerde görülen ses değişimleri şunlardır: Yuvarlaklaşma, düzleşme, kalınlaşma, incelleme, düşme. Ünsüzler ise Karahanlı Türkçesindeki ünsüzlerle aynıdır. Bazı Türkçe kelimelerin başında bulunan y- ünsüzü, Türk lehçelerinin tamamında aynı şekilde kullanılmaktadır. Aynı kelimeyi bir kısmı y'li kullanırken, bir kısmı y'siz kullanır. Bu durum tarihî lehçelerde de görülür. Harezmi Türkçesinde y'li şekiller hâkimdir. Ünsüzler arasındaki bir benzeşme hadisesi olan ünsüz uyumu, Harezmi Türkçesinde bazı kelimelerde vardır, ancak bu durum sınırlıdır. Ünsüzlerde tonlulaşma, tonsuzlaşma, sızıcılılaşma, genizsileşme, düşme, ikizleşme, tekleşme, göçüşme gibi ses hadiseleri görülür.

Harezmi- Altın Ordu dönemi şekil bilgisi özelliklerini açıklayabilmek

Harezmi Türkçesinin şekil özellikleri çekim ekleri ve yapım ekleri olmak üzere iki ana başlıkta ele alınmıştır. Çekim ekleri de kendi içinde isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İsim çekimi kısmında, Harezmi Türkçesinde çokluk eki, iyelik eki ve hal eklerinin kullanılışı, ekler ve örneklemelemlerle gösterilmiş; fiil çekimi kısmında ise fiil çekimin-

de kişi ekleri, zamanlar, kipler, zamanların birleşik çekimi, ek-fiilin çekimi ve fiilimsilerin kullanılışı yine ekler ve örneklemelemlerle gösterilmiştir. Yapım ekleri bölümünde isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler ele alınmıştır. Harezmi Türkçesinde ses ve şekil yapısı bakımından dikkat çeken nokta, bir kelimenin hem Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki eski şekillerinin hem de değişime uğramış yeni şekillerinin bir arada kullanılmasıdır. Söz varlığı bakımından en önemli özelliği Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait diğer eser ve sözlüklerde geçmeyen veya nadir bulunan kelimeleri içermesidir.

Harezmi- Altın Ordu dönemi eserlerini Türkiye Türkçesine aktarmak

Harezmi Türkçesi ile ilgili olarak buraya kadar verilen bilgiler ışığında bu dönem metinlerini Türkiye Türkçesine tam olarak aktarmak mümkündür. Bu döneme has ses ve şekil bilgisi özellikleri dikkate alınarak ve temel bazı sözlükler kullanılarak eldeki el yazma metni önce Latin harflerine aktarmak, ardından da Türkiye Türkçesi ile ifade etmek gerekir. Çeviri sırasında Farsçadan aldığımız ve Türkçe cümle yapısına uymayan "ki" edatıyla kurulmuş cümlelerin aktarımına dikkat etmek, bunları Türkçe cümle yapısına uydurarak çevirmek esastır.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerini ses ve şekil bilgisi bakımından çözümleyebilmek

Latin harflerine aktarılmış ve Türkiye Türkçesine çevrilmiş olan metin anlam bakımından tam olarak kavrandıktan sonra içindeki Türkçe kelime kök ve gövdeleri ile ekler fonksiyonlarına dikkat edilerek tespit edilmelidir. Çözümleme sırasında hangi eklerin kullanıldığının tespiti için dönemin ses ve şekil bilgisi özelliklerinin dikkate alınması, ancak eklerin fonksiyonlarının tam olarak belirlenebilmesi için anlamın da asla göz ardı edilmemesi gerekir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki kelimelerden hangisinin kök veya gövdesinde yuvarlaklaşma meydana gelmiştir?
 - a. sekizinci>seksinç
 - b. eksük>öksük
 - c. sub>suw>suv
 - d. silig>sılıg
 - e. bolsa idi>bolsadı
2. Aşağıdaki kelimelerden hangisinin ünsüzünde tonlulaşma (ötümlüleşme) meydana gelmiştir?
 - a. biz>miz
 - b. oltur->otur-
 - c. udi->uyu-
 - d. seb->sew->sev- >söw-
 - e. ayak>ayag
3. Aşağıdaki kelimeleden hangisinin ünsüzünde sızıcılışma meydana gelmiştir?
 - a. konşı>koşnı
 - b. izde->iste-
 - c. sekizinci>seksinç
 - d. adır->ayur-
 - e. biz>miz
4. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde yön gösterme eki kullanılmıştır?
 - a. artınça
 - b. mañla
 - c. ozakı
 - d. yapurgaktan
 - e. içkerü
5. Aşağıdaki zamanların hangisinin çekiminde iyelik kökenli şahıs eki kullanılmıştır?
 - a. Görülen geçmiş zaman
 - b. Geniş zaman
 - c. Gelecek zaman (-GAy, -GA)
 - d. Anlatılan geçmiş zaman
 - e. Dilek-İstek Kipi
6. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde anlatılan geçmiş zaman eki kullanılmıştır?
 - a. kültürsünler
 - b. kılgu-miz
 - c. satkay
 - d. uyuklap-dur
 - e. kiliben
7. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde emir 2. teklik şahıs eki kullanılmıştır?
 - a. kılsun
 - b. yıgkıl
 - c. örte
 - d. uruglı
 - e. yörür irken
8. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde zarf-fiil eki kullanılmıştır?
 - a. körüşgölüg
 - b. törtegi
 - c. çaptukda
 - d. yazıcı
 - e. ivek
9. Aşağıdakilerden hangisinde “oğlanları turur-siz” kelimesinin ekleri doğru ayrılmıştır?
 - a. oğul+an+lar+ı+tur-ur-siz
 - b. oğlan+ları+turu-r-siz
 - c. oğul+an+ları+turur-siz
 - d. oğlanları+tur-ur-siz
 - e. oğlan+ları-tur-ur-siz
10. “yığlayur erdi” kelimesinde kullanılan fiil çekim eki aşağıdaki aşağıdakilerden hangisinde doğru verilmiştir?
 - a. Şimdiki zamanın rivayeti 3. teklik şahıs eki
 - b. Geniş zamanın rivayeti 3. çokluk şahıs eki
 - c. Geniş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki
 - d. Gelecek zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki
 - e. Gelecek zamanın rivayeti 2. çokluk şahıs eki

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Değişmeleri” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Tonlulaşması” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Sızıcılığı” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise “Hal Ekleri” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekimi- Zamanlar” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekimi- Kipler” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekimi- Zarf-Fiiller” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise “Şekil Özellikleri” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekimi- Zamanlar” başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İsimden isim yapan eklerde, fiilden isim yapan eklerde, ilgi hali ekinde, iyelik eklerinde, görülen geçmiş zaman ekinde, zarf-fiil ekinde

Sıra Sizde 2

G düşmesi, R düşmesi, L düşmesi

Sıra Sizde 3

Özimiz: 1. Çokluk şahıs iyelik eki; agunuñ: İlgi hali eki; anasınca: Yönelme hali eki; soñunça: Eşitlik hali eki; kılın: Belirtme hali eki; taşgaru: Yön gösterme eki; tünle: Vasıta hali eki.

Sıra Sizde 4

işitgeç: Zarf-fiil eki, tileyür: Geniş zaman 3. teklik şahıs eki; uksam erdi: Şartın hikâyesi 1. teklik şahıs eki; sorganda: Zarf-fiil eki; tilemez: Olumsuz geniş zaman 3. teklik şahıs eki; tapmadın: Zarf-fiil eki; köçtüm: Görülen geçmiş zaman 1. teklik şahıs eki; şägird idük: Ek-fiilin hikâyesi 1. çokluk şahıs eki; uyuklap-dur: Anlatılan geçmiş zaman 3. teklik şahıs eki; ulgaymıştı: Zarf-fiil eki; bargay erdim: Gelecek zamanın hikâyesi 1. teklik şahıs eki; kıldaç: Sıfat-fiil eki; emgeneninde: Sıfat-fiil eki; körüşgölüg: Sıfat-fiil eki; çıkğuları: Gelecek zaman 3. çokluk şahıs eki; algıl: Emir 2. teklik şahıs

eki; bitinler: Emir 2. çokluk şahıs eki; ohşay sen: İstek 2. teklik şahıs eki; ıddıñ erdi: Görülen geçmiş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki; men agulug turur men: Geniş zaman (ek-fiil) 1. teklik şahıs eki; yıggay erdiñiz: Gelecek zamanın hikâyesi 2. çokluk şahıs eki; açtısa: Görülen geçmiş zamanın şartı 3. teklik şahıs eki; körgelü: Zarf-fiil eki; körüben: Zarf-fiil eki; tegirü: Zarf-fiil eki; kaçkay: Gelecek zaman 3. teklik şahıs eki.

Sıra Sizde 5

yahşırak: İsimden isim yapım eki; tipün-: Fiilden fiil yapım eki; ugan: Fiilden isim yapım eki; satgın: Fiilden isim yapım eki; açıt-: Fiilden fiil yapım eki; sipürtke: Fiilden isim yapım eki; ıgsıl-: Fiilden fiil yapım eki; konakla-: İsimden fiil yapım eki; kod- / koy-: Fiilden fiil yapım eki; tegirmen: Fiilden isim yapım eki; alda-: İsimden fiil yapım eki; tügün: Fiilden isim yapım eki; uz: Fiilden isim yapım eki; yimiş: Fiilden isim yapım eki; baskak-: Fiilden isim yapım eki; bıçak: Fiilden isim yapım eki; yaşur-: Fiilden fiil yapım eki; berki-: İsimden fiil yapım eki; bilgür-: Fiilden fiil yapım eki; ata-: İsimden fiil yapım eki; üçinç: İsimden isim yapım eki; aktur-: Fiilden fiil yapım eki; ölüm: Fiilden isim yapım eki; daglıg: İsimden isim yapım eki; ikegü: İsimden isim yapım eki; tutuş-: Fiilden fiil yapım eki; biliş: Fiilden isim yapım eki; barça: İsimden isim yapım eki.

Yararlanılan Kaynaklar

- Argunşah, M., G. Sağol-Yüksekkaya, Ö. Tabaklar (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul, Kesit Yayınları 27. (KHKD)
- Ata, Aysu (1997). *Nāsırü'd-din bin Burhanü'd-din Rabğuzi, Kısası'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara: TDK Yayınları. (KE)
- _____ (1998). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): III. Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)
- _____ (2002). *Harezme- Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.
- Eckmann, J. (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfişkar) (1995). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): I. Metin, II. Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (HŞ)
- _____ (1997). *Harezme Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 3405. (HTG)

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Eski Anadolu Türkçesinin oluşum ve gelişim sürecini, o süreçte ağızların yazı diline etkisini;
- 👁 Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserleri ve yazarlarını;
- 👁 Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde kullanılan alfabe ve yazım özelliklerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesi
- Oğuzca
- Eski Anadolu Türkçesinin Eserleri
- Eski Anadolu Türkçesinin Yazım Özellikleri

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili

Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu

- ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ, YAZIM ÖZELLİKLERİ

Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ, YAZIM ÖZELLİKLERİ

Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu

Eski Anadolu Türkçesi (Eski Oğuzca)

X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya göç eden Oğuzların, XIII. yüzyıldan itibaren kendi lehçelerine dayalı olarak Anadolu ve civarında kurup geliştirdikleri edebî yazı diline Eski Anadolu Türkçesi (=EAT) denilmektedir. XV. yüzyılın ikinci yarısına kadarki metinlerin dili bu şekilde adlandırılır. Bu terim yerine daha önceleri "Eski Osmanlıca" da kullanılmaktaydı. Daha sonraları, Türkiye Türkçesinin tarihî şeklini temsil ettiğinden dolayı, "Eski Türkiye Türkçesi" denilmeye başlandı. Son yıllarda ise "Eski Oğuzca" terimi önerilmektedir.

Oğuzcanın bilinen en eski yazı dili olması dolayısı ile bu döneme Eski Oğuzca demek en doğru tercih gibi görülse de, yaygınlaşmış olanı "Eski Anadolu Türkçesi" olduğundan biz de burada bu terimi kullanacağız.

Oğuzlar

Oğuzlar, gerek en eski dönemlerde gerekse günümüzde, Türk halkları arasında en kalabalık grubu oluşturmaktadırlar. XI. yüzyıldan itibaren kendilerine Türkmen de denilen Oğuzlar, bugünkü Türkiye, Rumeli, Azerbaycan, Gagauz, Türkmenistan, İran, Irak, Suriye Türklerinin atalarıdır. Geçmişte çeşitli siyasi birlikler kuran Oğuzların en önemli devletleri Selçuklu ve Osmanlı devletleri olmuştur. Bu Türk boyunun üzerine F. Sümer çok kapsamlı bir eser yayımlamıştır (Sümer 1980).

Köktürk yazıtlarında "Oguz" adı, Bilge Kağan'ın ağzından zikredilmektedir. Bu yazıtlarda pek çok Türk boyunun adı kaydedilmiş olsa da (Uygur, Kırgız, Tarduş, Tölis vb.), Oğuzlar özellikli bir yer tutar. Bilge Kağan, "Oguz" adını "Türk" adı ile birlikte anar: "*Türük Oguz begleri, bodun, eşidin! (Türk, Oğuz beyleri, dinleyin!)*" (Köl Tigin, Doğu 22).

X. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sirderya'nın orta yatağındaki Farap ve İsficap yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu dönemde, merkezi Yenikent olan bir yabgu devletine de sahip olmuşlardı.

XI. yüzyıldan itibaren ise çeşitli sebeplerden dolayı sürekli batıya doğru göç ettiler. Oğuzların bir bölümü Maverâünnehir'de yerli halklarla karışırken, büyük bölümü Ceyhun ırmağını geçerek Harezm'in Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardı. Daha son-

Köktürkçe'de geçen Oğuzca unsurları ilk olarak 1972 yılında Z. Korkmaz incelemiştir (Korkmaz 1972 I). İlgili makalenin yayımından sonra, özellikle yaşayan lehçe ve şiveler üzerindeki araştırmaların artması, günümüz Oğuz diyalektleri üzerindeki bilgilerimizi de zenginleştirdi. Bunların sonucunda, Köktürk Bengü Taşlarının dilindeki birtakım özelliklerin daha Oğuzca olması gerektiği anlaşıldı. Oğuzcayla ilgili bilgiler artınca, G. Gülsevin yukarıda adı geçen makaleye eklemeler yaparak başkaca Oğuzca unsurların da Köktürkçe'de bulunduğunu gösterdi (Gülsevin I).

ra Horasan'a gelmiş, Gazneli Mahmut'u yenerek (1040) Büyük Selçuklu Devletini kurmuşlardı. 1071 Malazgirt savaşıyla da, Anadolu'nun kapıları Oğuzlara tamamen açılmış oldu. XIII. yüzyıldan itibaren başta Moğol istilası olmak üzere değişik başka etkenler de Anadolu'ya doğru nüfus hareketlerini artırdı. Bu son dalgalarla birlikte Anadolu tamamen bir Oğuz yurdu hâline geldi.

Oğuzcanın Tarihi Gelişimi

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da bir edebî yazı dili oluşturan Oğuzcanın daha önceki dönemlerini çeşitli Türkçe kaynaklardan izleyebilmekteyiz. VIII. yüzyılda Türk dünyasının ortak edebî yazı dili olan Köktürkçenin bünyesinde bazı Oğuzca unsurlar tespit edilebilmektedir.

IX. ve X. yüzyıllardaki Oğuzca hakkında pek bir şey bilmiyorsak da, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı *Divanu Lügati't-Türk* adlı kitapta bu lehçeye ait bilgileri buluyoruz. Kaşgarlı Mahmut *Divanu Lügati't-Türk*'te kendi dönemindeki lehçelerin özelliklerini verirken Oğuzcaya çok fazla yer ayırmıştır.

Tablo 3.1
Kaşgarlı M. Oğuzca Özellikleri

Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca hakkında verdiği bilgilerden bazılarını bir tablo hâlinde şöylece gösterebiliriz:

Kaynak: Daha geniş bilgi için bk. (Korkmaz 1972 II; Gülsevin 2008 II).

ÖZELLİK	KARAHANLICA	OĞUZCA
1. tk. kişi zamiri	men	ben
Kelime başında y-	y- : yelgin	Ø- : elgin
Kelime başında t-	t- : tewey	d- : devey
w (çift dudak sesi)	w (çift dudak sesi): ew	v (diş dudak sesi): ev
Kelime içinde /d/	/d/ : adak	/y/ : ayak
Hece başında /G/	/G/ : tamgak	/Ø/ : tamak

Oğuzların büyük bölümü Anadolu'ya doğru göç etse de, göç etmeyip eski yurtlarında kalan Oğuzların, bulundukları bölgede gelişen Türk yazı dillerine kendi özelliklerini sokmuş olması muhakkaktır. Nitekim diğer tarihi Türk lehçelerine ait metinlerde de Oğuzca unsurlar tespit edilmiştir. Çağataycadaki Oğuzca unsurlar üzerine Günay Karaağaç (Karaağaç 1997) ve Zeki Kaymaz (Kaymaz 2002), Harezmi Türkçesinde kiler üzerine Güler Gülsevin (Gülsevin 2003) çalışmıştır.

Oğuzca kendi özelliklerine dayanarak Anadolu'da yazı dili hâline gelmiştir. Bu süreç şu ana dönemlerden oluşmaktadır:

1. Eski Anadolu Türkçesi (ve ağızları)
2. Osmanlı Türkçesi (ve ağızları)
3. Türkiye Türkçesi (ve ağızları)

Bu dönemdeki dersimizin konusu "Eski Anadolu Türkçesi"dir.

XI. yüzyıldaki Oğuzca hakkında bilgileri hangi kaynaktan öğrenmekteyiz?

Anadolu'da Oğuzcanın Yazı Dili Olma Süreci

Oğuzlar, kendilerine özgü lehçeleri olmasına rağmen, edebî dil olarak yüzlerce yıl Orta Asya'daki ortak edebî yazı dilini kullandılar. Fakat geniş topluluklar halinde batıya göç ettiklerinde, geride bıraktıkları coğrafyadan hem mesafe hem de siyasi ve kültürel bakımdan uzaklaştılar. Büyük Selçuklular döneminde resmî ve edebî yazı dilinde Türkçeden başka diller tercih edilmesinin çok değişik sebepleri olabilir. Ancak Oğuzlar Anadolu'ya gelip bu toprakları Türkleştirmeye başladıklarında, Orta Asya'dan çok uzaktaki bu bölgelerde kendi lehçeleri ile de yazmaya başladılar. Daha sonra Türkolojide "karışık dilli eser-

ler” ya da “olga-bolga sorunu” diye adlandırılan o dönemin eserleri, Oğuzların yeni yurtlarında kendi lehçelerine dayalı bir edebî dil geliştirirken verdiği ilk ürünler olmalıdır (Canpolat 1967; Şinasi Tekin 1973-1974)

Anadolu Selçukluları Dönemi

(İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)

Anadolu’ya gelmeden önce kendi lehçelerini konuşuyor olsalar bile yazı dili olarak Orta Asya’daki ortak edebî dili kullanan Oğuzlar, yerleştikleri yeni coğrafyada kendi yazı dillerini oluştururken çeşitli aşamalar yaşamışlardır. Bunlardan birincisi, bize ulaşan en eski eserlerdeki dilde görülen ikili kullanımlardır. *Behcetü’l-Hadaik fi Mev’izetü’l-Halaik*, *Ali’nin Kissa-i Yusuf’u*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitab-ı Feraiz* gibi eserler bunlardandır. Bu eserlerin dilinin özelliği, Orta Asya edebî dilinde olmayan pek çok Oğuzca özelliğin yazılı eserlerde kullanılmış olmasıdır. Yani, Oğuzlar kendi lehçeleri ile eserler üretmişlerdir. Ancak, o eserlerde, Anadolu Oğuzcasında daha sonra hiç görülmeyen ve Orta Asya Türk lehçelerinin karakteristiği olan bazı özellikler de görülmektedir. Sonraları bu sahada görülmeyen ve Orta Asya lehçelerini temsil eden bu özelliklerden bazıları şunlardır:

1. Kelime başında, tıpkı Orta Asya’daki lehçeler gibi /m-/ ünsüzlü örnekler de vardır: *men* ‘ben’, *meñiz* ‘beniz’, *munça* ‘bunca’, vb.
2. Oğuzcada kelime başında /v-/ ile görülen bazı kelimeler Orta Asya’daki gibi /b-/’li şekillerde de kaydedilmiştir: *bar* ‘var’, *bar-* ‘varmak’, *bir-* ‘vermek’
3. Oğuzcada başındaki /b-/ sesi düşmüş olan fiil Orta Asya’daki gibi de kullanılmıştır: *bol-* ‘olmak’
4. Eklerin başındaki /G/ sesi pek çok örnekte Orta Asya lehçelerindeki gibi muhafaza edilmiştir: *yalgan* ‘yalan’
5. Yükleme hâli eki bazı örneklerde +nI şeklinde de geçmiştir: *cânumni*, *bizni*

İlk dönem eserlerindeki bu durum bilim adamlarınca farklı şekilde yorumlanmaktadır. Önceleri, bu türlü karışıklıkların, değişik bölge ve dönemlerdeki istinsahlardan dolayı ortaya çıkan düzensizlikler olduğu düşünülüyordu. İncelemeler artınca, yukarıdaki görüş terk edildi. Horasan bölgesindeki Oğuzcanın bazı özelliklerinin, Anadolu’ya gelen Selçuklular tarafından yeni yurtlarına getirildiği görüşü yaygınlaştı.

Anadolu Beylikleri Dönemi

(Oğuzca Özelliklerin Tamamen Hâkim Olduğu Yazılı Eserler Dönemi)

Bazı karışık dilli özellikler barındıran ilk dönemin hemen ardından sadece Anadolu Oğuzcasını temsil eden birçok eser yazıldı. XIV. yüzyıl, yani Anadolu Selçuklu Devleti’nin yerine Beylikler Dönemi’nin başladığı bu süreçte üretilen eserler her ne kadar tamamen Oğuzca olsa da, tek bir yazı dili görünümü vermiyordu. Çeşitli Oğuz ağzlarının özellikleri bu metinlerde kullanılmıştı. O dönemde bütün Anadolu’da Oğuzların tek bir siyasi birlik çatısında olmamaları, farklı Beylik idareleri altında olduğu düşünülünce, farklı Oğuz ağzlarıyla yazılı metinler oluşturulmuş olması da mantıklı görünmektedir.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısı zayıflamıştı. Moğollara karşı uç kuvvetleri tarzında yerleştirilen Oğuz-Türkmen beyleri merkezi otoriteyle ilişkilerini azaltmaya ve kendi adlarına bağımsız beylikler kurmaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devleti’nin son sultanı II. Gıyaseddin Mesut’un 1308’de ölümüyle birlikte de o devlet ortadan kalktı.

Anadolu Türk Beylikleri dönemi XIII. yüzyılda Karamanoğulları’nın çıkışıyla başlayıp XVII. yüzyılda Ramazanoğulları’nın Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür.

Harita 3.1

Anadolu Selçuklu
Beylikleri

Anadolu Beylikleri şunlardır (alfabetik sıra ile): Alâiye (Alanya) Beyleri, Aydınoğulları, Candaroğulları, Çobanoğulları, Denizli-Ladik (İnançoğulları), Dulkadiroğulları, Eratnalılar, Eşrefoğulları, Germiyanogulları, Hacı Emiroğulları, Hamidoğulları, İzmir (Çaka) Beyliği, Kadı Burhaneddin Ahmed, Karamanoğulları, Karasioğulları, Menteşeoğulları, Mutahharten Beyliği, Osmanlı Beyliği, Pervaneogulları, Ramazanoğulları, Sahipataoğulları, Saruhanogulları, Taceddinoğulları.

Anadolu Selçukluları döneminde yazılan eserler hem az hem de nispeten basit içerikli idiler. Beylikler döneminde ise beylerin Türkçeye karşı duyarlı ve bilinçli tutumları sonucunda yepyeni bir sürece girildi. Yıkılmış olan Selçuklu Devleti'nin mirasını üstlenmek isteyen beyler kendi etki alanlarını birer kültür ve sanat ortamı hâline getirmeye çalışıyorlardı. Bunların sonucu olarak da hemen her konuda (din, tıp, avcılık, edebiyat, rüya tabirleri vs.) çok sayıda eser üretildi.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin dili standartlaşmış bir yazı dili midir, yoksa ağızların ürünü müdür?

Çok yaygın bazı özellikler hemen hemen bu dönem ve sahanın bütün eserlerinde ortaklık göstermektedir. Örneğin:

Ses bilgisinde : “*ünlü yuvarlaklaşması*”, “*damak ı’sı*”, “*kelime başında t- > d- ötümlüleşmesi*”, “*bazı eklerin sadece dar-düz ünlü ile kullanımı*”, Eski Türkçedeki gibi patlayıcı ötümsüz artdamak sesi (k) kullanımı, dar-düz ünlülü kelimelerin başında y-’li şekillerin tercihi

Şekil bilgisinde : “*-(y)Isar gelecek zaman eki*”, “*-(y)IcAk zarf-fiil-eki*”

Söz varlığında : “*işen*”, “*delim*”, “*assı*”, vb.

Bunun yanı sıra; geniş bir coğrafyada ortak bir siyasi otorite olmadığından dolayı, yazarların kendi ağız özellikleri veya yaşadıkları kültür ortamının dili eserlere yansyordu. Bazı metinlerin kendi içinde bile aynı ses, aynı ek ya da aynı kelime için farklı tercihlerle karşılaşabilmektedir (*yılan/ılan-ilan, tag/dag, yoısa/yohsa, severin/severem*, vb). Sadece geniş zaman birinci teklik kişi için bulunan şu varyantlar durumu açıklayacaktır kanısındayız:

Tablo 3.2

Geniş Zaman 1. Kişi Çekimi

-(V)r + 1. kişi çekimi	
-(V)r+men	hamçû şîr-i mastî dahı kanum içer sen / men çûn sakân-i kûyat dunbâl-i tû gezer men (Mev.)
-(V)+vAn	eger aña hilâf eylemek revâ dutarısam kendü kavlümden dönmüş olurvan (Kelile)
-(V)r+vAnIn	gerü rabbüme lâhik olurvanın / garîb idüm aña ulaşurvanın (T.S.) (Muham.)
-(V)r+vAm	sini ben cândan istervem / sini her lahza dilervem (SV)
-(V)r+In	allah evi ziyâretdür ben anda varmak isterin / muhammedün güzel nûrın gözümler görmek isterin (Yun.Em.)
-(V)r+Am	dilerem hazretünden saglık ola / ki tâkât getüri bilem bu yola (EMŞer.)

Hayati Develi, metinlerin dil özelliklerine bakarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde en az 3 ana ağız grubu bulunması gerektiğini düşünmüştür (Develi 2008):

1. Ağız Grubu: Kelime içinde ve sonunda -i- / -i; büyük ünlü uyumunun yaygınlığı; birinci kişi zamiri “*ben*”; benzetme edatı “*gibi*”;

2. Ağız Grubu: Kelime içinde ve sonunda ħ değişmesi; büyük ünlü uyumunda bozulmalar; birinci kişi zamiri “*ben*”; benzetme edatı “*bigi*”

3. Ağız Grubu: Kelime başında ħ değişmesi, büyük ünlü uyumunda bozulmalar; birinci kişi zamiri “*men*” benzetme edatları olarak “*kimi*” ve “*tek*”

Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki ağız özelliklerinin belirlenmesi için uygulanması gereken inceleme yöntemi üzerine de çalışmalar yapılmaktadır (Gülsevin 2008 I).

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserleri (Anadolu Selçukluları dönemi) ile Anadolu Beylikleri dönemi eserlerinin dili arasındaki temel farklılık nedir?

SIRA SİZDE

Osmanlıların Anadolu’da siyasi hâkimiyeti sağlayıp İstanbul’un fethi ile birlikte dünya devleti olmalarından sonra, edebî yazı dili de ağız özelliklerinden arınmaya başlamış ve nispeten standart diyebileceğimiz bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkçesi dönemi dediğimiz bu dönemde, yazı dilinde Arapça ve Farsça unsurlar biraz arttıysa da, Oğuz lehçesi klasik bir edebî yazı dili hâline gelmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri

Eski Anadolu Türkçesi, Orta Türkçe döneminin en zengin eserler üretilen sahasıdır. Her geçen gün yeni eserler veya eskiden bilinen eserlerin yeni nüshalarına ulaşılmaktadır. Aşağıda bunlardan sadece bazılarına değinilmiştir.

Behcetü’l-Hadayık Fi-Mev’izetü’l-Hakayık

Anadolu Selçukluları döneminden kalan en eski eserlerdendir. Arapça ve Farsça çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak Nâsirüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından telif edilmiştir. Yazılış yeri ve tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, yapılan incelemeler XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başında Anadolu’da yazılmış olabileceğini göstermektedir. Henüz yeni yeni yazı dili olmaya başlayan Oğuzca ile yazılmış olan bu ve buna benzer birkaç Anadolu metninin dili, kendisinden sonra yazılanlara göre biraz farklıdır. Hem Anadolu Oğuzcasında standartlaşacak özellikler hem de o coğrafyaya gelmeden önce yaşanan Harezm ve Horasan yöresindeki Oğuzların ağız özellikleri bir arada kullanılmıştır. Türk dili tarihi açısından son derece önemli bir metindir.

Mevlana Celaleddin Rumi

Bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan’ın Belh şehrinde doğmuştur. Babası Bahaeddin Vele, bazı siyasi olaylar ve yaklaşmakta olan Moğol istilası yüzünden Belh’den ayrıldı ve önce Nişabur, Bağdat ve daha sonra Kûfe yolu ile Kâ’be’ye hareket etti. Dönüşte Şam’a uğradı. Şam’dan sonra Malatya, Erzincan, Sivas, Kayseri, Niğde yolu ile Lârende’ye (Karaman) geldiler. Karaman’da Subaşı Emir Mûsâ’nın yaptırdıkları medreseye yerleştiler. 1222. Alâeddin Keykubâd Bahaeddin Vele’i Karaman’dan Konya’ya davet etti ve Konya’ya yerleşmesini istedi. Daha sonra Bahaeddin Vele Konya’da vefat etti. Halk, Mevlâna’yı babasının tek varisi olarak gördü. Gerçekten de Mevlâna büyük bir ilim ve din bilgisini almıştı. Hayatını “*hamdım, piştım, yandım*” sözleri ile özetleyen Mevlâna 1273’te vefat etti.

Eserleri: Mevlâna eserlerini (kendi döneminin edebî geleneğine uygun olarak) Farsça yazmıştır. Ancak eserlerinin içinde bazı Türkçe beyit ve ibareteler geçmektedir. Bu Türkçe beyit ve ibareler araştırmacılar tarafından bir araya toplanmış ve yayınlanmıştır.

Dîvân-ı Kebîr: Tasavvufî şiirleri konu alan bu dîvân, aruzun 24 bahrinde sanki 24 ayrı kitap gibi hazırlanmıştır. Farsçadır. İçinde, kasideler, gazeller ve diğer türde şiirler vardır.

Mesnevî: Mevlâna'nın en meşhur eseridir. Farsçadır. 25618 beyitlik bu eser İslam dünyasında yüzyıllardır okunagelmıştır.

Fîhi Mâfîh: Mevlâna'nın tasavvuf muhtevalı, dinî öğütler veren sohbetlerinin not edilmesiyle oluşturulmuştur.

Mektubât: Mevlâna'nın sonrada bir araya getirilen mektuplarıdır.

Mecâlis-i Sebâ: Mevlâna'nın yedi vaazını toplayan kitaptır.

Türkçe beyit ve ibareleri: Muhtelif eserlerinin içinde geçen ve araştırmacılar tarafından bir araya getirilmiş manzumelerdir.

Sultan Veled

Mevlânâ'nın büyük oğlu olan Sultan Veled 1226'da Karaman'da doğdu. Konya ve Şam'da öğrenim görmüştür. Mevlânâ'nın tasavvufu ilgili görüşlerini bir sistem halinde birleştirip Mevlevîliğe bir tarikat olarak gerçek biçimini kazandıran Sultan Veled'dir. İlk Mevlevî dergâhının kurucusu olarak bilinir. Sultan Veled'in şiirleri aynı zamanda Eski Anadolu Türkçesinin bilinen ilk örneklerindendir. Sultan Veled de dönemin edebî geleneğine uyarak eserlerinin çoğunu Farsça yazmıştır. Türkçe eserleri sayıca daha azdır.

Eserleri:

İbtidâ-Nâme: Sultan Veled'in yazdığı ilk mesnevidir. *Veled-nâme* adıyla da tanınan eser, 1291 yılında yazılmış olup içinde 76 Türkçe beyit bulunmaktadır. Sultan Veled'in kendisi hakkında da eserde bilgi bulunmaktadır.

Rebâb-Nâme: Sultan Veled'in yazılış sırasına göre ikinci mesnevisi *Rebâb-nâme*'dir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sin vezninde ve onun etkisi altında kalınarak yazılmış olan bu kısa mesnevide 162 Türkçe beyit bulunmaktadır.

İntihâ-Nâme: Sultan Veled'in son mesnevisidir. İşlenen konular bakımından bir önceki mesneviye benzer. Ancak, bu eserin tamamı Farsçadır.

Dîvan: Değişik nazım şekilleri ile yazılmış dini-tasavvufî ve ahlâkî şiirler yer alır. Hacimli bir eser olan *Dîvân*'ın gazeller bölümünde Türkçe-Farsça-Rumca yazılmış mülemma manzumeler de bulunmaktadır.

Ma 'Arîf: Sultan Veled'in dini, ahlâkî öğütler veren son eseri *Ma 'arîf* ise mensur olarak yazılmıştır. Bu eser de Farsçadır.

Hoca Ahmed Fakih

Hayatı hakkında fazla bir bilgi bugüne ulaşmamıştır. Horasan'dan gelerek Konya'ya yerleştiği, Mevlâna'nın babası Bahaeddin Veled'den fıkıh dersleri aldığı ve o yüzden "fakih" diye anıldığı bilinmektedir. Mevlâna'nın da çok sevdiği ve değer verdiği Ahmed Fakih, medrese tahsili görmüş coşkun bir mutasavvıf idi. Edebiyat tarihimizde birbirinden farklı birkaç Ahmed Fakih olduğu ve bazı yayımlarda bunların birbirine karıştırıldığı bilinmektedir.

Eserleri:

Çarh-nâme: 100 beyitlik bir manzumedir. Kaside şeklindedir. Din ve tasavvuf konularında yazılmış öğretici mahiyette bir eserdir.

Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi's-Şerîfe: Çarh-nâme'den daha hacimli 339 beyitlik bir manzumedir. Mesnevî tarzında yazılmıştır. Eserde Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehirleri ve orada gördükleri anlatılmıştır. 13. yüzyıl Türkçesinin nadir örneklerinden olmasından dolayı dil tarihinde önemli bir yeri vardır.

Yunus Emre

Efsaneleşmiş bir şahsiyet hâline geldiği için hayatı ile ilgili bilgiler kesin değildir ve azdır. Son araştırmalara göre 1240/41 ile 1320/21 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Şiirlerinden ve hayatı hakkında yazılıp anlatılagelen menkıbelerden anlaşıldığına göre, iyi bir eğitim görmüştür. Taptuk Emre'nin dergâhına kapılanmış, orada tasavvuf terbiyesinden geçmiştir. Halkı irşat etmek amacıyla diyar diyar dolaşmış, şiirleriyle irşat görevini sürdürmüştür. Mevlânâ ile de görüşmüştür. Yıllar süren gurbet hayatından sonra doğduğu köye, Eskişehir'in Mihalicçık ilçesine bağlı Sarıköy'e (şimdiki adı Yunusemre) dönmüş ve orada vefat etmiştir. Anadolu'nun birçok yerinde kabri veya makamı olduğu rivayetleri vardır; Eskişehir, Karaman, Afyon, Manisa ve Erzurum bunlardan bazılarıdır. Yunus, Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Kendisinden sonra gelen pek çok şairi etkilemiştir. Kullandığı Türkçe, işlediği temalar, şiirindeki sadelik ve yalınlık, onun ne denli büyük bir şair olduğunu ispat etmeye yeter. Bazı şiirlerinde aruzu da deneyen Yunus, asıl şiir kabiliyetini heceyle yazdığı ilahî, nefes ve semaî türü şiirlerinde ortaya koymuştur. Şiirleri birçok araştırmacı tarafından derlenip toplanmış ve yayınlanmıştır.

Eserleri:

Divan: Yunus'a isnat edilen şiirlerin sayısı çok fazla da olsa Divan'ında 400 şiir bulunmaktadır. İçindeki şiirlerin bir kısmı aruz bir kısmı da hece ile söylenmiştir. Divan'da ilahilerin çoğu dörtlükler şeklinde söylenmiş olmakla birlikte, gazel ve mesnevi türünde şiirleri de vardır.

Risaletü'n-Nushiyye: 1307-8 yılında yazılmıştır. Başında 13 beyitlik bir giriş bölümü vardır. Bunun arkasından kısa bir mensur bölüm gelir. Asıl bölüm ise 600 beyite yakındır. Dinî-tasavvufi öğretici bir eser olduğundan dolayı Yunus Emre'nin diğer şiirlerinde görülen lirizm bunda yoktur.

Şeyyad Hamza

Doğum tarihi bilinmemekle birlikte XIII. yüzyıl şairlerinden kabul edilegelmektedir. Yeni yapılan araştırmalara göre 1348 yılında hayatta olduğu, bu yüzden onu XIII. yüzyılın son çeyreği ve XIV. yüzyıla ait bir şair saymanın daha doğru olacağı kanısı yaygınlaşmıştır. Anadolu'yu dolaşarak halka dinî-tasavvufi şiirler söyleyen gezici bir derviş olduğu sanılmaktadır.

Eserleri:

Yûsuf u Zeliha: Kaynağını Tevrat'tan alarak değişik biçimlerde hikâye edilen Yusuf ile Züleyha manzumeleri, İslâmî dönemde de Kuran-ı Kerim'deki şekilden beslenerek pek çok esere konu olmuştur. İslami dönemde bildiğimiz en eski Yusuf u Züleyha Ali'nin Kıssa-i Yusuf'udur. O eserin yazılış sahası tam olarak belirlenememektedir. Anadolu sahasında yazıldığı bilinen en eski Yusuf u Züleyha hikâyesi Şeyyad Hamza'nın yazmış olduğu eserdir. 1529 beyitlik bir mesnevi olarak kaleme alınmıştır.

Şiirleri: Hem aruzla hem de hece vezniyle yazdığı manzumeleri vardır. Manzumelerinde dörtlük, mesnevi, gazel, kaside olmak üzere değişik nazım şekillerini kullanmıştır.

Dâstân-ı Sultân Mahmûd: 79 beyitlik mesnevidir. Düşünce ve ifadesindeki olgunluk, şairin olgunluk dönemine ait olması gerektiğini göstermektedir.

Hoca Dehhani

Hoca Dehhani'yi de bilim dünyasına tanıtan Fuad Köprülü olmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Aslen Horasanlı bir Türk olan Hoca Dehhânî, Anadolu klasik Türk şiirinin ilk büyük ustalarındandır. Dinî ve tasavvufi konulu şiirlerinde temiz ve duru bir üslup sezilir. II. Alaaddin Keykubad zamanında Anadolu'da bulunmuş ve hükümdar adına 20.000 beyitlik bir Selçuk Şeh-nâmesi yazdığı bilinse de o eser henüz bulunamamıştır.

Eserleri:

Şiirleri: Günümüzde sadece 10 kadar şiiri bulunabilmiştir.

Âşık Paşa

Âşık Paşa'nın hayatı hakkında da yeterli bilgi yoktur. Asıl adı Alâeddin Ali'dir. Şiirlerinde "Âşık" mahlasını kullandığı için asıl adı unutulmuş "Âşık Paşa" adı ile meşhur olmuştur. Ailesi Anadolu'ya Horasan'dan gelmiştir. Âşık paşa 1272'de Kırşehir'de doğmuştur. Kırşehir'de Ahilik örgütünün büyük bir saygıyla bağlandığı "mürşid"i olmuş, çevresinde toplanan Oğuz boylarına dostluk ve kardeşlik ilkelerini aşılamış, onlara Türkçe seslenmiş, eserlerini arı Türkçe ile yazmıştır. Çevresinde yalnız Türkçe ile konuşup eserlerini Türkçe yazmakla kalmamış, aynı zamanda, o güne kadar moda olan Arapça ve Farsçaya karşı Türk dilinin güçlü bir savunucusu da olmuştur. 1333 tarihinde Kırşehir'de vefat etmiştir.

Eserleri:

Garîb-nâme: 1330 yılında yazılmıştır. 12.000 beyitlik bir mesnevidir. Dinî ve tasavvufî öğütler bulunan 10 baba ayrılmış bir ahlâk kitabıdır. Şair eserinde, devrin aydınlarının Türk diline gereken önemi vermediklerinden yakınır. Millî dil ile bir edebiyat meydana getirmek isteyen Anadolu şairleri arasında çok önemli bir yeri vardır.

Fakr-nâme: 160 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Dinî ve tasavvufî içerikli öğretici bir eserdir.

Vasf-ı Hâl: 31 beyitlik küçük bir mesnevidir.

Hikâye: 59 beyitlik bir mesnevidir.

Kimyâ Risâlesi: Eserin Bu eserin Âşık Paşa ait olup olmadığı kesin değildir.

Risâle fî Beyânî's-Semâ: Sadece "Osmanlı Müellifleri" adlı kitapta adı geçen bu eserin de Âşık Paşa ait olduğu şüphelidir.

Şiirleri: Âşık Paşa'nın bunların dışında çeşitli mecmualarda aruz ve hece ölçüsüyle yazılmış 60 kadar şiiri daha vardır.

Gülşehri

Asıl adının Ahmed veya İsmail olduğu düşünülmektedir ama kesin bir bilgi yoktur. Mahlası olan Gülşehri ise o dönemde Kırşehir'e "Gül Şehri" denilmiş olmasıyla ilgilidir. 1250 yılında doğduğu ve Kırşehir, Eskişehir ve Ankara'ya yerleştirilen Oğuz boylarından birine mensup olduğu tahmin edilmektedir. Kırşehir'e ne zaman geldiği ise belli değildir. İslâmî bilimler, matematik, mantık ve felsefe konularında iyi yetişmiştir. Arapça ve Farsça öğrenmiş ama genellikle Türkçe yazmıştır. Hatta Türkçe kullanmaya duyarlılığı ile bu konuda önemli bir mücadele de vermiştir.

Eserleri:

Felek-nâme: Dinî içerikli, Farsça yazılmış bir mesnevidir.

Kerâmât-ı Ahî Evrân: Daha önce Feleknâme adlı kitabında işlediği bazı konuların genişletilerek oluşturulmuş bir mesnevidir. 167 beyittir. 1301'den sonra yazılmıştır.

Kudûrî Tercümesi: Henüz bulunamamış bir eserdir.

Arûz-ı Gülşehri: Farsça olarak yazılmış 16 varaklık küçük bir eserdir.

Mantıkuttayr: Gülşehri'nin ve o dönemin en önemli eserlerinden biridir. Feridüddin-i Attâr'ın aynı adı taşıyan Farsça eserinin özgün ve serbest bir dille Türkçeye yapılmış tercümesidir. 1317 yılında tamamlanmıştır. 4300 beyittir.

Hoca Mesud

Nereli olduğu belli değildir. XIV. yüzyılda Germiyan'da yaşamış olan Şeyhoğlu'nun Hoca Mesud'un öğrencilerinden olması, araştırmacılara, Hoca Mesud'un da Germiyan'da yaşamış olduğunu düşündürmektedir. Farsçadan yaptığı tercümelerle, Türk dili ve edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Tercümelerinde kullandığı Türkçe son derece akıcı ve zengindir.

Eserleri:

Süheyl ü Nev-bahâr: 1350'de yazılmıştır. 5568 beyitlik romantik bir aşk hikâyesidir. Mesnevi türünde yazılmıştır. Yabancı unsurların fazla bulunmadığı, dil bakımından birçok arkaik unsur da barındıran, dönemin Türkçesinin bütün ses ve şekil özelliklerini içeren bir eserdir. Söz varlığı da son derece zengindir. Kendi dönemindeki diğer eserlere göre çok daha fazla Türkçe ağırlıklıdır.

Ferheng-nâme-i Sâdî Tercümesi: 1073 beyitlik bu mesnevi türündeki eser 1304'te yazılmıştır. Bu da Farsçadan tercümedir.

Kadı Burhaneddin

Harezm'den Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarından Salurlara mensup Şemseddin Mehmed'in oğludur. 1345'te Kayseri'de doğmuştur. Asıl adı Burhaneddin Ahmed'dir. İlk eğitimi, Kayseri kadısı olan babasından almıştır. Mısır'da dinî bilimler, astronomi ve tıp öğrenimi görmüş, babasının yerine Kayseri kadılığına getirilmiştir. Kayseri'de hüküm süren Eretnaoğullarına vezirlik yapmıştır. Daha sonra Sivas'ta kendi sultanlığını ilan etmiştir. 18 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra, 1398 yılında Akkoyunlular'la giriştiği mücadelede pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Kadı Burhannedin bu siyasi uğraşları yanında şiirle de meşgul olmuş; gazel, tuyuğ ve rubailerle dolu büyük bir Divan ortaya çıkarmıştır.

Eserleri:

Dîvân: Bilinen tek eseri bu değerli Divan'dır. Eser, 1500 gazel, 119 tuyuğ ve 20 rubaiden oluşmaktadır. Dili, o dönemdeki diğer eserlere göre biraz daha fazla Anadolu dışı Oğuzcasının özellikleri göstermektedir.

Şeyhoğlu

Germiyan Beyliği muhitinde yetişmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir. Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra Yıldırım Bayezid'e intisap etmiştir. Çok değerli eserler yazmıştır.

Eserleri:

Marzubân-nâme Tercümesi (1389): Farsçadan tercümedir. 1389'da kaleme alınmıştır. Hayvan konulu hikâyelerdir. Kıssadan hisse özelliği taşıyan öğretici bir eserdir.

Hurşid ü Feraḥşâd: Süleyman Şah zamanında yazılmaya başlanmış ancak 1387 yılında tamamlanmıştır. 7903 beyittir. Anadolu halkının Türkçe konuşuyor olmasından dolayı kitabı Türkçe yazdığını belirtmiştir. Hurşid ile Feraḥşâd arasındaki aşkı anlatır. Şeyhoğlu'nun bu eserini yazarken Şeh-name'den etkilendiği genel bir kanıdır.

Kenzü'l-Küberâ: 1401'de, Yıldırım Bayezid döneminde yazmıştır. Mensur ve manzum karışık bir eserdir. Padişah, bey, vezir, âlim ve kadılara dinî öğütler verir.

Dede Korkut Hikâyeleri

Şekil 3.1

Temsili Dede Korkut

Asıl adı “*Kitâb-ı Dedem Korkut Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*”dır. Bu kitap, çok daha eski dönemlerde (muhtemelen Müslümanlıklarından bile önceki zamanlarda), Oğuz Türkleri arasında oluşmuş destanların asırlar sonra XV. yüzyılın ikincisi yarısında yazıya geçirilmiş hâlidir. Hikâyelerde Oğuzların Gürcü, Abaza ve Trabzon Rumları ile savaşları ile Türk boylarının kendi aralarındaki iç savaşları anlatılır. Hikâyelerin ortaya çıkış coğrafyası buralar olmakla beraber, Eski Türk coğrafyasından, gelenek ve göreneklerinden derin izler vardır. Destan üslubu içerisinde hikmetli sözler, Türk tarihine ait rivayetler, Türk töresini anlatan ifadeler yer almaktadır.

Hikâyeler, Türkçe açısından paha biçilmez bir hazine değerindedir. Türkçe ses, ek, kelime ve cümle yapısı bakımından araştırmacıların her zaman ilgisini çeken bir özelliğe sahiptir. Deyimler mecazlar, atasözleri ve söyleyiş özellikleri açısından da üstün bir özellik sergiler. Hikâyelerin elde iki yazması mevcuttur. Bunlardan biri Vatikan’da diğer ise Dresden’de bulunmaktadır. Dede Korkut hikâyeleri üzerine yurt dışı ve yurt içinde pek çok çalışma yapılmış ve geniş bir kaynakça oluşmuştur.

Dede Korkut’ta toplam 12 hikâye vardır:

1. Dirse Han Oğlu Buğaç Han Boyı.
2. Salur Kazanun İvi Yağmaladığı Boy.
3. Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı.
4. Kazan Big Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy.
5. Duha Koca Oğlu Delü Dumrıl Boyı.
6. Kaşlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyı.
7. Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyı.
8. Basat Tepegözi Öldürdüğü Boy.
9. Begil Oğlu Emrenün Boyı.
10. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyı.
11. Salur Kazan Tutsak Oğlu Uruz Çıkardığı Boy.
12. İç Oğuz Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldürdüğü Boy.

Ahmedi

XIV. yüzyılın en büyük şairlerindendir. Hayatı hakkında verilen bilgiler yetersiz ve çelişkilidir. Asıl adının İbrahim, lâkabının Tâceddin ve baba adının Hızır olduğu kabul edilir. Nereli olduğu açık değildir. Öğreniminin ilk yıllarını Anadolu’da geçirdikten sonra Mısır’a gittiği ve orada dini bilgilerin yanı sıra tıp, astronomi, riyaziyyat ve mantık dallarında eğitim aldığı bilinmektedir. Mısır’dan dönünce Aydınogulları’na intisap etmiştir. Ahmedi’nin Germiyanoglu Süleyman Şah’a da intisabı bilinmektedir. Ancak hangisine daha önce inti-

sap ettiği açıklığa kavuşmamıştır. Osmanlı sarayına intisabının da hangi yolla olduğu bilinmemektedir. Ancak Osmanlıların Germiyan'ı elde etmesinden sonra Kütahya'ya vali tayin edilen Yıldırım Bayezid ile sohbet arkadaşlığı yaptığı bilinmektedir. Ahmedî XIV. yüzyılın en güçlü ve en hacimli eser veren şairidir.

Eserleri:

Dîvân: Yaklaşık 9000 beyti bulan bu eserde şair, çeşitli türde şiirler yazmış olmakla beraber en çok gazel türünü tercih etmiştir. Eser, şairin üstün edebî gücünü göstermektedir.

İskender-nâme: 8000 beyitten fazla bir manzumudur. 1390 yılında yazılmıştır. Mesnevi türünde bir eserdir. Eser, Büyük İskender'in hayatı etrafında gelişen olayları destansı bir tarzda anlatılır. Türk Edebiyatının ilk manzum İskender-nâme'sidir. İskender-nâme, daha önce birçok Fars şairi tarafından ele alındıysa da Ahmedî'nin bu eseri bir tercüme olmaktan öte telife yakın bir özellik taşır.

Cemşid ü Hurşid: 1403 yılında kaleme alınmıştır. Yaklaşık 5000 beyitten oluşan mesnevi türünde bir eserdir. 2700 beyitlik Farsça bir eserden yapılmış tercümedir. Tercüme ettiği eserin 2700 beyit olması, bunun kitabın da birebir tercüme olmaktan çok şairin katkılarıyla yarı telif bir nitelik kazandığını göstermektedir.

Tervîhü'l- Ervâh: Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ın emriyle yazılmıştır. 10100 beyitlik bir mesnevidir. Tıbbi bir nasihat kitabı mahiyetindedir.

Bedâyi's-Sihr fî San âyi'i's- Şî'r: Edebi sanatlarla ilgili bir eserdir.

Mirkâtü'l-Edeb: Aydınoglu İsa Bey'in oğlu Hamza Bey için yazılmış Arapça-Farsça manzum bir sözlüktür.

Mizânü'l-Edeb, Mi'yârü'l-Edeb: Bunlar da Hamza Bey için hazırlanmış birer Arapça ders kitabıdır.

Ahmed-i Dâî

Muhtemelen 1330'lu yıllarda Germiyan'da doğmuştur. Babasının adı İbrahim'dir. Germiyanogulları veya Aydınogulları muhitinde iken Osmanlılara intisap etmiştir. Kütahya'da kadılık yaptığı ve önce Emir Süleyman'ın sonra da Mehmet Çelebi'nin himayesine girdiği bilinir. II. Murad'ın şehzadelğinde hocalığını yapmıştır. Muhtemelen II. Murad tahta çıktıktan bir süre sonra da Ahmed-i Dâî vefat etmiştir. Oldukça velut bir şahsiyettir. Manzum ve mensur pek çok eseri vardır. Bunlardan bazıları telif, bazıları tercümedir. Dili kullanma becerisi birçok çağdaşına göre oldukça üstündür.

Eserleri:

Türkçe Dîvân: Divan'ın Kahire'deki nüshasında 1885 beyit, Burdur'daki nüshasında ise 1535 beyit vardır. Değişik mecmualarda başka şiirleri de bulunmaktadır.

Çeng-nâme: 1446 beyitlik eser mesnevi türünde yazılmıştır. Bir Türk çalgısı olan çeng'in mahiyeti yer yer dinî, ahlakî ve tasavvufî motiflerle işlenir. Bu eser dâî'nin en özgün ve en güçlü eseri kabul edilmektedir.

Vasiyyet-i Nûşirevân: Mesnevi türünde yazılmış 115 beyitlik bir eserdir. Bir öğüt kitabı niteliğindedir.

Câmasb-nâme Tercümesi: 73 beyitlik küçük bir mesnevi olan bu eser, Hoca Nasir-i Tûsî'nin aynı adlı eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Yıldızname, falname türünden bir eserdir.

Farsça Dîvân: 1413 yılında Hayrettin Hacı Halil Bey'e kendi el yazısı ile sunduğu, Farsça şiirlerinin toplandığı divandır.

Ukûdü'l-Cevâhir: Farsça manzum bir lügat olan ve aruzun esas bahirlerini gösteren bu eser 51 kıta ve 650 beyitten meydana gelmiştir. II. Murad'ın şehzadeligi döneminde kendisine sunmuştur.

Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkindî: Emir Sultan adına kaleme alınan bu tercüme, Anadolu sahasının bilinen ilk Kur'an tercümesidir. Eseri birebir tercüme etmemiş, başka kaynaklardan da yararlanarak âdeta yeni bir tefsir hâline getirmiştir. Esere eklediği 235 beyitlik manzum giriş kısmı ise tamamıyla kendi telifidir. Pek çok nüshası bulunan bu eserdeki dil son derece başarılıdır.

Tezkiretü'l-Evliyâ: II. Murad adına, Ferîdüddîn-i Attâr'ın aynı adlı eserinden yaptığı tercümedir. Bu da Anadolu sahasının bilinen ilk Tezkiretü'l-Evliyâ'sıdır.

Tercüme-i Eşkâl-i Nâsir-i Tûsî: Farsçadan tercüme bir eser olup yıldızlardan bahseder.

Ta'bir-nâme Tercümesi: Germiyanoglu II. Yakup Bey'in işaretleri ile Farsçadan çevirdiği biiir eserdir. Rüya yorumlarından bahseder.

Teressül: Edebiyatımızda "usul-i inşa" ve mektuplaşma türünün ilk örneklerindendir. Özel ve resmi yazışma ve haberleşme kurallarını göstermek için kaleme alınmıştır.

Miftâhü'l-cenne: Lülü Paşa adında bir zatın isteği üzerine Arapçadan Türkçeye çevirdiği bir eserdir. Ancak, Ahmed-i Dâî'nin elinde bu tercüme de telif özelliği kazanmıştır. Cennete girmek için yapılması gerekenleri anlatır.

Tıbb-ı Nebevî Tercümesi: Umur Bey'in emriyle Türkçeye çevrilmiş bir eserdir. Hz. Muhammed'in hadislerin dayandırılarak iki bölüm halinde hazırlanmış bir koruyucu hekimlik kitabıdır.

Vesiletü'l-mülûk li-ehli's-sülûk: Ayete'l-kürsî'nin Türkçeye tercümesi olan bir eserdir.

Hatiboğlu

Germiyan Beyliği'nin Honas Kalesi'nde doğmuştur. Hayatı hakkında eldeki bilgiler oldukça yetersizdir. Eserlerindeki bilgilere bakılırsa 1377 civarında doğmuş olması gerekir. Eserlerinin genel içeriğini dinî ve ahlaki öğütler oluşturur

Eserleri:

Bahrü'l-Hakâyık: 1359 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Hacı Bektaş-ı Velî'nin Arapça mensur bir eseri olan Makâlât'ının manzum bir tercümesidir. 1409'da Dulkadiroğlu Garsuddin Halil Bey'in oğlu Nâsiruddin Mehmed Bey'e sunmuştur.

Letâyif-nâme: 3910 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Arapça mensur bir Sûre-i Mülk Tefsîri'nin 1414 yılında yapılmış manzum tercümesidir.

Ferâh-nâme: Arapçadan Türkçeye çevrilmiş yüz hadis tercümesidir. 6093 beyitlik eser manzum olup dinî ve ahlaki öğütlerle öğretici bir özellik taşır. 1426 yılında tamamlayıp II. Murad'a sunmuştur.

Süleyman Çelebi

Orhan Gazi döneminde doğmuştur. Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'da iyi bir eğitim almış ve yapımı 1399'da tamamlanan Ulu Cami'ye imam olarak atanmıştır.

Eserleri:

Mevlîd: Bilinen tek eseridir. Batini görüşler ile ehl-i sünnet arasındaki çekişmelerin olduğu dönemde ehl-i sünnetin yanında yer almıştır. 732 beyitlik eserini 1409'da tamamlamıştır.

Şeyhî

14373-1376 yılları arasında Germiyanogulları'nın merkezi Kütahya'da doğmuştur. Asıl adı Yusuf Sinaneddindir. İlk eğitimini Kütahya'da alan Şeyhi, daha sonra İran'a giderek tıp ve tasavvuf dersleri okumuştur. İran dönüşü uğradığı Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etmiş ve bundan dolayı da Şeyhi mahlasını almıştır. Memleketine döndüğüne Germiyan Beyi II. Yakup Bey, Şeyhi'yi kendi tabipliğine ve musahipliğine almıştı. Şeyhi aynı zamanda II. Yakup Bey'e kasideler de yazıyordu. Bütün eserlerinde dinî, ahlaki ve tasavvufi inancın izleri görülür.

Eserleri:

Divân: Küçük bir divandır. 2 müstezad, 20 civarında kaside, 200 kadar gazel, terhib-i bend ve terci-i bend bulunmaktadır.

Har-nâme: 126 beyitlik bir mesnevidir. Hiciv edebiyatımızın en iyi örneklerindendir.

Hüsrev ü Şîrîn: 6944 beyitlik bu mesnevi II. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte yazılmaya başlanmıştır. Eseri bitiremeden de Şeyhî vefat etmiştir. Doğu Edebiyatının meşhur klasik aşk hikâyesini konu almıştır.

Hakîkî

Doğum tarihi ve yeri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ölüm tarihi ise küçük bir tereddütle bellidir. Meşhur mutasavvıf Şeyh Hamid-i Velî'nin (Somuncu Baba) oğludur. Tasavvufi eğitimini babasından almıştır. Bir müddet Bursa'da kaldıysa da hayatının büyük bir kısmı Aksaray'da geçmiştir.

Eserleri:

Divân: 350 varaklık büyük bir divandır; münacat ve tevhid ile başlayıp tasavvufi neşveleri terennüm eden değişik başlıklardaki şiirlerle devam eder.

Muhabbet-nâme: Eser toplam 175 varaktan oluşur. Mesnevi türünde tasavvufi muh-tevalı bir eserdir.

Metâli'u'l-Îmân: Bir görüşe göre Sadreddin Konevî'nin Metâli'u'l-Îmân adlı tasavvufî Farsça risalesinin bir tercümesidir. 26 varaktır. Bir Fatiha, üç matla' ve bir hatime üzerine kurulmuştur.

Tasavvuf Risalesi: Metâli'u'l-Îmân adlı eserin içinde bulunduğu yazmanın 26b/57a varakları arasında bulunan aynı yazı ve aynı üslupla kaleme alınmış bu eserin Yûsuf Hakikî'ye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Dil Özellikleri**Yazım (İmla) Özellikleri**

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerde Arap alfabesi kullanılmıştır. Anadolu'ya gelen Oğuzlar Arap alfabesi ile eserler yazarken hem Orta Asya'daki yazı dili yazım geleneğinin devamını yaşatmışlar hem de bazı hususlarda kendilerine özgü yazımlar geliştirmişlerdir.

Bazı konularda yazım standartlaşması söz konusu ise de, bazı durumlarda farklı yazım tercihleri de görülmektedir. EAT dönemi eserlerinde görülen yazım özellikleri şunlardır:

1. Bazı metinler harekeli, bazıları ise harekesiz yazılmıştır. Sadece bazı yerlerin harekelendiği metinler de vardır.

2. Arapça ve Farsça kelimeleri özgün imlaları ile yazmak genel bir kuraldır (hizmet خدمت Gunya, eşah اصح BH, 'inâyet عنایت MC). Çok nadir olarak özgün şekle uymayan yazımlar da görülebilir.

3. Kelime başında /a/ ve /e/ sesleri için elif (ا) kullanılır: ayağ (ايق) (BH), eski (اسكى) (Gunya)

4. Kelime başındaki /ı/ ve /i/ sesleri bazen sadece elif (ا) ile (ırmak ارمق BH, ırte اربه Gunya) bazen de elif-ye (اي) ile (ırak ايراق MC), yazılmıştır.

5. Kelime başındaki /o/, /ö/, /u/ ve /ü/ sesleri bazen sadece elif (ا) ile (ördek اربك Mrzb.; uçmak اجماق MC) bazen de elif-vav (او) ile (ucı اوجى Gunya) yazılmıştır.

6. Kelime içinde /a/ ve /e/ sesleri için harf kullanılmayan örnekler de vardır (kaçan قچن Edv.Müf., deñiz دكر Gunya), kullanılan örnekler de vardır. Eğer harf kullanılmışsa bazen he (ه) (karadur قرهدر MC, gicesinün كجيسننك MC) bazen de elif (ا) (kapu قاپو EMŞer., sevü-ne ساولكا EMŞer.) tercih edilmiştir.

7. Kelime içinde /ı/ ve /i/ sesleri için bazen ye (د) kullanılmış (kız قیز Gunya, dil ديل MC) bazen de harf yazılmamıştır (çıban جيان BH, geyik كيك MC).

8. Kelime içinde /o/, /ö/, /u/ ve /ü/ sesleri bazen vav (و) ile (döne دونا SNev., úuzı قوزی Gunya) bazen de harfsiz (göbek كيك Gunya, kulağ قلاق MC) yazılmıştır.

9. Kelime sonunda /a/ ve /e/ sesleri genellikle he (ه) (taşra طشره Mrzb., gice كجه SNev.) bazen de elif (ل) ile (açıla اجيلا BH, işleye اشليا MC) yazılmıştır.

10. Kelime sonunda /ı/ ve /i/ sesleri ye (ی) harfi ile yazılır (uğrı اغری Gunya, beni بنی SNev.). Çok seyrek olarak kelime sonunda /ı/ veya /i/ seslerinin herhangi bir harf ile yazılmamış olduğu örnekler de vardır (selâmi سلام MC, üsti اوست EMŞer.).

11. Kelime sonunda /u/ ve /ü/ sesleri vav (و) ile (yatsu يتسو Gunya, girü گرو BH) yazılır. Nadiren, Arapçadaki kelime sonu uzun /u/ ünlülerinin yazılışı gibi, vav-elif (وا) ile yazılmış olan örnekler de vardır (karañu فراڭو EMŞer.,).

12. Sonu /en/ sesleri ile biten bazı kelimelerin, Arapçadaki tenvin ile yazıldığı da olmuştur (kömürden كمرد EMŞer.)

13. Bazı ünsüz sesler Arapçada olmadığı için Arap alfabesinde de onların harfi yoktur (p, ç, ŋ, ç gibi). Farslar ve Türkler kendi dilleri için Arap alfabesini kullanırken bu seslere karşılık yeni harfler de yaratmışlardır (/p/ için üç noktalı be; /ç/ için üç noktalı çim, gibi). Bu yüzden /p/, /ç/, /ŋ/ gibi sesler için EAT'de farklı yazımlarla karşılaşılacaktır.

/p/ sesi için bazen be (ب) (pâdişâh پادشاه MC, alup اللو Gunya) bazen de pe (پ) (pâre پاره MC, alup اللو BH) yazılmıştır.

/ç/ için bazen cim (ج) (çömlük چمlek Mrzb., üç اچ EMŞer.,) bazen çim (چ) (çiçek چچک MC, üç اوج Edv.Müf.) kullanılmıştır.

/ŋ/ için sadece kef (ك) kullanılması (değiz دكز KŞ, geldüñ كلكك Çrh., saña سكا SNev.) genel bir kuraldır. Bazı metinlerde kef harfinin üzerine “üç nokta” konulduğu da olmuştur. Orta Asya Türk yazı dili geleneğinde bu ses nun-kef (نك) ile yazılmaktaydı. EAT metinlerinde o kullanış yaygınlaşmamışsa da özellikle “tañrı” kelimesi yazılırken nun-kef kullanılmış örnekler de (tañrı تنكري MC) bazı metinlerde görülmektedir.

14. Kelime başındaki /s/ ünsüzü, ince ünlülü kelimelerde sin (س) ile yazılır. Kalın ünlülü kelimelerde ise sad (ص) ile yazılan örnekler de vardır (şağ صاغ MC), sin (س) ile yazılanlar da vardır (sağ صاغ MC).

15. Eski Uygur Türkçesinde bazı ekler kelimedenden ayrı olarak yazılıyordu. Aynı yazım geleneği Orta Asya Türk lehçelerinin Arap harfleriyle yazılmaya başlandığında da devam ettirilmişti. O yazım geleneği, Anadolu'daki Oğuzların yazdığı bazı metinlerde de görülmektedir (müslümânî mلق مسلمان Mrzb., eylemeklige ايلمك ليكه SNev., bilmeyenler بلمين بلمين MC).

16. Edatlar kelimelerden ayrı yazıldığı hâlde, çok seyrek olarak kelimeye bitişik yazıldıkları da olmuştur (olğadar الماقدار Mrzb., sendağı سنلخی MC).

1. چچك
2. دكيز
3. كلوب

Özet

Eski Anadolu Türkçesini tanımlayabilmek

XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren, Anadolu ve civarında Oğuzcaya dayalı olarak kurularak gelişen yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinin oluşumu ve geliş hakkında bilgi verebilmek

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya kalabalık gruplar hâlinde gelen Oğuz-Türkmen boyları kısa sürede geniş coğrafyaya yayılıp siyasi egemenlik kurmuşlardır. Daha önceki yurtları olan Harezm ve Horasan bölgelerinde iken kendi lehçeleriyle konuşuyor olmalarına rağmen ya klasik Orta Asya edebî yazı diliyle yazıyorlar ya da Farsça veya Arapça eserler meydana getiriyorlardı. XIII. yüzyılda özellikle Moğol baskısı ile daha yoğun bir nüfus akımı olmuştur. Anadolu'nun tamamıyla bir Türk yurdu hâline geldiği bu süreçte Oğuzlar kendi lehçeleriyle de eserler yazmaya başladılar. XIII. yüzyıldan elimize ulaşan ilk dönemin birkaç eserinde (*Behcetü'l-Hadaik*, *Ali'nin Kısası-i Yusuf'u*, vs.) Horasan bölgesindeki Oğuzcanın bazı özelliklerini de barındıran “karışık dilli eserler” denilen metinler yazılmıştır. O metinlerde Anadolu Oğuzcasının özellikleriyle birlikte, daha sonra Anadolu Oğuzcasında rastlanmayacak olan şekiller bir arada bulunuyordu. Örneğin, 1. kişi zamiri için *ben/men*, yükleme hâli eki olarak *+(y)I / +nI*, vb.

XIV. yüzyılda, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Beylikler döneminin yaşandığı dönemde ise “karışık dilli” denilecek unsurlar terk edilmiştir. Ancak XIV. yüzyıldaki eserlerde de, o dönemin siyasi ve kültürel güçleri olan Beyliklerin etrafında oluşturulan ve nispeten o yörelerdeki Oğuzcaları yansıtan metinlerle karşılaşmaktayız. Örneğin “geniş zamanın birinci teklik kişi” çekiminde kullanılan 6 ayrı şekil (*-Urmen*, *-UrvAn*, *-vAnIn*, *-UrvAm*, *-UrAm*, *-UrIn*) bulunması, o dönemdeki Oğuz ağzlarının yazılı metinlere yansımış olmasındandır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan temel eserleri tanıtabilmek

Orta Türkçe dönemi içinde en fazla eser Eski Anadolu Türkçesi ile üretilmiştir. İlk eserlerin konusu daha ziyade temel dinî-tasavvufî bilgiler olmuştur. Bunların dışında yine İslami kültür içinde üretilmiş olan Yusuf u Züleyha, Husrev ü Şirin gibi edebî eserler, fıkıh kitapları, tıp kitapları, astroloji kitapları, ahlaki öğüt kitapları vs. tercüme edilerek yazılmıştır. Tercüme olmayan özgün eserler de çoktur.

Eski Anadolu Türkçesinin imlası hakkında bilgi verebilmek

Arap alfabesi ile yazılan Türkçe metinlerdeki ses yapısını anlamak zordur. Çünkü Türkçedeki 8 ünlü için sadece 3 harf (elif, vav, ye) bulunmaktadır. Arapçada olmadığı için alfabelerinde de bulunmayan ç, p, ɳ harfleri için Türkçede yeni şekiller geliştirilmiştir. /ç/ sesi için “üç noktalı cim = çim” harfi, /p/ sesi için “üç noktalı be = pe” harfi, /ɳ/ için “kef” ya da bazen “nun+kef” kullanılmıştır. /s/ sesi ince ünlülü kelimelerde “sin” ile; kalın ünlülü kelimelerde ise bazen “sad, bazen de “sin” ile yazılabilmektedir. Bazı ekler eski Uygur metnlerinin imlasında olduğu gibi, kelimden ayrı olarak da yazılmıştır (*bilme-yenler* بيلمين لمر).

Kendimizi Sınayalım

1. Oğuzca **ilk** olarak aşağıdaki dönemlerin hangisinde yazı dili oldu?
 - a. Karahanlıca
 - b. Çağatayca
 - c. Türkiye Türkçesi
 - d. Kırgızca
 - e. Eski Anadolu Türkçesi
2. Aşağıdakilerden hangisi Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca olarak belirttiği özelliklerden biri **değildir**?
 - a. Kelime başında y- > Ø- (yelgin > elgin)
 - b. Kelime başında t- > d- (tewey > devey)
 - c. Kelime başında b- > v- (ber- > vir-)
 - d. -d- > -y- (adak > ayak)
 - e. -w- > -v- (ew > ev)
3. Aşağıdakilerden hangisi "karışık dilli eserler" denilen metinlerden biri **değildir**?
 - a. Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u
 - b. Marzubanname
 - c. Behcetü'l-Hadayık
 - d. Kitab-ı Feraiz
 - e. Kuduri Tercümesi
4. Süheyl ü Nevbahar'ın yazarı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ahmed-i Dâî
 - b. Fuzulî
 - c. Hoca Mesud
 - d. Ahmedî
 - e. Sultan Veled
5. Aşağıdakilerden hangisi Âşık Paşa tarafından yazılmıştır?
 - a. Ferahname
 - b. Marzubanname
 - c. Mantıkuttayr
 - d. İskendername
 - e. Garibname
6. Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Eski Uygurcanın imla geleneğinin devamı olarak kabul edilir?
 - a. Bazı kelimelerin önceki kelimeye bitişik yazılabilmesi
 - b. /ɲ/ sesi için tek bir harf olarak 'kef' kullanılması
 - c. Bazı eklerin kelimedenden ayrı yazılabilmesi
 - d. /p/ ünsüzü için 'be' harfinin üç noktalarının kullanılması
 - e. Kelime içindeki ünlüler için harf kullanılmaması
7. (جيقوب) (cim+ye+kaf+vav+be) kelimesinin Eski Anadolu Türkçesi'ndeki okunuşu aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. cıkıp
 - b. çıkıp
 - c. cıkub
 - d. çıkub
 - e. çıkup
8. Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi döneminde "karışık dilli eserler"de görülen ikili şekillerden biri **değildir**?
 - a. tuz /duz
 - b. beñiz /meñiz
 - c. ol- / bol-
 - d. var- / bar-
 - e. bizi / bizni
9. Aşağıdaki eser-yazar eşleştirmelerinden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Ahmet Fakih-Çarhname
 - b. Ahmet Fakih-Kitabu Evsafu Mesacidiş-Şerife
 - c. Şeyhoğlu-Garipname
 - d. Yunus Emre-Risaletü'n-Nushiye
 - e. Gülşehri-Mantıkuttayr
10. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin yazım özellikleri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Kalın ünlülü kelimelerin başındaki /s/ sesi bazen "sin" harfi ile de yazılabilir.
 - b. Kelime içinde /a/ sesi bazen "elif" harfi ile de yazılabilir.
 - c. Kelime içindeki /e/ sesi bazen "elif" harfi ile de yazılabilir.
 - d. Kelime içindeki /ɲ/ sesi çoğunlukla sadece "kef" harfi ile yazılır; bazen de "nun+kef" ile yazılabilir.
 - e. Kelime başındaki /ö/ sesi her zaman "elif + vav" ile yazılır.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise “Oğuzcanın Tarihi Gelişimi” konusunu yeniden okuyunuz.
2. c Yanıtınız yanlış ise “Oğuzcanın Tarihi Gelişimi” konusunu yeniden okuyunuz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Anadolu Selçukluları Dönemi (İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)” konusunu yeniden okuyunuz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Yazmaları ve Eserleri” konusunu yeniden okuyunuz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Yazmaları ve Eserleri” konusunu yeniden okuyunuz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Yazım (İmla) Özellikleri” konusunu yeniden okuyunuz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Yazım (İmla) Özellikleri” konusunu yeniden okuyunuz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Anadolu Selçukluları Dönemi (İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)” konusunu yeniden okuyunuz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Yazmaları ve Eserleri” konusunu yeniden okuyunuz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Yazım (İmla) Özellikleri” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kaşgarlı Mahmut’un yazdığı “Divanu Lugati’t-Türk”ten öğreniyoruz.

Sıra Sizde 2

İlk dönem eserlerinin dilinde; daha sonra Anadolu’da Oğuzcanın karakteristik özellikleri olacak unsurların yanı sıra, Anadolu’ya gelmeden önceki yurtlarındaki (Harezm, Horasan) Oğuzcanın bazı özellikleri de bulunuyordu (ben/ men, gibi). O dönemdeki birkaç esere de bu nedenle “karışık dilli eserler” denilmektedir. Beylikler dönemi eserlerinde ise o karışıklık kalmamıştır. Muhtelif Beyliklerin etrafında gelişen edebî ve kültürel muhitte oluşturulan eserlerde, o edebî ve kültürel muhiti temsil eden Oğuzca ağızların özellikleri yazı diline girmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserleri (Anadolu Selçukluları dönemi) ile Anadolu Beylikleri dönemi eserlerinin dili arasındaki temel farklılık nedir?

Sıra Sizde 3

1. çiçek 2. deniz 3. gelüp

Yararlanılan Kaynaklar

- Mustafa Canpolat 1967 : “Behcetü’l-Hadâik’in Dili Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1967, Ankara 1968, S.165-175.
- Hayati Develi 2008: “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies*, 3/3, 2008, s.212-230 (<http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar9/0develihayati.pdf>)
- Gürer Gülsevin 2003 : “Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü’l-Feradis Örneği”, *46th Meeting of Permanent International Altaistic Conference*, 22-27 Haziran 2003, Ankara
- Gürer Gülsevin 2008 I: “Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu, 20-25 Ekim 2008 Ankara
- Gürer Gülsevin 2008 II, “Divanu Lugati’t-Türk’ten Hareketle XI. Yüzyılda Oğuzca”, *Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Uluslararası Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu-Çin Merkezi Milletler Üniversitesi, 24-26 Kasım 2008 Pekin / ÇİN
- Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010
- Günay Karaağaç 1997: *Lütfi Divanı*, TDK, Ankara 1997
- Leyla Karahan 2007: “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi”, *Turkish Studies*, 1/1, 2006, s.1-12 (<http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar1/1leylakarahan.pdf>)
- Zeki Kaymaz 2002: “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 139, Ağustos 2002
- Zeynep Korkmaz 1972: “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, 1972, (Ankara 1975), s.433-446
- Zeynep Korkmaz 2011: “Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dili Sayı: 709*, Ocak 2011, TDK Ankara 2011, s.39-47
- Zeynep Korkmaz 1972 II: “Kaşgarlı mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Sayı:253*, Ekim 1972 “Divanu Lügat-it Türk Özel Sayısı”, TDK Ankara 1972, s.3-19
- Kazım Köktekin 2004: *Eski Anadolu Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum 2004
- Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000
- Faruk Sümer, *Oğuzlar/Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, İstanbul 1980
- Şinasi Tekin 1973-1974: “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘olga-bolga’ Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973-1974, s.59-157 (<http://www.buyutec.net/p-dede-korkut-turbesi-1768.html>)

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesinde çokluk ve iyelik eklerinin neler olduğunu;
- Eski Anadolu Türkçesindeki isim hâl eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesindeki zaman eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesinde Ses Bilgisi
- Eski Anadolu Türkçesinde Çekim Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde İsim Çekimi
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Zamanları

İçindekiler

Eski Anadolu Türkçesinin Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi I: Çekim Ekleri

SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Ünlüler

Ünlü Türleri

Arap harfleriyle yazıldığı için, bu dönemdeki ünlü çeşitlerini sadece alfabenin imkan verdiği ölçüde tespit edebilmekteyiz. Türkçedeki 8 ünlü fonemini göstermek için Arap harflerinde sadece 3 harf bulunmaktadır: elif (ل): /a/, /e/; ye (ي): /ı/, /i/; vav (و): /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Uzun ünlüleri göstermek için farklı harfler olmadığından dolayı EAT'de o tür ünlülerin takip edilebilmesi de zordur. Türk dilindeki dokuzuncu ünlü olan /é/ (kapalı e) sesi için de özel bir harf olmadığından, hangi metnin dilinde bulunup hangisinde bulunmadığını belirlemek güçtür.

Ünlü Uyumları

Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu

Türk dilinin Köktürkçeden beri izlenebilen en sağlam ünlü uyumu budur. EAT döneminde de kalınlık-incelik uyumu vardır. Hatta bazı durumlarda, günümüz Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir uyum söz konusudur. Örneğin bugün uyum dışı kullanılan +ki eki, EAT metinlerinde uyumsuz örnekleri bulunsada pek çok yerde uyuma girmiş olduğunu yazımından anlayabilmekteyiz: *arkasındagı* (Gunya), *sonragı* (MC.75b.12), *yarınkı* (Mrzb.), *ağdağı* (KŞ).

Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu

EAT metinlerinin ünlüler açısından en karakteristik özelliği, dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumunun tam olmamasıdır. Bu uyum iki yönden bozuktur:

1. Bazı ekler sadece yuvarlak ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi düz ünlülü olan pek çok kelimenin de takip eden hecesinde yuvarlak ünlü bulunur.
2. Bazı ekler sadece düz ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi yuvarlak olan bazı kelimelerin de takip eden hecesinde düz ünlü bulunur.

Yuvarlaklaşmalar veya yuvarlak ünlülerin devam ettirilmesi: Kelimelerde gövdeleğinde: altun (BH), *eyü* (Mec.Nez), *getür-* (BH), *ayru* (MC), *yatsu* (MC), *yavuz* (Edv.Müf.), *yazuk* (EMŞer.)

Yuvarlak Ünlülü Ekler:

Bildirme 3.T.K. eki	: +dUr
Fiilden isim yapma eki	: -GUR
Fiilden isim yapma eki	: - gUn
Fiilden isim yapma eki	: -mUr
Fiilden isim yapma eki	: -(U)K
Fiilden isim yapma eki	: -GU
İstek-emir Kipi 3.tk. eki	: -sUn
Geniş zaman eki	: -Ur
Görülen geçmiş zaman 1.tk. eki	: -(U)m
Görülen geçmiş zaman 2.tk. eki	: -(u)η
Görülen geçmiş zaman 1.çk. eki	: -dUk
Görülen geçmiş zaman 2.çk. eki	: -(u)ηUz
İlgi eki	: +(n)Uη
İsimden isim yapma eki	: +IU
İsimden isim yapma eki	: +sUz
İsimden isim yapma eki	: +AcUK
İsimden isim yapma eki	: +cUGAz
İsimden isim yapma eki	: +cUK
İsimden isim yapma eki	: +egü
İsimden isim yapma eki	: +dU
İstek-emir kipi 1.çk. eki	: -(y)AlUm
İyelik 1. tk. eki	: +(U)m
İyelik 2. tk. eki	: +(U)η
İyelik 1. çk. eki	: +(U)mUz
İyelik 2. çk. eki	: +(U)ηUz
Sıfat-fiil eki	: -dUk
Sıfat-fiil eki	: -Ur
Yön gösterme eki	: +ArU
Zarf-fiil eki	: -(y)Up
Zarf-fiil eki	: -(y)UbAn
Zarf-fiil eki	: -dUKÇA

Düz ünlülü kelime ve ekler

Kelime gövdelerinde: okı- (Edv.Müf), ogrı (MC)

Düz Ünlülü Ekler

Aitlik eki	: +KI
Belirtme eki	: +(y)I
Bildirme 2.tk. eki	: +sIn
Bildirme 2. çk. eki	: +sIz
Birliktelik eki	: +(y)İlA
Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki	: -mİş
İsimden isim yapma eki	: +(I)ncI
İsimden isim yapma eki	: +CI
İyelik 3.tk. eki	: +(s)I(n)+
Fiilden isim yapma eki	: -(y)IcI
Fiil çekiminde 2.tk. eki	: +sIn
Fiil çekiminde 2.çk. eki	: +sIz
Gelecek zaman eki	: -(y)IsAr
Görülen geçmiş zaman 3. tk. eki	: -dI

İstek-emir kipi 2.tk. eki	: -Gİl
Zarf-fiil eki	: -(y)IcAK
Zarf-fiil eki	: -(y)IncA

Hem düz hem de yuvarlak ünlü ile kullanılmakla birlikte bazı örneklerde uyum dışı kalan ekler

İsimden isim yapma eki	: +IIk
Fiilden fiil yapma eki	: -II-
Fiilden fiil yapma eki	: -In-
Fiilden isim yapma neki	: -In

/e/ ~ /i/ tercihi

Kapalı /é/ sesini Arap harfli yazmalarda tespit etmek zordur. Ancak, bugün /e/ ile kullanılan bazı kelimeler EAT metinlerinde /i/ olarak yazılmıştır: biş 'beş, 5' (Kıs.Enb.), *vir* 'vermek' (EMŞer.), *yitmiş* 'yetmiş, 70' (YZ.), gice 'gece' (Gunya)

Ünlü Düşmesi

Orta hecedeki vurgusuz dar ünlülerin düşmesi Türkçe için bir genel eğilimdir. EAT metinlerinde de bu eğilim yaygındır: *göñlün* (Mec.Nez.), *oğlumu* (Gunya), *ağzın* (Edv.Müf.)

Ünlü Geçişmesi

Biri ünlüyle biten arkasındaki de ünlüyle başlayan iki kelime bir araya gelince ünlüler kaynaşır: *niçün* < ne için (BH), *nire* < ne ara (SNev.), *böyle* < bu ile (Gonya), *bol-* < bu ol (MC), *nit-* < ne it- (SNev.), *nol-* < ne ol- (Mrzb.)

Ünsüzler

Ünsüz Türleri

Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan ünsüzler EAT metinlerinde de vardır. Bunlara ek olarak, bir de bugün sadece bazı ağızlarda korunmuş olan /ɲ/ ünsüzü (damak n'si) bulunmaktadır. Hem bazı kelimelerde hem de bazı eklerde geçmektedir:

ɲ : *deniz* (Mec.Nez.), *tanrı* (EMŞer.), *aduɲ* (BH), *eyledün* (Mrzb.)

Ünsüz Uyumları

Köktürkçede, ötümlülük-ötümsüzlük bakımından ünsüzler arasında bir uyum yoktu. EAT metinlerinde de bu uyum görülmez. Bugün ünsüz uyumuna giren eklerin ilk ünsüzü EAT metinlerinde sadece ötümlü şekilleriyle kullanılmıştır. Sadece ötümlü ünsüzle başlayan ekler:

+dA	:Bulunma hâli eki:
+dAn	:Ayrılma hâli eki:
-dİ	:Görülen geçmiş zaman eki:
-dUk	: Sıfat-fiil eki
+dUr	: Bildirme eki:
-dUr-	: Ettirgenlik eki:

Ötümlüleşme

EAT döneminin ünsüzler bakımından en karakteristik değişmesi kelime başında ve iki ünlü arasında /t/, /k/ ve /ç/ ünsüzlerinin ötümlüleşme eğiliminin yaygın olmasıdır.

d < t

Kelime başında: Eski Türkçedeki kelime başı /t/’leri, XI. yüzyıldan beri Oğuzcada /d-/ olmaya başlamış idi. Bu ötümlüleşme EAT dönemi eserlerinde oldukça yaygınlaşmış bir eğilimdir. Bugün bile /t-/ ile kullandığımız pek çok kelime EAT metinlerinde /d-/ ünsüzü ile yazılmıştır. Ancak, aynı kelime farklı metinlerde farklı farklı (bazılarında /d-/ , bazı- larında /t-/ ile) şekillerde de yazılmıştır. Hatta bazen aynı metinde bile bir kelimeyi bazen /d-/ bazen /t-/ ile yazılmış olarak görebilmekteyiz: *diz* (MC), *dört* (Behc.), *düken-* (BH), *ditre-* (Mrzb.), *dürlü* (Kelile), *dik-* (Tib.Neb.), *dudak* (MC), *dut-* (EMŞer.)

Ancak, pek çok /t-/’li kelime de vardır: *toğ* (BH) Hatta bugün /d-/ olmuş bazı örnek- lerde bile /t-/ ünsüzüne rastlanabilmektedir: *tol-* (Mec.Nez.), *tokuz* (MC), *tut-* (BH)

İki Ünlü arasında: *odin* (Mrzb.), *yidi* ‘7’ (EMŞer.), *öde-* (MC)

Aynı kelime aynı metinde bile iki ayrı şekilde geçebilmektedir: *tut-* (BH), *dut-* (BH)

g < k

Kelime başında: İnce ünlülü kelimelerde bu ötümlüleşme gerçekleşmiş, kalın ünlülü kelimelerde ise gerçekleşmemiştir: *geydür-* (SNev.), *gör-* (Edv.Müf.), *göñül* (Mec.Nez.), *göz* (EMŞer.), *görlü* (MC)

İki ünlü arasında: Bazı yerlerde ötümlüleşme olmuş bazı yerlerde olmamıştır: *agar-* (Hak.Div.), *varacagun* (MC), *kıldugı* (BH).

Ötümsüz ünsüzle biten kelimelerin arkasında ünlü ile başlayan bir kelime getirildiğin- de de bazen ilk kelimenin sonundaki ünsüz ötümlüleşmektedir: *ayağ üzere* (MC); *artuğ ol* < artuğ ol (KŞ)

c < ç

Alfabe bu değişimin durumunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Çünkü /c/ sesi de /ç/ sesi de bazen sadece cim (چ) ile yazılmaktadır. İmladan /ç/ ve /c/ seslerini ayırabileceği- miz metinlerin sayısı azdır.

Kelime başında: Kelime başında bu ötümlüleşme olmamaktadır.

İki ünlü arasında: *süci* (SV), *gice* (KVz.), *koca* (Gunya)

Sızıcılışma**v < b**

Kelime başında: Köktürkçedeki kelime başı /b-/ ünsüzleri daha sonraki dönemlerde bü- yük çoğunlukla devam etmiştir. Oğuzcada ise 3 kelimenin başında bu ünsüz sızıcılışarak /v-/ hâline gelmiştir. O kelimeler EAT’de de /v-/ iledir: *vir-* (Çrh.), *var-* (Aş.Paş.Grb.), *var* (EMŞer.).

Kelime içinde: Köktürkçede kelime içindeki /b/ ile yazılan sesler Uyğurca dönemin- den itibaren /v-/ ile yazılmıştır. EAT’de de o sesler /v-/ ile kullanılmıştır: *ev* (EMŞer.), *av* (Mrzb.), *yalvar-* (Mec.Nez.).

y < d

Kelime içinde: Köktürkçede ünlüden sonra gelen /d/ ünsüzü XI. yüzyıldan itibaren birçok lehçede sızıcılışarak /y/ hâline gelmiştir. EAT’de de o durumlarda /y/ olmuştur: *ayak* (Feraiz), *kuyu* (Kelile), *ayır-* (MF).

h < k

EAT’de bu sızıcılışma yoktur. Sadece birkaç kelimede gerçekleşmiştir ve o kelimeler günümüz Türkçesinde de /h/ ile söylenmektedir: *dağı* (), *hanım* (). Bunların dışında çok nadir olarak bazı metinlerde birkaç kez görülen sızıcılışmalar da vardır: *yoğsul* (Mrzb.), *oğşa-* (SNev.), *oğmu-* (BH).

ş < ç

Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde her şartta meydana gelen bu değişme Oğuz- canın ağızlarında sadece kapalı hece sonu durumunda iken gerçekleşmektedir. EAT me- tinlerinde bu sızıcılışma yoktur. sadece birkaç örnekte tespit edilmiştir: *geş-* (Tennuri.TS), *nişe* (SNev.).

Dudaklılaşma

v < g

Bünyesinde dudak ünlüsü bulunduran bazı kelimelerdeki damak ünsüzleri dudaklılaşarak /v/ hâline gelmiştir: *givür* (< kigür-) (MC), *tavu* (< tagu) (Gunya).

m < ɲ

İlgi ekinin unundaki ɲ sesi, 1. kişi zamirlerinin çekiminde, kelime başındaki /b/ dudak ünsüzünün de etkisi ile dudaklılaşarak kurallı bir şekilde /m/ olmuştur: *benüm* (Kelle), *bizüm* (KVz.).

Genizleşme

m < b

Eğer kelimenin bünyesinde bir geniz ünsüzü varsa, yakınındaki bir ünsüzü genizleştirebilir. Bu tür genizleşmeler Türkiye Türkçesinde de EAT döneminde de yoktur. Anadolu sahası dışındaki lehçelerin karakteristik özelliğidir. Ancak EAT dönemi metinlerinin bazılarında nadiren bu tür genizleşmeye uğramış kelime örnekleri görülebilir: *miḡ* ‘bin, 1000’ (Ruşeni, TS.), *mengü* ‘bengü, ebedî’ (SNevb.).

Ünsüz Düşmesi

Kelime başında Ø- < b-

Köktürkçedeki bol- fiilinin başındaki ünsüz diğer lehçelerde korunmuş olmasına rağmen Oğuzcada kaybolmuştur. EAT metinlerini diğer Orta Türkçe lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de bu kelimede /b-/ düşmesinin gerçekleşmiş olmasıdır: *ol-* (Işk.)

Kelime başında Ø- < y-

Kendinden sonra dar ünlü bulunan kelime başı /y-/ ünsüzü Oğuzcada düşebilmektedir. Azerbaycan sahasında çok yaygın olan bu düşme, Anadolu sahasında sadece bazı kelimelerde (ip < yip, üzüm < yüzüm, inci < yinçü, gibi) gerçekleşmiştir. Ancak gerek günümüz Türkiye ağızlarında gerekse EAT dönemi metinlerinin bazılarında nadiren de olsa başka bazı kelimelerde de bu düşmeler görülmektedir: *ılan* (Mrzb.), *ılduz* (Kıs.Enb.), *ıldırım* (SNev.).

Ünsüz Türemesi

v- < Ø-

Köktürkçedeki ur- fiilinin başında Oğuzcada bir /v-/ ünsüzü türemiştir. EAT metinlerine çoğunlukla Köktürkçedeki gibi *ur-* şekli geçse de bazı metinlerde türeme olmuş şekli de kullanılmıştır: *vur-* (BH).

Ünsüz İkizleşmesi

Birkaç kelimede görülür: *assı* (Mrzb.) < asıḡ, *ıssı* (KVz.) < ısıḡ.

Ünsüz Tekleşmesi

Arapça ve Farsça kelimeler özgün şekilleriyle yazılıyor da olsa, bazı kelimelerdeki ikiz ünsüzler tekleşmiş ve bu durum yazıya da yansıtılmıştır: *müvekel* < müvekel (MC).

Hece Tekleşmesi

Yanyana bulunan benzer veya aynı hecelerden birinin söylenişten kalkması şeklinde oluşan bu değişme belirli kelimelerde gerçekleşmiştir. Bildirme ekinin oluşumunda bu gelişme belirleyici olmuştur. Tur- fiilinin üzerine geniş zaman eki -Ur getirilince “turur” kelimesi oluşmuştur. EAT döneminde bildirme eki olarak hem “turur”, hem bunun ötümlüleşmiş şekli “durur”, hem de hece tekleşmesiyle kısalmış ve ek hâline gelmiş olan “+dUr” şekli kullanılmıştır: *var+dur* (ŞH.Yus.).

Göçüşme

Bu tür göçüşmeler Anadolu sahası dışındaki Oğuzcılar için karakteristiktir. Ancak birkaç tane EAT metninde nadiren de olsa ünsüz göçüşmesine uğramış örneğe rastlanmaktadır: *arva-* < avra- (Mrzb.), *bigi* (SNev.)

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

İsim Çekimi

Çokluk

+ I A r

Eski Anadolu Türkçesinde de çokluk yapmak için +IAr (+lar / +ler) eki kullanılır. Günümüz Türkçesindeki farklı işlevleri EAT metinlerinde de görülmektedir.

İşlevleri:

- Kök veya tabanları çokluk yapar: *ol ördekler su üstinde seyr iderdi* (Mrzb.); *var durur yoldaşlarum yanumda hış* (MF). *şerî'at kullara hak rahmetidür* (BH)
- İsimleri sınıf veya familya anlamında kategorize eder: *menâre dört durur çü dört bucakda / mü'ezzinler ezân virürler anda* (EMŞer.); *sirkeli aşlar müfiddür bî-nizâ* (KŞ); *agular hâsiyyetin ve hükmin beyân ider* (TN)
- Zarf türünden kelimelere eklenerek bugün +IArI eki ile kullandığımız zarflar yapar: *bir yıl gündüzün oruc dutup giceler* 'ibâdet itmişçe sevâb vire' (MC)
- Türk dilinde sayı sıfatlarından ve topluluk bildiren isimlerden sonra gelen kelimeler çokluk eki almazlar. Fakat EAT'de az da olsa bu durumlarda da +IAr ekinin kullanıldığı görülmektedir: *şana bir kaç öğütler vireyin ben / ki her birisi dürr ola ya mercân* (Çrh.); *ardına bir kaç oğlanlar düşmüş gider* (MC)

EK : ETk'de nisbeten işlek olmasına rağmen EAT'de kalıplaşmış olarak bulunan çokluk ekleri de vardır. Bunlar kalıplaşmış oldukları için yeni bir taban olarak düşünülmekte ve üzerlerine tekrar çokluk eki olan +IAr getirilebilmektedir. O eklerden biri de +An ekidir. Çokluk bildiren bir kategori eki olarak, bir kaç kelimeye kalıplaşmış olarak devam ettiği görülür: meger hatunun ilk *oglanıydı* / anun çün cân içinde cânıydı (Hur.); yâ âdem her oğlan kim senün *oglanlaruñdan* toga (MC)

İyelik Ekleri

EAT'deki iyelik ekleri hem Eski Türkçedeki şekillerle hem de günümüz Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Sadece ünlülerinde küçük farklılıklar vardır. TTK'deki büyük ünlü uyumu EAT'de tam gelişmemiş olduğundan, bu dönemde 1. ve 2. kişi ekleri sadece 'dar-yuvarlak ünlü', 3. kişi ise sadece 'dar-düz ünlü' ile kalıplaşmıştır.

Tablo 4.1
İyelik Ekleri

	teklik	çokluk
1. kişi (sadece <i>yuvarlak</i> -dar ünlülü)	+ (U) m	+ (U) m U z
2. kişi (sadece <i>yuvarlak</i> -dar ünlülü)	+ (U) ɲ	+ (U) ɲ U z
3. kişi (sadece <i>düz</i> -dar düz ünlülü)	+ (s) I ² (n) +	+ I A r I ² (n) +

Çevre şartlarına göre iyelik eklerinin bulunduğu şekiller şunlardır:

1.tk. kişi	ata+m	ad+um	göz+üm
2.tk. kişi	ata+ı	ad+uı	göz+üı
3.tk. kişi	ata+sı	ad+ı	göz+i
1.çk. kişi	ata+muz	ad+umuz	göz+ümüz
2.çk. kişi	ata+ıuz	ad+uıuz	göz+üıüz
3.çk. kişi	ata+sı	ad+ları	göz+leri

Tablo 4.2
İyelik Eklerinin Çevre
Şartlarına Göre Çekimi

İyelik eklerinin üzerine hâl ekleri geldiğinde de durum TTK'den farklı değildir. Tıpkı TTK'de olduğu gibi, EAT'de de 3. teklik kişi iyelik eki üzerine hâl eki getirildiğinde ortaya bir 'n' çıkmaktadır. Bu 'n' sesi dilciler tarafından "zamir n'si" olarak adlandırılır. Zamir n'si, 3. kişi iyelik eki üzerine hem ünlü ile başlayan yönelme veya yükleme hâli eki getirildiğinde hem de ünsüzle başlayan bulunma, ayrılma veya eşitlik hâli ekleri getirildiğinde ortaya çıkar. Yani bir bağlayıcı (koruyucu/kaynaştırıcı) ünsüz değildir. (Buradaki "n" konusu ile ilgili geniş bilgi için bkz. GÜLSEVİN 1997): Ünlü ile başlayan ek getirilince: **kapu+sına** (EMŞer.); Ünsüz ile başlayan ek getirilince: **korku+sından** (Tib.Neb.)

İyelik Eki Yığılması: Türk dilinde, bazan 3. kişi iyelik eki almış kelimelerde bu ekin fonksiyonu kaybolur ve kelime kalıplaşarak taban haline gelir. Bu durumlarda, kelimenin üstüne tekrar bir 3. teklik kişi iyelik eki geldiği görülür.EAT'deki bu tür kullanılışlar şunlardır: **bir+i+si** (BH); **dükel+i+si** (EMŞer.; **kim+i+si** (Mec. Nec.)

Hâl Ekleri

Yalın Hâl (nominative)

+ Ø (e k s i z)

Yalın hâl eksizdir. Kök ve tabanların yanı sıra, iyelikli şekillere de gelebilir. İyelikli kelimelerin yalın hâli, genellikle yalın hâlin dışındaki hâller görevinde de kullanılabilir: *pes evine bir biliş konuk geldi* (Mrzb.); *niçe kapular urasen, niçe tuzaklar kurasen* (ŞH.2)

İşlevleri:

1. Fiilin öznesi durumundadır: *işâret eyler aya ay yarılır* (EMŞer.)
2. Zaman zarfı görevinde kullanılır: *müezzınler o kubbe üzre dururlar / gice gündüz çalaba yalvarurlar* (EMŞer.)
3. Ünleme bildirir: *kara kaşlar, kara gözler cânım aldı, cânım aldı / müsülmânlar nedür bu, kim baña geldi baña geldi* (SV.XII.)

İlgi (Tamlama) Hâli (genetive): Türk dilinde isim tamlaması, tamlanan kelimeye iyelik eki getirilmesi ile kurulan bir ilgiyle oluşturulur (**baş ağrısı, bahçe toprağı** vb.). Bunlara belirtisiz tamlama denir. Tamlayan kelime +(n)In ekini alırsa "belirtili tamlama" diye adlandırılır. Bu ekin görevi tamlama yapmak değil, zaten tamlama hâline girmiş kelime grubunun tamlayanını belirli duruma getirmektir.

+(n)Uı

Ekin ünlüsü dâimâ dar-yuvarlaktır, 'dudak uyumu'na uymaz. Ünsüzle biten kelimelerden sonra +Uı, ünlüyle biten kelimelerden sonra +nUı şeklinde eklenir. Hem Türkiye Türkçesi ile hem de Köktürkçe ile aynıdır. Oğuzca dışındaki Türk lehçelerinde ise kelime ünlü ile de bitse ünsüz ile de bitse +nIn şeklinde eklenmektedir (Kıpçakça **yigit+nin ilin ayakın öpüp**; Çağatayca **uşol şeker agız+mın handesidir**). Oğuzcadaki bu tür tercih Köktürkçe ile paralellik göstermektedir: *ferište taguı kuvvetin ve katılığın denledi* (Kıs.Enb.); **yaradılmaguı** evveli anlardır (Mrzb.); *pes ol pencereleüı birisi şehre açılırdı* (KVz.); *oglanı iki talusınuı arasında urup çakdı* (DKor.D.)

+(n)İn eki getirilmeden de “belirtili isim tamlaması” yapılabilmektedir: *kuyı içinde kaldı* (Behc.1); *ki ,arş gölgesi ola aña sayvân* (EMŞer.)

Not: Taradığımız metinler içinde ‘tamlama ekinin, iyelik eki almış kelimelere pek az eklendiğini’ gördük. Özellikle, tamlayan kelime iyelik veya çokluk ekini almışsa ayrıca bir belirleyiciye gerek kalmadan, yani +(n)İn eki kullanılmadan da belirtili isim tamlaması kurulabilmektedir: *bu gün ki bu, ömrüm ılduzı karardı, dirlügüm güneşi fenâ sayrılığına degdi* (Mrzb.); *şeyâdu hamzanun göñli sinün zülfün semâ’ında* (ŞH.Belleten III)

Not: Birinci kişi teklik ve çokluk zamirlerinde tamlama hâli eki ‘+üm’ şeklinde kullanılır. Ancak, +üm’ ekini (şekline bakarak) ayrı bir ek olarak düşünmemek gerekir. Bu şekil; *ben+in>benüm, biz+in > bizüm* tarzında bir ‘uzak-dudak benzetmesi’ ile meydana gelmiş olmalıdır. Bu gelişmede birinci kişi iyelik eki olan ‘+(U)m’un da ‘bulaşma’ yoluyla etki yaptığı düşünülebilir: *ey şâh düşmân degüldür kim bu nâ-haler senün ve benüm oğlumuz ola* (KVz.); *bizüm delilümüz oldur* (Gun.)

Günümüz lehçelerinden Özbek ağızlarında ve Kumuk, Karaçay, Balkar yazı dillerinde belirtili isim tamlaması yapılırken +nI eki kullanılmaktadır. Tarihî lehçelerden Çağataycada da aynı durum söz konusudur. EAT metinlerinde ise birkaç örnekte bu kullanım görülür: *ve, âkil oldur kim bu günlük ömrün bekâsı böyle olıcak ol mülk-i câvidân elden çıkarmaya* (KVz.)

İşlevleri:

1. Tamlamayı belirtili hâle getirir: *aymun bir şeytân döstü varıdı* (Mrzb.); *dördinci göklerin adın ve lakâbın beyân kılur* (Kıs.Enb.)

Yükleme Hâli (accusative)

+(y) I²

Ünlüsü kuralı olarak “dar-düz”dür (+ı, +i, +yı, +yi). Diğer Orta Türkçe lehçelerinde bu ek değil de +nI eki karakteristik hâle gelmiştir.

EAT’deki ek, Köktürkçede isimlere gelen +(I)G ekinin devamı olarak düşünülmektedir. Köktürkçedeki eklerin veya kelimelerin sonundaki /G/ sesinin, Oğuzcada eriyerek kaybolduğu bilinmektedir (Köktürkçe *adıg* > EAT *ayu* > Ttk. *ayı*, vb.). Bu ekin Köktürkçedeki +(I)G’den gelmediğini düşünenler de vardır (CANPOLAT 1992): *söz ola kese savaşı, söz ola bitüre başı* / *söz ola agulu aşı, bal ile yag ide bir söz* (Yun.Em.); *ne od karı eridür, ne kar odı söndürür* (KısEnb.61,3-64); *azıcık yiyecek sevdâyı yufkaldur* (Edv.Müf.3a.8); *zahmetini görüben düersin dünyâ mâlını* (Mev.1); *ayaklandur bizi sen ey perî yüz / kim ayık yörimekten biz berîyüz* (Mec.Nez.)

+Ø

Bugün bazı fiiller hem belirtme hem de yalın hâldeki isimlerle kullanılırlar. Bu kullanılışlarda bir ‘belirlilik’ ve ‘belirsizlik’ farkı vardır: *kitap oku-*, *kitab+ı oku-*, gibi. Günümüzde bu fiiller, ancak ‘kök veya taban’ durumundaki isimlerde iki hâlde de (yani yalın hâl ve belirtme hâli) bulunabilmektedir. İyelik eki almış isimlerde ise mutlaka belirtme eki almaları gerekir: *kitab+ım+ı oku-*, gibi.

Oysa aşağıdaki örneklerde de görülebileceği gibi, EAT. devresinde, iyelik eki almış isimlerin de +(y)I² ekini almaksızın belirli nesne oldukları görülür. Burada, bir +Ø belirtme eki söz konusudur: *etegüm+Ø dut kesilme binden sen / gendüzün+Ø görme demegil ben sen* (SV.İbt.); *nasihat dutar isen, dinle sözüm / hünerün var ise, gel uşda meydân* (Çrh.); *derdüm+Ø bilen sensün benüm, dermân nedür eyle baña* (Aş.Paş.Şiir,II); *ilerü geldi yigit virdi selâm/aldı yigidiün selâmın+Ø ol imâm* (Gzvt.); *rüzigârün acısın+Ø datlusın+Ø datdum* (Mrzb.); *bunlar hod sabâh duyarlar, bizüm ardumuz basмага gelürler* (KVz.); *ol kerimdür, suçun+juz bağışlaya* (ŞH.Yus.)

Köktürkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde isim çekimlerinde bulunmayan +nI yüklem hâli eki günümüz Kıpçak ve Karluk lehçelerinde karakteristik olarak bulunmaktadır. O lehçelerin tarihi döneme ait metinlerinde de +nI eki kullanılmaktaydı (Kıpçakça *ol agaçnı çapğıl, kesgil*; Çağatayca: *baş+nı güy itmış min ol çevğân-ı hâl üstüne*). Eski Türkçede yalnızca zamirlerle gelen bu ek, Orta Türkçe devresinde (Karahanlı, Kuman-Kıpçak, Harezmi, Bilinmeyen Orta Asya Lehçeleri, Çağatayca) isimlere de gelmeye başlamıştır. EAT. ise +nI²’ya karşılık, karakteristik belirtme eki +(y)I² [$< + (I)G$]’dır. Ancak EAT.’nin ilk eserlerinden bazılarında bu ekin de kullanıldığı tesbit edilmiştir. Çok sınırlı olan bu tür örnekler, karakteristik değildir: *kerseler ince sırâtını kuşdavuk sen uçmaga* (Behc.1); *yigin gelgey, ayahçılar maña sayraknı tiz birgey* (ŞH. Belleten III); *karañuda gördiler hak nûrını / dîn içinde buldılar hem hûrini* (SV.Reb.); aydur ‘fidâ kıldum hüseyin için cânımnı’ (Behc.1); *bunı okısa, bizni du’adan unitmasa* (Feraiz.)

İşlevleri:

1. Cümlede 'belirtili nesne' görevini taşır: gerek kim her bakışın bin *yûsufî* kul ala (ŞH.1); *azıcık yiyecek sevdâyı yufkaldur* (Edv.Müf.); *suç kıluruz, suçumuzu bağışlar* (ŞH.); *eyitdi: kardaş ben seni bir tag gibi gördümedi* (Mrzb)

Yönelme Hâli (dative)

+ (y) A

Eski Türkçedeki +KA yönelme hâlinin başındaki ünsüz önce ötümlüleşerek +GA olmuş, daha sonra Oğuzcada kapalı heceden sonra gelen hecelerin başındaki /G/ ünsüzleri yutulup kaybolurken yönelme hâli eki de +A şekline girmiştir. Ünlüyle biten kelimelere eklenirken araya bir de /y/ ünsüzü girer: *işâret eyler aya ay yarılır / ol kâfirler anı görüp tarılır* (EMŞer.); *hamle kıldı kuyruğun kakdı yire* (Gzvt.); *bir derin kuyuya düşdiler* (Behc.1); *niçe kişiye sataşdın sormadın / gördüğün şahsı mahâle urmadın* (Man.Tayr.); *yaşum görüp yüzüme niçün bakmaya tabib* (HD.1); *varayın anı sizün katunjuza getüreyim* (Mrzb.); *işid imdi saña vaşfın diyeyin* (EMŞer.)

Diğer Orta Türkçe lehçeleri ile günümüzde Oğuzca olmayan lehçelerde ise ünsüzünü de koruyarak +KA şeklinde yaşamaktadır. EAT'de bulunmayan o şekil sadece "karışık dilli eserler" olarak adlandırılan metinlerden Behcetü'l-Hadayik'te bazen kullanılmıştır: *hamle kıldı düşmanga, bu gez ol kendü düşdi* (Behc.1); *dapgil ol çalapga* (Behc.1)

İşlevleri:

1. Fiilin istikametini gösterir: *yil götürdi havâya gitdi* (MC); *evlere bakan nûrı iki görür* (SV.Reb.); *varayın, anı sizün katunjuza getüreyim* (EMŞer.)
2. '... için' anlamını verir: *bir şîşede birez gizlemişem, sizün gibi döstlara bulna diyü* (Mrzb.); *namâzın kılmaga gelmiş güzeller / meger şîrâzinündür bu cenâze* (Mec. Nec.)
3. '... +(y)A karşı' görevinde kullanılır: *la'lün için gözlerün bir birine hançer çeker* (HD.1); *ol ohun zahmına kimsene durmaz / görür ölmez, virür cânını kurbân* (Çrh.),
4. bir şey üzerinde; bir şey üzerine' mânâsında kullanılır: *cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan halka müderris ise hakikatde, âsîdür* (Yun.Em.),

Bulunma Hâli (locative)

+ d A

Ünsüz uyumuna uymaz. Sadece ötümlü olarak +da / +de şeklinde eklenir: *pes anı bir yerde gizledi* (Mrzb.); *gâh odında vü gâh suda idi* (Harname); *sag yanumda bir cânavâr gürledi / anı işitdi atum, kan derledi* (Gzvt.); *vardı, bir su katında oturdı* (Kelile)

İşlevleri:

1. Bulunma hâli, bir yerde uzunca veya bir müddet için kalmayı, beklemeyi gösterir. Fiilin ilgilendirdiği yeri bildirir: *gâh odında vü gâh suda idi* (Harname); *ol yigiti düş içinde gördüm* (Kıs.Enb.)
2. Zaman bildiren isimlere gelerek zaman zarfı yapar: *ol ki tââtur farıza tañrının / günde beş vakt kim ol direği+dür dînün* (Aş.Paş.Grb.),
3. bir şey hakkında, bir şey bakımından; bir şey konusunda' mânâlarında kullanır: *sen bu bâbda nice savâb görürsin* (Mrzb.); *kusûrum gerçi çokdur hizmetünde / velî dâyim ümüdüm rahmetünde* (EMŞer.); *yazu yazmak ve ok atmakda ve sâz hünerlerde nazîri yogıdı* (KVz.)
4. Bir şeyin biri, bir şeyden biri' tarzındaki kesir sayılarında bulunma hâli kullanılır; *eger bir er ölse, ata birle ogul oğlu kalsa, ataya altıda bir vireler, ayrukın ogul oglına vireler* (Feraiz); *binde birinin adı bellü degüllerdür* (KVz.),

İşaret sıfatları veya **bir** kelimesiyle yapılan sıfat tamlamalarında tamlanan unsur eksiz (+Ø) olduğunda da belirli nesne görevini taşır. Bu tamlamalardaki sıfatlar zaten kelime grubunu, yani nesneyi belirli hâle getirmiş olur: *tañrı buyruklarından bir buyruk yirine getürse* (MC); *yeñi içinde kavugıla kan tutardı, fi'l-hâl ol kan bagırsakdan oğlanuñ bogazı üzerine akıtdı* (KVz.)

Ayrılma Hâli (ablative)**+ d A n**

Ünsüz uyumuna uymaz. Sadece ötümlü olarak +dan / +den şeklinde eklenir. Köktürkçede hem bulunma hâli hem de ayrılma hâli için +**dA** eki kullanılmakta idi. Daha sonraki dönemlerde bulunma hâli devam ederken ayrılma hâli için bir yandan +**dAn** diğer yandan +**dIn** eki ortaya çıktı. Oğuzca, dolayısı ile EAT, +**dAn** şeklini kullandı. Orta Türkçe döneminde Anadolu sahası dışındaki lehçelerin metinlerinde ise +**dIn** da yaygınlık kazanmıştı: *tatmağın gözi aguzdur gevdede / datluyu acıdan ol gey fark ede* (SV.Reb.); *yaradılmış bu şerbetden tadısar / ulu giçi durur ol işde yeksân* (Çrh.); *lokmân hekim otlardan bir koz deylü bir hûb tertib itmışdi* (KVz.); *bir kanadından bir kanadına biş yüz yıllık yoldur* (Kıs. Enb.); *giri sordılar kim: âdemiler kanı neden yaradıldı* (Mrzb.)

Orta Türkçede Anadolu sahası dışındaki lehçelerde görülen +**dIn** eki, EAT metinlerinde seyrek olarak geçmiştir: *ki söz yüce göklerden inmiş durur / gönüldin giçüp dilde dinmiş durur* (Ferh.)

“öñ” kelimesine eklenerek oluşan “öñdin” zarfında da bu ek görülmektedir: *öñdin gelen hûblar senün sûretünji görse idi* (ŞH.1); *ayruklar işün soñında bildüğün ol öñdin bilir* (Kelile); *hoca derhâl cevâb virdi ki benden öñdin ol ogrılar turmuşıdı* (Mrzb.)

İşlevleri:

1. Bir şeyin içerisinden, önünden, üstünden, civarından v.s. geçerek yapılan hareketin yeri veya bitiriliş noktası bildirilirken ayrılma durumu kullanılır: *kim sini ol haka degüre/korkulu köprüden gevez geçüre* (SV.İbt.); *çû bir kapu dahı var girgil andan/selâm virgil halilu'llâha andan* (EMŞer.)
2. Hisse dayanan davranışları bildiren bazı fiillerde, file sebep olan şey veya kişi ayrılma hâli eki alır: *ölmekden ne korkarsın çünkü hakka yararsın / bil ki ebedi varsın, bu sözde fâsîd da'vidür* (Yun.Em.)
3. 'bir şey sebebiyle, bir şey yüzünden' mânâlarında kullanılır: *gün yavlak issi durur, issiden çalışa varmañ dediler* (Behc.2); *bir eşek var idi za'îf ü nizâr / yük elinden katı şikeste vü zâr* (Harname)
4. 'bir şey hakkında' görevinde kullanılır: *su'âl eyleyiserler etdügünden / dutar a'zâlaruñ anda lerzân* (Çrh.)
5. 'bir şeye karşı' mânâsını verir: *anâ su'âl eyleyem çûn kim su'âlünden âciz kala cehlin halka bildürem* (Mrzb.)
6. Bir bütünden bir kısmı alınır, bütün, ayrılma hâli eki alır: *eger bir er ölürse, bir uragut birle bir oğlu kalsa, uraguta heştıyek, ya'nî sekizden bir vireler, ayrukın oğlına vireler* (Feraiz)
7. Tamlayan durumundaki isimlere gelerek, tamlanan kelimenin 'türediği nesneyi ifade eder': *bir ulu şehirdür daşdan kireçden/içinde bir evi yokdur agaçdan* (EMŞer.)
8. Ayrılma hâli eki almış kelimelerden sonra sıfat gelirse, mukayese ilgisi kurulmuş olur: *oşbu yakında bir göl bilirven, kim anuñ duruluğı âşık gözinden dururakdur* (Kelile)
9. Ayrılma hâli eki alan kelimeler bazan zarf durumuna geçer: *ey baba, hezâr la'net saña gelsün ki baña küçücükden edeb öğretmedün ve beni acıtmadun* (KVz.)
10. Aynı isme bir ayrılma eki ve bir yönelme hâli eki getirilerek tekrarlanınca, 'zarf' elde edilir: *ol mâlını üleşeler hisâb idüp kıldan kıla* (Mev.1)
12. *andan sonra* > *andan* tarzındaki eliptik bir kullanım sonunda da ayrılma hâli ekinin kelimeyi zarflaştırdığını görürüz: *çûn kim su'âlünden âciz kala, cehlin halka bildürem ve andan kanın dökem* (Mrzb.)

Vasıta Hâli (instrumental)

+ (I) n

Köktürkçede işlek olan vasıta hâli eki +In, bugünkü Türkçede terk edilmiştir. Günümüzde sadece kalıplaşmış bazı zarflarda devam eden bu ek EAT döneminde hem daha yaygın zarf yapılarında kullanılmış hem de nadir de olsa vasıta işleviyle kelimelere eklenmiştir: *sabâhın sinleye vardum, gördüm cümle ölmüş yatur* (Yun.Em.); ... *didi. iki gözün oğlanın bogazın gözlerdi lokmân bıçağı oğlanın bogazına kodı* (KVz.); *ey şâh hizmetkârlarınuzdan soruñ bize inanmazsanız, henüz dağı ayagın tururlar, hiç kimıldanmadılar* (KVz.)

+(I²) I A

'ile' edatının ekleşmiş şeklidir. +(I)IA olabildiği gibi, ünlülerle biten kelimelerden sonra +yIIA şeklinde de görülebilir: *bir ulu tağı bir dişile ursa ol tağı cümle kum kayır kladı* (Kıs.Enb.); *ey şâh buyur bir legençe getürüp suyıla toldursunlar didi* (KVz.)

birle

'bir+le' yapısındadır. Edat olarak kullanılır: *hurre adlu bir yigit düşmân birle utuşdı* (Behc.1); *tekbir kılup ol yigit düşmân birle dokışdı* (Behc.1); *çûn bu evsâf birle meşhûr oldı* (Mrzb.)

+IA

'ile' edatının ekleşmiş hâlinde ayrı bir şekildir. zarflar oluşturur: *biz varıcak ol ava gitmiş idi / bir arslanı dirile dutmuş idi* (Gzvt.); *açla bir miskâl andan yiseler, cimâ' şehvetin getürür* (Edv.Müf.)

İşlevleri:

1. Yapılan fiilde kullanılan vasıta, vasıta hali eki alır: *ben anı kuş yavrusın saklar gibi sakladum, kuş südiyle besledüm* (KVz.)
2. Karşılıklı olarak yapılan işlerde kullanılır: *koñ savaşı siz bugün şeytân başını döğün/ süd bigi u bal bigi hûş karılun bir bir ile* (SV.III)
3. Birliktelik bildirir: *çûn şâh anlarınla şehre vardı* (KVz.)
4. Sebep bildirir: *bu garib-name anın geldi dile / kim bu dil ehli dahı ma'nî bile* (Aş. Paş.Grb.)
5. Çeşitli zarfların teşkilinde kullanılır: *oglan yumrugıla buganın alına kıya tutup çaldı buga götin götin gitdi* (DKor.D.); *anı hamla yiseler ma'deye ağır gelir* (Edv.Müf.)

Eşitlik Hâli (equative)

+ C A

Ünsüz uyumana uymaz: *haremün uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz ıvacuk akça kumdur* (EMŞer.); *tagça günâhlar yuyasın, tañla seher vaktinde dur* (Yun.Em.); *bunlar şâhı esirgeyüp kimi eskice kaftân virdi ve kimi eskice pâpûc virdi* (KVz.); *yanunça yürüyüp hidmet kılayın / bilürem her birin hidmet kolayın* (Işk.)

İşlevleri: Bu ekin fonksiyonları ayrıntılı olarak Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir (KORKMAZ 1960).

1. '... kadar' anlamında kullanılır: *bir firişte gördüm yidi kat yirün altında inen büyük dünyâca var* (MC)
2. '... olarak' anlamında kullanılabilir: *ol oğlanlara karışmaz ayruca oturmuş aglar* (MC)
3. '... +(y)A göre' anlamını verir: *şibrim bir otdur aña şebrak dahı dirler ve kureyş lugatınca darî dirler* (Tıb.Neb.)
4. '... gibi' anlamında kullanılabilir: *er olsak, yeg olsak mere sen kazanca olmayasın* (DKor.D.)

5. Sıfatların üstüne gelerek sıfata ‘yaklaşıklık’ anlamı verir: *hareminün uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz uvacuk **akça** kumdur* (EMŞer.)
6. ‘-dUK’ sıfat fiil eki üzerine gelerek zarf-fiil fonksiyonu üstlenir: *diri **oldukca** ben kuluñ işidesin eyâ şâhum* (HD.Şiir.)

İSİM HAL EKLERİ VE BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI

Bir hâl eki, belirli bir tarihî dönemde veya belirli bir lehçede, diğer bir dönem veya lehçeye göre farklı kullanımlar gösterebilmektedir. Bu durum Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin dili incelenirken de görür. Örneğin, bugünkü yazı dilimizde “vasıta hâli eki” ile kullanmakta olduğumuz “meşgul ol-” fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde pek çok kez “yönelme hâli” eki ile kullanılmıştır: *eyregi gâfil ve **uykuya** meşgûl ola* (Kıs.Enb.); *anı ‘imâret **kilmaga** meşgûl ola* (Mrzb.); *tâata meşgûl olalum zikrile* (Aş.Paş.Fkr.); *andan şâh durup savmâasına vardı ‘ibâdete meşgûl oldu* (KVz.); *niçe kıldı ol mel’ün labe / hüma meşgûl olmadı **cevâba*** (Işk.); *âhireti koyup dünyâya meşgûl olmaya* (MC); *semende süsen olmuşdur sürâhi **zikrine** meşgûl/şarâb-ı lâ-yezâlıden unuttı lâle-nu’mâmı* (Mec.Nez.); *siz varasız dümügesiz **oyma** / korkaram ki yûsufuma kurt yöne* (ŞH.Yus.);

Başka bir örnek: Bugün “yönelme hâli” eki ile kullanmakta olduğumuz “gel-, git-, var-” gibi filler, bazı Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde zamirlerle birlikte iken “bulunma hâli” eki ile kullanılmışlardır. İsim tabanlarında ve iyelik eki üzerinde de bazen aynı kullanım görülür: *anı avlayalum, anı dükedicek **bunda** gelevüz* (Kelile); *kamu, âlem sarâyından **bunda** geleceklerdür* (MC); *hâlınden sordılar **kanda** varduñdı* (MC); *şeyh turdı öyle ıssısında şâhuñ sarây kapusunda vardı* (KVz.)

Metinler incelendiğinde hâl eklerinin Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklı kullanımları şöyle bir tabloyla gösterilebilir:

Tablo 4.3
Hal Ekleri İçin Kullanılan Şekiller

ASIL ŞEKİLLER		BAZI ÖRNEKLERDE KENDİSİ İÇİN KULLANILAN DİĞER ŞEKİLLER						
yalın	+ Ø (eksiz)		+(y) I ²		+dA	+dAn	+(I)n	+CA
yükleme	+(y)I ² +n I ²	+ Ø		+(y)A		+dAn		
yönelme	+(y)A	+ Ø	+(y) I ²		+dA	+dAn		
bulunma	+dA	+ Ø	+(y) I ²	+(y)A		+dAn	+(I)n	+CA
ayrılma	+dAn +dA	+ Ø		+(y)A	+dA			+CA
vasıta	+(I)n, + +IA +(I ²)IA, birle	+ Ø	+(y) I ²	+(y)A	+dA	+dAn		
eşitlik	+CA	+ Ø		+(y)A	+dA	+dAn		

SIRA SİZDE

Aşağıdaki kelimelerde sırasıyla hangi isim çekimi ekleri kullanılmıştır?
evümüzi, gözlerüñden, ayagunuzun

Aitlik Eki

+KI²

Hem +dA bulunma hâli eki üzerine hem de doğrudan kök veya tabanlara eklenebilmektedir. Büyük ünlü uyumuna girmez: *arkandagı* (MC); *evvelki* (Mif.Nur.); *ilerüki* (MC); *kankı* (Feraiz.); *sonragı* (Mif.Nur.); *yarınğı* (EMŞer.)

FİİL ÇEKİMİ

EAT. gibi sâdece yazılı metinleri ile takip edebildiğimiz bir dönemdeki fiil çekimi eklerinin fonksiyonlarını belirlemek oldukça güçtür. Bu konuda yapılabilecek hataları azaltmanın en iyi yolu, o döneme en yakın zamanlarda yazılmış bir gramer kitabından da yararlanmaktır. Böylece, konu ile ilgili daha sağlıklı ipuçları elde edilebilir. Biz bu bölümde, arınan şartlara en uygun olduğunu düşündüğümüz için XVI. yüzyılda Bergamalı Kadri'nin yazdığı Müyessiretü'l-'Ulûm adlı eserde belirtilen şekilleri de hatırlatmaya çalıştık.

Fiil Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri

I. Tipteki kişi ekleri: Kişi zamiri kaynaklı oldukları düşünülen eklerdir:

I. Tip	Teklîk	Çokluk
I. Kişi	F-zaman/kip+ men F-zaman/kip+ vAn F-zaman/kip+ AnIn F-zaman/kip+ vAm F-zaman/kip+ In F-zaman/kip+ Am	F-zaman/kip+vUz
II. Kişi	F-zaman/kip+ sen F-zaman/kip+ sIn	F-zaman/kip+ siz
III. Kişi	F-zaman/kip+ Ø	F-zaman/kip+ Ø (lAr)

Tablo 4.4
Zamir Kökenli Çekim

Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, bazı istek kipi çekimlerinde zamir kökenli kişi ekleri kullanılır: *hem sen çağır içer sen hem men kobuz çalar men* (Mev.); *ben o kuşvan ki bi-hengâm öterven / ya tıflem bilüsüz ılan dutarvan* (İşk.); *yirümden ayrılısarvan visâl gözleyüben / helâk idiser üm(m)îd ile inkisâr dirig* (İşk.); *şikâyeti sanâ 'arz eylerüz* (MF.); *bilürsin kalmayısar kâle hâlünj* (Hus.Şir.); *biti göndermişsiz geldi irişdi* (KVz.);

II. tipteki kişi ekleri: İyelik eki kaynaklı olduğu düşünülen eklerdir:

II. Tip	Teklîk	Çokluk
I. Kişi	F-zaman/kip+ -m	F-zaman/kip+ -K
II. Kişi	F-zaman/kip+ -n	F-zaman/kip+ -(U)nUz
III. Kişi	F-zaman/kip+ Ø	F-zaman/kip+ Ø (lAr)

Tablo 4.5
İyelik Kökenli Çekim

Görülen geçmiş zaman ve dilek-şart çekimlerinde iyelik kökenli ekler kullanılmıştır: *gözümü açdum çü bakdum dört yaña* (MF.); *iy firîşteler muhammed ümmetini nice bulduñuz* (MC); *gönjinden geçdi kim ,acabâ ,arşun ululuğı ne kadar ola uçsam görsem* diyü (MC); *bir kaç haslet birle ârâste olsañ gerek* (Mrzb.)

FİİL ZAMANLARI

Bugün Anadolu'da bulunan muhtelif ağızların o dönemde de bulunmuş olmalarından dolayı, EAT'de herhangi bir zaman için birden çok ek kullanılabilmektedir (örn. Gelecek Zaman için, -(y)A; -(y)AsI; -(y)IsAr; -(y)AcAK, -dAçI, -sA gerek). Bazen de bir ekin birden çok zaman veya kipin çekiminde görev üstlendiği görülür (örn. -(y)A eki, Gelecek Zaman, Şimdiki Zaman, Geniş Zaman, İstek Kipi vs.).

Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman

Tablo 4.6
Duyulan-Farkına Varılan
Geçmiş Zaman

	-m I ² ş	-(y)Up dUr(U)r
1.tk.		
1.çk.		
2.tk.	-mI ² ş sI ² n	-(y)Up durursın
2.çk.	-mI ² ş sI ² z	
3.tk.	-mI ² ş	-(y)Up durur -(y)Up dur
3.çk.	-mI ² ş lAr	-(y)Up dururlar -(y)Up durlar

Bu zamanın birbirinden ayrı iki temel fonksiyonu vardır:

- Geçmişte cereyan eden bir oluş veya kılışın bizzat görülmediği, başkası tarafından nakledildiği durumlarda bu zaman kullanılabilir. İfadesinde *rivayet* anlamı bulunur. Asıl eki -mIş'tır ve dâima 'düz-dar ünlü' ile kullanılır: *geçmesün aglayu kapum-dan demişsin şeyh için / ol garîbe katı bî-dâd eylemişsin* eyleme (Mec.Nez.).
- mIş ekinin bir görevi de, önceden vuku bulmuş, fakat söyleyen tarafından sonradan farkedilmiş ya da görülmüş bir oluş ve kılışı bildirmektir. Yani olmuş bir fiilin konuşulan anda etkisini devam ettiği durumlarda da kullanılan bir ektir: *gör tonın nice bulaşmış kanına* (ŞH.Yus.). Bu fonksiyon için -(y)Up dur(ur) eki de kullanılmaktadır: *direk üzre turur külli kemerler / ki harc olupdur aña nice zerler* (EMŞer.). Burada önceden olmuş bitmiş bir fiil, söyleyen tarafından yeni görülmüş, yeni farkedilmiştir. Başkasından duyma, nakledilme veya aktarılma söz konusu değildir.

NOT: -mIş ekinin asıl kullanım şekli bu fonksiyonda görülür. Bu yüzden, ilgili zamanın adını verirken "Duyulan ~ Farkına Varılan Geçmiş Zaman" başlığını kullanmayı daha uygun bulduk.

-mIş

2. teklik kişi -mIşIn: *âşinâyıdı gönül ,ışkunıdan éy cân pâresi / işidiürem sen anı yâd eylemişsin* eyleme (Mec.Nez.); *sen tumagulu olmışsin* (Tib.Neb.)

2. çokluk kişi -mIşIz: *biti göndermişsiz geldi irişdi* (KVz.); *eydür iy kullarum ,izzüm celâlüm hakkıçün bu gün kim dükelünüz bir araya dirilmişsiz herne kim benden dileyesiz ben dahı size virem* (MC)

3. teklik kişi -mIş: *,arş eyde yâ ilâhî sen bilürsin kim ben niçün ditrerem ben kürsiden işitdüm kürsî uçmakdan işitmiş uçmak sidreden işitmiş sidretü'l-müntehâ firîştelerden işitmiş firîşteler cebrâ'ilden işitmiş cebrâ'il eyitmiş hak te'âlâ bu gice muhammed ümmetin fazlı ve keremile rahmet idüp yarlıgadı* (MC); *gördi kim bir yirde semüz ot bitmiş* (Tib.Neb.)

3. çokluk kişi -mIşlAr: *ulu kici aglaşmışlar server yigitler düşmüşler / baş ucında yay sımışlar kuruluban oklar yatur* (Yun.Em.); *buluşmuşlar kucuşmuşlar yaturlar / bularuñ yatduğı yir külli nûrlar* (EMŞer.)

-(y)Up dUr(U)r

-(y)Up zarf-fiil eki ile dur(ur) bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bugün yazı dilimizde bulunmayan bu yapıyı, Türkiye Türkçesine daha ziyâde "-mIş+kişi" veya "-mIştır" olarak aktarabiliriz. Ayrıca bu ekte ,sürmekte olan, devam edegelen bir geçmiş zaman' fonksiyonu da sezilir. Yine bu ekin 1.teklik ve çokluk kişilerle çekimleri daha ziyâde "Görülen Geçmiş Zaman" gibi kullanılmıştır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde bu ek daha yaygın olarak görülür.

2. teklik kişi: -(y)Up durursın: *mere şökli melik / dünlüğü altun ban ivlerümi **getürüp durursın** / saña kölge olsun / ağır hazînem bol akçam **getürüp durursın** / saña harçlık olsun / kırk ince bellü kız ile burla hatunı **getürüp durursın** / saña yesir olsun / kırk yigidile oglum uruzı **getürüp durursın** / kuluñ olsun / tavla tavla şahbaz atlarum **getürüp durursın** / saña binit olsun / katar katar develerüm **getürüp durursın** / saña yüklet olsun / karıçuk anamı **getürüp durursın** / mere kâfir anamı virgil maña / savaşmadın uruşmadın kayıdayım / girü döneyim gideyim bellü bilgil* (DKor.D.)

3. teklik kişi: -(y)Up dur(ur): *bu za'îf şâh ol gelen şâha **yalvarup durur** ki iy şâh ceng eyü iş degüldür gel bu fitneyi gider* (KVz.)

3. çokluk kişi: -(y)Up dururlar: *hayvanât nüfûsınur hilâfınca ki anâsır-ı erba'adan **dogup dururlar** anlara rûhâniyyetden hiç çaşni yokdur* (T.S.)(Tez.Ün.)

Görülen Geçmiş Zaman

	- d	- mİş	-(y)Up dur(ur)
1.tk.	- dUm	- mİşvAn - mİşvAnIn - mİşAm	-(y)Up dur(ur)ın -(y)Up dur(ur)am
1.çk.	- dUK	- mİşvUz	
2.tk.	- dUñ		
2.çk.	- dUñUz		
3.tk.	- dI		
3.çk.	- dIIAr		

Tablo 4.7
Görülen Geçmiş Zaman

Bu zamanın asıl eki “-d+kişi” dir. 1. kişi için “-mİş+kişi” de kullanılmaktadır. Nâdiren de olsa 1. kişi için “-(y)Up durur+kişi” eki de görülmektedir.

Bergamalı Kadri, *Müyesiretü'l-ülûm*'da, ‘mâzi’ eki olarak -d+’li şekilleri vermiştir: *bil-di / bildiler / bildiñ / bildiñüz / bildüm / bildük* (Bergamalı Kadri 14)

- d+kişi

Ekin ünsüzü dâimâ d'dir. EAT'de henüz ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna tâbi olmamıştır. Ancak, birkaç eserde seyrek de olsa ,t'li şekillerle karşılaşmaktayız.

1. teklik kişi -dUm: *didi i daya dermân kıl **delürdüm** / **kodum** ,aklı delülige el **urdum*** (Hur.)

1. çokluk kişi -dUK: *ikinci kısımda biraz biraz muhtasar ve müfid ,amelisinden **zıkr eyledük*** (Edv.Müf.)

2. teklik kişi -dUñ: *ve sen bilmezligile oş yavrularumuzu yile **virdüñ** ve üstüme od **yagdurduñ*** (Kelile)

2. çokluk kişi -dUñUz: *iy firîsteler muhammed ümmetini nice **bulduñuz*** (MC)

NOT: Aslında çokluk gösteren bu şekil, bazı örneklerde, hürmet ifadesi olarak teklik kişi yerine de kullanılabilmektedir: *ey şâh eyledür başuñuz suya **daldurduñuz** yine **çıkarduñuz*** (KVz.)

3. teklik kişi -dI: *selâmını **aldı** vü **oturdı** girü / geçüp **vardı** andan yigit ilerü* (SNev.)

3. çokluk kişi -dIIAr: *diñle ol günde bular **neylediler** / geldi yahyâ cem' olup **söylediler*** (KŞ)

-mİş

Bu ek, 1. kişiler için kullanıldığında “Görülen Geçmiş Zaman” ifade edebilir.

1. teklik kişi -mİşvAn / -mİşvAnIn / -mİşAm: *aña çok senâ ve alkış **eyitmişven*** (Kelile); *hudâvendâ şükür olsun tapuñ / ki niyyet **dutmuşam** varam kapuñ* (EMŞer.)

1. çokluk kişi -mİşUz: togru eydürsin biz sizün sevünüzden dükeli siba¹-ı düşmen **idinmişüz** (Mrzb.); karanu sin içinde yalnız garib dermânde ve âciz **kalmışuz** bizi esirgenüz (MC)

Geniş Zaman

Tablo 4.8
Geniş Zaman

	-(V) r	-(y) A
1.tk.	-(V) r men -(V) rvAn -(V) rvAnIn -(V) rvAm -(V) rIn -(V) rAm	-(y) Am
1.çk.	-(V) rUz	-(y) AvUz
2.tk.	-(V) rsIn	-(y) Asen -(y) AsIn
2.çk.	-(V) rsIz	-(y) AsIz
3.tk.	-(V) r	-(y) A
3.çk.	-(V) rIAr	-(y) AlAr

-(V) r

Türk dilinde -(V)r ekinin ünlüsünün hangi şartta hangi nitelikte geleceği konusu başlı bir başına meseledir. EAT'nin TTK'den farkı, bu dönem metinlerinde 'dar-düz' ünlülerin yerine 'dar-yuvarlak' ünlülerin tercih edilmiş olmasıdır.

1. teklik kişi -(V)r men/ -(V)rvAn/ -(V)rvAnIn/ -(V)rvAm/ -(V)rIn/-(V)rAm: *hem sen çağır içer sen hem men kobuz çalar men* (Mev.); *ben o kuşvan ki bi-hengâm öterven / ya tıflem bilüsüz ilan dutarvan* (İşk.); *sini ben cândan istervem / sini her lahza dilervem* (SV.); *kaçan siz günâh işlesenüz hiç sebebsüz fazlumıla ve keremümile yarlığarın* (MC); *tev-be idenleri severem dir* (MC)

1. çokluk kişi -(V)rUz: *her bir kişiye ol hazîneden kadarlu kadarınca gerekli geregince indirürüz* (Kelile)

2. teklik kişi -(V)rsIn: **bilürsin** kalmayısar kâle hâlün (Hus.Şir.)

2. çokluk kişi -(V)rsIz: *eger zâlim olursa ne siz râhat olursız ve ne ben didi* (KVz.)

3. teklik kişi -(V)r: *ma'nîden ma'nî biter ma'nî gelür / ma'nîyi ma'nî bilür ma'nî olur* (Aş.Paş.Grb.)

3. çokluk kişi -(V)rIAr: *ferişte cümlesi dirilür ve güneşi çarh özre agdururlar* (Kıs.Enb.)

-(y) A

1. teklik kişi -(y)Am: çok nesne virmeğe benüm hazînemden nesne eksilmez ve dükenmez 'izzüm celâlüm hakkıçün eger dükeli kullarımı benden dileycek olursan hep saña **bağışlayam** diye (MC)

1. çokluk kişi -(y)AvUz: bunun düşi togru gelürse **nidevüz** (ŞH.Yus.)

2. teklik kişi -(y)AsIn: bayram oldur kim yazugin **yarlıgana** ve korkulardan emîn **olasın** (MC)

2. çokluk kişi -(y)AsIz: *eger dilersenüz yılduz denize indüğün anılayasız* (Kıs.Enb.);

3. teklik kişi -(y)A: dilese hak teâlâ ol kişiyi **yarlıgaya** ve merhamet eyleye (MC)

3. çokluk kişi -(y)AlAr: öldüğinden sonra kim defn **ideler** / alalar mâlı resûle **gideler** (MF.)

Şimdiki Zaman

	-(V) r	-(y) A	-(y)V Turur	-(y)A yor(ur)
1. tk.	-(V)rvAn -(V)rvAm -(V) rIn -(V) rAm			
1.çk.	-(V) rUz			
2.tk.	-(V)rsen -(V) rsIn	-(y) AsIn		
2.çk.	-(V) rsIz			-(y)A yoruruz
3.tk.	-(V) r		-(y)V Turur	-(y)A yor(ur)
3.çk.	-(V) rIAr			

Tablo 4.9
Şimdiki Zaman

Oluş veya kılışın yaşanılan anda cereyan etmekte olduğunu gösteren zaman budur. Bergamalı Kadri, “Şimdiki Zaman” için “hâl” başlığında **bilür** örneğini verir. Olumsuzunu ise -mAz eki ile çekimler: **bilmez / bilmezler / bilmezsin / bilmezsiniz / bilmezem/bilmezüz - (V) r**

Daha ziyade ‘**eyit-**, **di-**’ gibi fiiller, ‘**yâ, iy**’ gibi hitaplar ile ‘**soru**’ cümlelerinde -(V)r eki şimdiki zamanı göstermektedir.

1. teklik kişi -(V)rvAn / -(V)rvAm/ -(V)rvIn -(V)rAm: bir yengeç anı irakdan gördi ilerü geldi ve eyitdi: seni kaygulu **görüürven** (Kelile); ben sizünçün gey **dilervem** siz baña / gey dilemez siz kaçır siz dört yaña (SV.Reb.); ben bunun alnına niye taya **olurın tururın** didi (DKor.D.); yehûd eydür halvâ dursun ortada / işidünüz ben ne **direm** iy dede (Ahval.)

1. çokluk kişi -(V)rUz: şimdi tevekkül **iderüz** (Tib.Neb.)

2. teklik kişi -(V)r sen / -(V)rsIn: çeledidür kamu dirlik, çelege gel, ne **gezer sen** / çelegebi kulların ister, çelebeyi ne **sanur sen** (Mev.); yâ mûsâ benüm hikmetümi bâtil eylemek mi dilersin (Mif.Nur.)

2. çokluk kişi -(V)rsIz: niye **gülişürsiz** (MC)

3. teklik kişi -(V)r: nazar itdi gördi kim biregü zinâ **ider** (MC)

3. çokluk kişi -(V)rIAr: buluşmuşlar kucuşmuşlar **yaturlar** / buların yatduğı yirler kamu nûrlar (EMŞer.)

-(y) A

Çok seyrek olarak şimdiki zaman için kullanılmıştır.

2. teklik kişi -(y)AsIn: ya kulların günâhı senün ‘afvundan çok mı oldu kim **diyesin** ben anı yarlıgamazam (MC)

-(y) V Turur

Bu da şimdiki zaman için nâdiren kullanılan yapılardandır.

3. kişi tekilik -(y)V Turur: **görü turur** her ne kılsavuz günâh / ger kılavuz ol günâha bir gez âh (ŞH.Yus.)

-(y) A yor(ur)

Bir örnekte XIII. yüzyıl metninde de geçmiş olmasına rağmen, bu yapı XV. yüzyıldan itibaren şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlamıştır. Nitekim, o yüzyıldan sonra kullanım alanı genişleyerek Anadolu’daki Türkçenin işlek şimdiki zaman eki hâline gelmiştir.

1. çokluk kişi -(y)A yoruruz: anların teşvîşinden **öleyoruruz** (T.S.)(Anter.); biz çobanuz ve **göre yoruruz** kim kurt koyuncukları hasârat **ide yorur** (KVz.)

3. teklik kişi -(y)A yor(Ir): yol erenleri göçüp yola girdi / **döge yorır** âhır dünbeki servân (Çrh.); bu didügi 'osmân neslidür işde sürölüp **gide yorur** (DKor.D.)

Gelecek Zaman

Tablo 4.10
Gelecek Zaman

	-(y)IsAr	-(y) A	-(y)AcAK	-sA gerek
1.tk.	-(y)IsArvAn -(y)IsArvAnIn -(y)IsArIn -(y)IsArAm	-(y) Am	-(y)AcAGIn	-sAm gerek
1.çk.	-(y)IsArUz	-(y)AvUz		-sAvUz gerek
2.tk.	-(y)IsArsIn	-(y)AsIn	-(y)AcAKsIn	
2.tk.	-(y)IsArsIz	-(y)AsIz	-(y)AcAKsIz	
3.tk.	-(y)IsAr	-(y)A		-sA gerek
3.çk.	-(y)IsArlAr	-(y)AlAr		-sAlAr gerek

Bergamalı Kadri, üç ayrı gelecek zaman şeklini göstermektedir: 1. -(y)A; 2. -(y)IsAr; 3. -sA gerek.

EAT'de, Bergamalı Kadri'nin zikrettikleri dışında, aslında sıfat-fiil eki olup zaman çekiminde de kullanılmaya başlayan bir de “-(y)AcAK” eki bulunmaktadır. ETk'de bulunan ve Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzcaya mahsustur dediği “-dAçI” eki ise EAT'de sadece sıfat-fiil eki olarak birkaç örnekte bulunmaktadır.

-(y)IsAr

EAT'de en işlek gelecek zaman eki budur.

1. teklik kişi -(y)IsArvAn / -(y)IsArvAnIn / -(y)IsArIn / -(y)IsArAm: yirümden **ayrıl-sarvan** visâl gözleyüben / helâk idiser üm(m)îd ile inkisâr dirîğ (Işk.); çu ben **gidiserve-nin** kime kalısar / ogul olmasa düşmenüm **ahsar** (SNev.); ben irteye degin olımazın gussa ile **öliserin** (T.S.)(Yüz.Ha.32); tizde benzer kim **göriserem** ben ol dildârımı / kopa gelür yüregüm oynar nişânı çeşmümün (Mec.Nez.)

1. çokluk kişi -(y)IsArUz: dirigâ hasret birle gözümüz göre helâk **olısaruz** diyü ağlaşdılar (Mrzb.)

2. teklik kişi -(y)IsArsIn: âlemün rengin çeleb virmiş saña / kime munis **olısarsın** eyt baña (Aş.Paş.Fkr.)

2. çokluk kişi -(y)IsArsIz: şöyle ki evvel benzeridük biz size / **dönisersiz** siz dahı âhir bize (MF.)

3. teklik kişi -(y)IsAr: yaradılmış bu şerbetden **dadısar** / ulu giçi durur ol işde yeksân (Çrh.)

3. çokluk kişi -(y)IsArlAr: kıyâmet günü dahı tamâmet dünyâ halkı bir araya **diriliser-ler** (MC)

-(y)A

Bergamalı Kadri'nin gelecek zaman için verdiği üç ekten ilki budur. Bu ek geniş zaman ve şimdiki zamanı da gösterebilir. Ayrıca, “İstek” kipinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gelecek zaman için kullanıldığı yerleri tam olarak ayırabilmek oldukça güçtür.

1. teklik kişi -(y)Am: on altı yaş yaşladum bir gün ola **düşem ölem** sen kalasın (DKor.D.)

1. çokluk kişi -(y)AvUz: kardaş bu sözün girçegin nice **bilevüz** (Mrzb.)

2. teklik kişi -(y)AsIn: elli yıldan sonra gelgil istegil / **bulasın** istediğün gire ele (ŞH.Yus.)

2. çokluk kişi -(y)AsIz: ve muhakkak **bilesiz** necât ehli siz misiz yohsa biz miyiz (T.S.) (Leys.Mu.21)

3. teklik kişi -(y)A: mâzî geçdi ol girü gelmez ele / kim bilür müstakbeli nice **gele** (Aş. Paş.Vsf.)

3. çokluk kişi -(y)AlAr: ya resûla'llahi kıyâmet günü halâyıklar sînlerinden nice **kopalar** peygamber 'a.m. eyitdi anadan togma yalınca **kopalar** eyitdi ya resûla'llah 'avratlar dahı mı (MC)

- (y)AcAK

EAT'nin son dönemlerine kadar işlek bir sıfat-fiil eki olarak takip edebildiğimiz bu ek, XV. yüzyıldan itibaren gelecek zamanı çekimlemekte de kullanılmaya başlamıştır. O yüzyıldan sonra da bu coğrafyadaki yazı dilinde çekimli gelecek zaman eki -(y)AcAK olagelmıştır.

1. teklik kişi -(y)AcAGIn: benüm sâlih kullarum gelecekdür anları ramazân ayıla **agırlayacağın** senden dahı anlara yakın **olacağın** (MC)

2. teklik kişi -(y)AcAKsIn: şol nesne kim âhiretde beni anuñıla 'azâb **ideceksin** (Tib.Neb.)

2. çokluk kişi -(y)AcAsIz: kıyâmet günü andan **sorılacaksız** (Tib.Neb.)

- sA gerek

Bergamalı Kadri'nin mürekkep yapı olarak verdiği bir gelecek zaman şeklidir. EAT. ile ilgili pek çok incelemede, bu ek 'gereklilik' bildiren şekillerle karıştırılmıştır. Aslında, gereklik bildiren örneklerinden çok, gelecek zaman bildiren kullanılışlarına rastlanır.

1. teklik kişi -sAm gerek: inşâallah bu ulu taşı müslimânların yolından **götürsem gerek**, didi (T.S.) (Müslim)

1. çokluk kişi -sAvUz gerek: didiler ki toprak olup çürüdükden sonra hayât bulup sînlelerümüzden girü mi **çıksavuz gerek** (T.S.)(Leys.Ar.)

3. teklik kişi -sA gerek: ne kadar cânlu yaratdısa hudâ / cümle dirilse gerek i ket-hudâ (KŞ)

3. çokluk kişi -sAlAr gerek: ya'nî sag yanından ve sol yanından **virseleler gerek** (MC)

VIII. yüzyıldan (Eski Türkçe) XV. yüzyılın sonuna kadar tarihî Türk yazı dillerinde “gelecek zaman” için hangi ekler kullanılmıştır, araştırınız.

SIRA SİZDE

Özet

Eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi hakkında bilgi verebilmek

Ünlüler bakımından en belirgin özelliği, düzlük-yuvarlaklık uyumunun olmamasıdır. Bazı eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri (*-dUK sıfat-fiil eki, +Um 1. tk. iyelik eki*, vs.), bazı eklerin ise sadece düz ünlülü şekilleri (*-mİş geçmiş zaman eki, +(y)I yükleme hâli eki*, vs.) kullanılmıştır. Kelime tabanlarında da ünlü uyumu olmayan şekiller vardır (altun, okı-, vs.). Ünsüzler bakımından en önemli özelliği, kelime başında /t-/ ve /k-/ seslerinin ötümlüleşerek /d-/ ve /g-/ olmalarıdır. Çeşitli Oğuz ağızları yazıya geçirilmiş olduğundan bunun istisnaları da görülür. Eski Anadolu Türkçesini, yani bilinen en eski Oğuzca metinlerin dilini Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinden ayıran en temel farklılık üç kelimenin başındaki /b-/ seslerinin /v-/ sesine dönüşmüş olmasıdır: *ber-* > *vir-*, *bar-* > *var-*, *bar* > *var*. Bunlara, kelime başında /b-/ sesinin kaybolduğu şu kelime de eklenmelidir: *bol* >> *ol-*.

Eski Anadolu Türkçesinde çokluk ve iyelik eklerini tanımak

Çokluk ve iyelik ekleri günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Sadece iyelik ekleri, ekleşme anında küçük ünlü (dudak) uyumuna girmez. Birinci ve ikinci kişilerin ünlüsü daima yuvarlak; 3. kişilerin ise daima düz kullanılmıştır:

1. tk.	<i>ad+um</i>	<i>göz+üm</i>
2. tk.	<i>ad+uñ</i>	<i>göz+üñ</i>
3. tk.	<i>ad+ı</i>	<i>göz+i</i>
1. çk.	<i>ad+umuz</i>	<i>göz+müz</i>
2. çk.	<i>ad+uñuz</i>	<i>göz+üñüz</i>
3. çk.	<i>ad+ları</i>	<i>göz+leri</i>

Eski Anadolu Türkçesinde isim hâl eklerini tanımak

İsim hâl eklerinin bazı kullanımları günümüz Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklıdır. Örneğin, bugün “yönelme hâli” eki ile kullanılan “*gel-*, *git-*, *var-*” fiilleri, Eski Anadolu Türkçesinin pek çok metninde (özellikle zamirlerin üzerinde), “bulunma hâli” eki ile kullanılmıştır: *anı avlayalum*, *anı dükedicek **bun-da** gelevüz* (Kelile); *hâlınden sordılar **kanda** varduñdı* (MC); *şeyh turdı öyle ıssısında şâhuñ sarây kapusında vardı* (KVz.).

Eski Anadolu Türkçesinde fiil zaman eklerini tanımak

Eski Anadolu Türkçesinin çekim eklerinden bazıları Köktürkçeden beri var olan ve bütün tarihî lehçelerde görülen şekillerdir (“duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki *-mİş*”, gibi). Bazıları ise daha önceki yazı dillerinde bulunmayıp Oğuzların ilk yazı dili olan Eski Anadolu Türkçesinde görülmeye başlayan şekillerdir (“gelecek zaman eki *-(y)IsAr*”, “gelecek zaman eki *-(y)AcAK*” gibi.).

Fiil çekiminde, aynı zamanın aynı kişisi için bile farklı yapıların kullanıldığı olmuştur. Bu, o günkü Oğuz ağızlarının metinlere yansımış özellikleri olarak değerlendirilmektedir. Örneğin “gelecek zaman eki *-(y)IsAr*” ekinin 1. tk. çekimleri şöyledir: *-(y)IsAr-vAn*, *-(y)IsArvAnIn*, *-(y)IsArIn*, *-(y)IsArAm*.

Kendimizi Sıneyalım

- Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kullanılmayan şekil aşağıdakilerden hangisidir?
 - sA gerek
 - (y)IsAr
 - GU
 - (y)A
 - (y)Acak
- Aşağıdaki değişmelerden hangisi “ötümlüleşme” örneğidir?
 - tagu > tavu
 - yalbar- < yalvar-
 - biñ- > miñ-
 - gibi > bigi
 - teñiz > deniz
- Aşağıdaki değişmelerden hangisi bir “sızıcılaşıma” örneği değildir?
 - yo > yoñ
 - ben > men
 - bar- > var-
 - geç- > geş-
 - eb > ev
- Eski Anadolu Türkçesi metninde geçen “gördüğümüz yongı” çekimi günümüz Türkçesine nasıl aktarılır?
 - “görmediğimiz şeyler vardı”
 - “görmemiş değildik”
 - “görmemiştik”
 - “gördüğümüz şey değildi”
 - “gördüğümüz kayboldu”
- Eski Anadolu Türkçesinde “-sA gerek” çekimi “gereklilik” dışında baskın işlev olarak hangi zaman için kullanılmıştır?
 - şimdiki zaman
 - gerekliliğin şartı
 - duyulan-farkına varılan geçmiş zaman
 - gelecek zaman
 - rivayet
- Türkiye Türkçesindeki “ibadetle meşgul idi” yapısı Eski Anadolu Türkçesinde aşağıdaki yapılardan hangisiyle kullanılır?
 - ‘ibâdetten meşgöl idi
 - ‘ibâdeti meşgöl idi
 - ‘ibâdete meşgöl idi
 - ‘ibâdetde meşgöl idi
 - ‘ibâdetce meşgöl idi
- Eski Anadolu Türkçesinde **en çok** farklı fonksiyonu üstlenebilen ek aşağıdakilerden hangisidir?
 - +dA eki (isim çekimlerinde)
 - (y)A (fiil çekimlerinde)
 - +(y)A (isim çekimlerinde)
 - sA gerek (fiil çekimlerinde)
 - +dAn (isim çekimlerinde)
- Eski Anadolu Türkçesinde, aşağıdaki eklerden hangisi sürekli olarak “yuvarlak ünlü” ile yazılmıştır?
 - Yükleme hâli eki
 - Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki
 - Aitlik eki
 - Üçüncü teklik kişi iyelik eki
 - Birinci teklik kişi iyelik eki
- Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan “gidiserven” çekiminde “git-” fiili üzerinde sırasıyla hangi ekler vardır?
 1. yükleme hâli eki, 2. gelecek zaman eki
 1. üçüncü kişi iyelik eki, 2. şart eki
 1. geniş zaman eki, 2. şart eki
 1. gelecek zaman eki, 2. birinci teklik kişi
 1. şart eki, 2. gelecek zaman eki
- Aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - Eski Anadolu Türkçesinin ek alma sisteminde küçük ünlü uyumu yoktur.
 - Eski Anadolu Türkçesinde en işlek kullanılan çokluk eki +lAr değildir.
 - Şimdiki zamanı bildirmek için “-(y)A yorur” yapısı Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde yoktur, XV. yüzyıldan itibaren seyrek olarak görölmeye başlamıştır.
 - “-(U)r” eki Eski Anadolu Türkçesinde “şimdiki zaman” da bildirir.
 - Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik yükleme hâli eki “+nI” değildir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “Gelecek Zaman” konusunu yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise “Ötümlüleşme” konusunu yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise “Sızıcılışma” konusunu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi” konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Gelecek Zaman” konusunu yeniden okuyunuz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise “İsim Hâl Ekleri ve Birbirlerinin Yerine Kullanılışı” konusunu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Zamanları” ve “Fiil Kipleri” konularını yeniden okuyunuz.
8. e	Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Zamanları” konusunu yeniden okuyunuz.
10. b	Yanıtınız yanlış ise “Çekim Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

ev (isim) + ümüz (1.çk. iyelik eki) + i (yükleme hâli eki)

göz (isim) + ler (çokluk eki) + üñ (2. tk. iyelik eki) + den (ayrılma hâli eki)

ayaK (isim) + uñuz (2. çk. iyelik eki) + uñ (ilgi eki)

Sıra Sizde 2

-DAçI, -sIg, -GAy, -GU, -GA, -(y)A, -(y)IsAr, -(y)AsI, -(y)

AcAK, -sA gerek

Yararlanılan Kaynaklar

- Besim Atalay 1946: *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm, Tıpkıbasım-Çevri-yazılı Metin ve Dizin*, TDK. İstanbul 1946
- Erdoğan Boz 2001: “Eski Anadolu Türkçesinde +IU Eki Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2001/I-II, Ankara, 2003, s. 35-44
- Mustafa Canpolat 1992: “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkoloji Dergisi* X. Cilt, 1. Sayı, DTCF Yayınları, Ankara 1992, s.9-11
- Saadet Çağatay 1943, “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental +°n”, *DTCF Dergisi* I/3 (1943), s.93-107
- Saadet Çağatay 1947: “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları”, *DTCF Dergisi* V/4 (1947), s.353-368
- Gürer Gülsevin 2007, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu (2. baskı), Ankara 2007
- Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010
- Zeynep Korkmaz 1960: “Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *DTCF Dergisi*, Cilt XVII/3-4, Ankara 1960, s.275-358
- Hatice Şahin 2003: *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003
- Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000
- Mehmet Terzi 1988: *Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Çekimi Ekleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1988, IV+266 s.
- Faruk Kadri Timurtaş 1981: *Eski Türkiye Türkçesi*, İtatanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981
- Zikri Turan 1993: *Teshil'in İmla Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları*, Malatya 1993
- Vahit Türk 2009: *Hatiboğlu: Bahru'l-Hakâyık*, TDK 2009
- Hamza Zülfikar 1992: “Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan -ip > if Eki”, *Türkoloji Dergisi*, X.Cilt, 1. Sayı, s.13-20, *DTCF Yayınları*, Ankara 1992

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- Eski Anadolu Türkçesindeki kip eklerinin neler olduğunu ve fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesinde fiilimsi eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesindeki yapım eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesinin tarihî Türk lehçeleri arasındaki yerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesinde Kip Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiillerin Birleşik Çekimi
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiilimsi Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde Yapım Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

İçindekiler

Eski Anadolu Türkçesinin Şekil Bilgisi II

KİPLER, FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ, FİİLİMSİLER, YAPIM EKLERİ

Fiil Kipleri

İstek-Emir Kipi

	- (y)A	- sA	- Gİl
1.tk.	- (y)AvAn - (y)AvAm - (y)Am - (y)AyIn - (y)AyIm	- sAm	
1.çk.	- (y)AvUz - (y)Alum	- sAvUz	
2.tk.	- (y)AsIn	- sAη	- Gİl - Ø
2.çk.	- (y)AsIz		- (U)η - (U)ηUz
3.tk.	- (y)A	- sA	- sUn
3.çk.	- (y)AlAr		- sUnlAr

Tablo 5.1
İstek-Emir Kipi

Bugün «Dilek-İstek Kipleri» başlığı altında verile gelen «Emir», «İstek», «Dilek-Şart» ve «Gereklilik» kiplerini, Eski Anadolu Türkçesinde fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde «bir şeyin yapılmasının, **ben** tarafından istenmesi» vardır. Aynı ek, hem emir, hem istek, hem gereklik vs. bildirebilmektedir. Bunların farklı fonksiyonlar ifade edebilmesi, ancak; **1.** cümledeki diğer kelimelere; **2.** kişiler arasındaki hissi ve hiyerarşik ilişkilere; **3.** vurgu ve tonlamaya; **4.** isteğin gerçekleşmesi için gereken zamana; **5.** isteğin derecesine; **6.** isteğin gerçekleşmesi için müsamaha ve mecburiyete, göre değişmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde, tek bir şekil, hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmektedir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır. Bu fonksiyon çoklukları, günümüz Türkçesine gelindikçe belirli eklerde yoğunlaşmış ve koyulaşmıştır. Türkiye Türkçesinde '**nis-**

peten' emir için ayrı ek, istek için ayrı ekten bahsedilebilir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. Bu yüzden, gramerlerimizde “Dilek-İstek Kipleri” başlığı altında “Emir”, “İstek”, “Dilek-Şart” ve “Gereklilik” diye ayrı ayrı verilegelen şekilleri, Eski Anadolu Türkçesinde “İstek-Emir Kipi” adı altında birleştirip incelemeye çalıştık. İlk bakışta, buna, **‘bir kip için birden çok şekil bulunmalıydı’** diye itiraz edilebilir. Ancak, sadece “Gelecek Zaman” için beş ayrı ek kullanıldığı düşünülürse, İSTEK-EMİR kipi için de farklı eklerin bulunması makul karşılanabilir.

Gramerlerimizde bu kipler arasında zikredilen “-sA Dilek-Şart” eki, şart bildirdiği durumlarda “kip” özelliği değil de “zarf-fiil” özelliği taşımaktadır. Bu yüzden -sA şart ekini de kipler bahsinde vermedik, zarf-fiiller bölümünde incelemeye çalıştık. Sadece dilek-istek bildirdiği durumlarda asıl cümlemin yüklemi olabildiğinden, o türlü kullanılışlar kipler arasında verildi.

- (y) A

1. teklik kişi -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm

a. dilek-istek bildirir: *süçü içevem süçü delü olavam delü /nem var verem ye le sini dutavam bir gün (SV.); kan yiyici cân alıcı zâlimün cevrenden kurtaram (Kelile.); merhem idüp gözüme uram (Tib.Neb.)*

b. tavsiyede gereklik bildirir (özellikle ne soru kelimesi ile birlikte kullanılınca): *ilâhi alnında ne yazayın didi (MC)*

c. tercih bildirir: *senün etünden ogul yiyeyin mi yohsa sası dinlü kâfirün döşegine gireyin mi ağan kazanuñ nâmûsını sîdurayın mı (DKor.D.)*

ç. gereklik bildirir (**‘gerek (kim) ... -(y)A’** yapısında olanlar): *ammâ ben bu ılanı gerek bâgubân eliyile öldürem (Mrzb.)*

1. çokluk kişi -(y)AvUz / -(y)AlUm

a. dilek-istek bildirir: *bir zamân yatalum uyuyalum / uyanuban halvâyı biz yiyelim (Aş.Paş.Hik.)*

b. gereklik bildirir (**‘gerek (kim) ... -(y)A’** yapısında olanlar): *gerek ki aña ölince tapavuz / yaramazlık kapusun yapavuz biz (Işk.)*

2. teklik kişi -(y)AsIn

a. dilek-istek bildirir: *hemîşe saltanat tahtında pâdişâh olasın turasın didiler (MC)*

b. emir bildirir: *hak teâlâ eydür yâ muhammed hâcetüm oldur kim benden çok nesne dileyisin (MC)*

c. istek yolu ile gereklik bildirir: *yûsuf kavlinde mâl yidi bâre idesin üç bâre arslıka viresin ve oglına viresin (Feraiz)*

ç. tavsiye yolu ile gereklik bildirir: *iki ,âlem eger sinün olursa / koyasın ,âlemi anı dutasın (SV)*

d. gereklik bildirir (**‘gerek (kim) ... -(y)A’** yapısında): *gerek kim beni hazrete kavuşdurasın (MC)*

e. serbestlik verildiğini bildirir: *gele sen bunda sanı neñ garazum yok işidür sen / kala sen anda yavuzdur yalnız kanda kalur sen (Mev.)*

2. çokluk kişi -(y)AsIz

a. dilek-istek bildirir: *esen kaluñ gönüldük hayr ile biz / nasîb ola varasız dahı hem siz (EMŞer.)*

b. istek yolu ile gereklik bildirir: *ammâ sizden dilerem kim benüm vasiyyetüm saklayasız ve bilesiz kim yigrek gül gönül gülîstânında açılır (Mrzb.)*

c. emir yoluyla gereklik bildirir: *tâ ola kim sakinasız yimekten içmekden cimâ itmekden dahı tanrıdan korkasız (MC)*

d. gereklik bildirir (**‘gerek (kim) ... -(y)A’** yapısında): *gerek kim ferrûha gösderdesiz yüz / ola zâhirde bir ü ma’nîde yüz (Işk.);*

3. teklik kişi -(y)A

a. dilek-istek bildirir: *anı tanrı ,aşkına kılğıl revâ / hak zamâne şerrini senden sava* (Vrk.Glş.)

b. şart bildirir (**her kim** veya **kaçan**, **kaçan kim** sözleri ile kurulan birleşik cümlelerde): **her kim** gendü kavmin **agırlaya** gendüzin **agırlamış olur** (Mrzb.); **kaçan** âhir vakti **irişe ol** ,amelde buluna ve anuñ üzerine gide (MC); **her kim** benüm uçmaguma girmek **dileye** pes beni unutmasun (MC)

c. gereklilik bildirir (**,gerek (kim) ... -(y)A'** yapısında): *pes pâdişâh gerek kim tanrı buyrugına uya* ve *kur'ânı îmân idine* (Kelile); *bir kişi vezîr idinmek gerek kim anda iki haslet ola* (KVz.)

3. teklik kişi -(y)AlAr

a. dilek-istek: *yine işit resûlün hâlin iy cân / o kâfirler dilerler dökeler kan* (EMŞer.)

- s A

Şart bildirdiği sürece esas cümleinin yüklemi olamayan ve bu yüzden bir kip özelliği taşımayan -sA eki, sadece dilek-istek bildirdiği örneklerde asıl cümleinin yüklemi olabilmektedir.

1. teklik kişi -sAm

a. dilek-istek bildirir: *gümişden elli kandili gör anda / gücüm yitse iletsem anı ben de* (EMŞer.); *gönlinden geçdi kim ,acabâ ,arşun ululuğı ne kadar ola uçsam görsem diyü* (MC)

b. gereklilik bildirir (**,sAm gerek'** yapısında olanlarda): *senünle meşveret kılsam gerekdür / bu derde çâreler bulsam gerekdür* (Işk.)

1. çokluk kişi -sAvUz

a. dilek-istek bildirir: *gamzenün zahmın görüp yolunda yüz döndürsevüz / hîç amân verme ki senden tîg u bizden başlar* (Mec.Nez.)

2. teklik kişi -sAn

a. gereklilik bildirir (**,sAn gerek'** yapısında olanlarda): *bir kaç haslet birle ârâste olsan gerek* (Mrzb.)

3. teklik kişi -sA

a. dilek-istek bildirir: *kamu muhammed ümmetine okısa bizni du'adan unutmasa inşaallah* (Feraiz)

b. gereklilik bildirir (**,sA gerek'** yapısında olanlarda): *müslümânım diyen kişi şartı nedür bilse gerek / tanrının buyrugın tutup beş vakt namâz kılsa gerek* (Yun.Em.)

Kişiler İçin Özel Eklerle Yapılan

-GII

2. teklik kişi

a. dilek-istek bildirir: *aytdum iy pertev-i hak dutgıl elüm / hod ne el var ne ayak dutgıl yolum* (Aş.Paş.Grb.); *bizi dinlendürgil ve kaygumuzu gidergil* (Kıs.Enb.); *baña dübeyle zahmeti için devâ buyurgıl* (Tib.Neb.)

b. duâ yoluyla istek bildirir: *kaçan abdest için eline bardak alsa ol dahı hâl dilile eydür ilâhî bu kuluña uçmak bardakların rûzî kıl dir ve kaçan abdest alsa ol su dahı du'â kılur hâl dilile eydür bu kuluñı kılduğı günâhlardan arıtıl pâk eyle dir ve kaçan namâza tursa ol mescid dahı hâl dilile du'â kılur eydür ilâhî bu kulunun sinini nûrlandurgıl* (MC)

c. tavsiye bildirir: *anı algıl dahı talak yirine baglagıl andan sonra bir hokkaya koygıl agzını berkitgil* (Tib.Neb.)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: *eger nâm ister isen âhiretde / yidürgil hak yolına dünyâda nân* (Çrh.)

e. emir bildirir: *beg eyitdi eyitgil* (MC)

-Ø (eksiz)

2. teklik kişi

a. dilek-istek bildirir: *kerem göster ki sultân-ı keremsin / kadem kıl rence kim kadem-sin* (Hus.Şir.)

b. duâ yolu ile istek bildirir: *aydana ve dinleyene yazana / rahmet eyle yâ ilâhî rabbenâ* (Aş.Paş.Grb.)

c. tavsiye bildirir: *imdi gel ,akluñı **der** gendüzüne / fikr idüben bakgıl gözüñe* (Aş.Paş.Grb.)

ç. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: *sini aldar bu dünyâ bîhaber sen / sözüm **işit** ögüdüñ **dut** top elden* (Çrh.)

d. emir bildirir: *bir sâlih kişi bir câriye satun aldı meger ol câriye zâhidlerdendi efendisi eyitdi iy câriye bu gün **yun arın*** (MC)

- (U)ñ ~ - (U)ñUz

Aslında -(U)ñ eki 2. çokluk kişiyi göstermek için yeterlidir. Ayrıca -(U)ñUz şeklinde genişletilmesi, saygı ve incelik ifadesi kazandırmak için olmalıdır. Bu yüzden, -(U)ñUz kullanılışında, emir fonksiyonu beklenemez.

2. çokluk kişi

a. emir bildirir: *varuñ **avlañ getürüñ** kurdı ele / yohsa tenriden gele size belâ* (ŞH.Yus.); *iy firîşter kullarumuñ bu ni'metlerine ve saâdetlerine nazar **eylen** dahı dünyâdaki hâlüne **bakun*** (MC)

b. dilek-istek bildirir: *halvâ geldi ortaya oturdılar / cuhûd eyder **işidüñ** gönül ne diler* (Aş.Paş.Hik.)

c. yalvarma yolu ile istek bildirir: *biz karañu sîn içinde yalnız garîb miskîn dermânde ve âciz kalmışuz bizi **esirgenüz** ve bizüm mâllarumuzdan hayr u ihsân ve sadak virmek elümüzden gelmez bârî bizi hayr duâyıla **anunuz** dirler* (MC)

ç. tavsiye bildirir: *kaçan aşuñuza sinek düşse aşâ tamâm **baturunuz** iki kanadın bile andan çıkarup yabana **atunuz*** (Tib.Neb.)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: ***kon** savaşı siz bugün şeytân başını döğün / süd bigi u bal bigi hoş **karılun** bir bir ile* (SV); *tañrıdan **utanunuz** kim ölüm inen yakındur* (MC)

e. serbestlik verildiğini bildirir: *iy mü'minler **yiñüz** kim halk toyduğı vaktın siz aç olurduñuz* (MC)

- sUn / - sUnlAr

3. teklik kişi -sUn

a. dilek-istek bildirir: *ışk hod ilçi düürür gelür sanı / dir anı âşık olan **gelsün** başı* (Aş.Paş.Fkr.)

b. temenni bildirir: *yene katlanumadı eyitdi gözünüz kör olsun dostlarum beni götürüp uçdığı-yiçün didi* (Kelile)

3. çokluk kişi -sUnlAr

a. emir bildirir: *hak teâlâ eyitdi bu dört ayı oruc **dutsunlar*** (MC); *ol göğün firîşterleri başı vasiyyet itdiler kim yâ muhammed eyitgil ümmetüne kim hacâmet idici **olsunlar*** (Tib.Neb.)

b. dilek-istek bildirir: *şeyh eyitdi iy şâh buyur bir legençe getirüp suyıla **toldursunlar*** (KVz.)

c. müsaade-icâzet bildirir: *üçer gün tahta geçüp pâdişâhlık **eylesünler** hüküm hükümât ellerinde olsun ne dilerse **eylesünler*** (KVz.)

Fiillerin Birleşik Çekimi

Hikâye Çekimleri

Zaman eklerinin üzerine **i-** fiili ve **d+kişi** getirilerek yapılır. **i-** fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı kaybolmuştur.

Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-mI ² ş(I)dUm -(y)Up dUr(i-)dUm
1.çk.	-mI ² ş (I)dUk -dUGUMUz yogdı
2.tk.	
2.çk.	-mI ² ş (i-)dUηUz
3.tk.	-mI ² ş (i-)dI ² -(y)Up dur(ur)(i-)dI ² -mAdUKdI ² -dUGI yogdı
3.çk.	-mI ² şlAr(i-)dI ² -mI ² şlAr degül idi

Tablo 5.2
Duyulan-Farkına
Varılan Geçmiş
Zamanın Hikâyesi

a. -mIş(i-)d+kişi / -(y)Up dur(ur)(i-)d+kişi

*bu medhi çün hakınca **diñlemişdüm** / aluban hem bilemce **gizlemişdüm** (EMŞer.); fakruñ evvel **bilmişidük** adını / sora sora şimdi bulduk dadını (Aş. Paş.Fkr.); içünüz şarâbı kim halk içdügi vaktın siz **susamışduñuz** (MC); peygamberün katına vardum yârenlerle **oturmuşıdı** (Tıb.Neb.); lîkin husrev ol kızuñ atasın ve kardaşın **öldürüp dururdı** (Mrzb.)*

Olumsuz çekimlerinde, -**DUK** veya -**mIş** sıfat-fiil eklerinin üzerine getirilen ek veya edatlarla da “duyulan-farkına varılan geçmiş zaman”ın hikâyesi yapılabilir:

b. -mAdUKdI

*veli cânuma **irmedükdi** eli / o cânâ **açmadukdı** kimse yolu (T.S.) (Tennuri.l96)*

c. -dUG+kişi yogdı

*anun gibi gökçek sûretlü kişi hiç **gördüğümüz yogdı** (MC); kaçan kim uçmaktan çıktı dünyâya geldi dün karanılgın **gördügi yogdı** (MC);*

ç. -mIşlAr degül idi

*cühûtlar kamusu âna bakadururdu ve hergiz anun gibi **görmüşler degül** idi ve anun yiye-sinden görklü yiye **bulmuşlar degül idi** (T.S.) (Enb.839)*

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	- dUmdI - dIdUm
1.çk.	- dUK idi
2.tk.	- dUηdI
2.çk.	- dUηUzdI
3.tk.	- dI(yI)dI
3.çk.	- dIlArdI

Tablo 5.3
Görülen Geçmiş
Zamanın Hikâyesi

-d+kişi (i-)dI

***okıdumdı** ferhengnâme sözin / ki sađi düzüpdür pes eksiksizin (Ferheng); dir imiş ben **döşedidüm** döşegi / dirilürken ölüp ‘üzeyr eşegi (Harname); hâlinden sordılar kanda **varduñdı** (MC); siz bilürsiz peygamberünüz muhammedden sonra dünyâda ne günâhlar ne hatâlar **kılduñuzdı** (MC); gözüye **bakdıyıldı** yûsuf meger (ŞH.Yus.)*

Geniş Zamanın Hikâyesi

Tablo 5.4
Geniş Zamanın
Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-(V)r (i-)dUm -(y)A (y~yI)dUm
1.çk.	-(V)r (i-)dUK
2.tk.	-(V)r (i-)dUh -(y)A (y~yI)dUh
2.çk.	-(y)A(y~yI)dUhUz
3.tk.	-(V)r (i-)dI -(y)A (y~yI)dI
3.çk.	-(V)rlArdI

a. -(V)r (i-)d+kişi

hakkile söz söyleşürdüm ben dahı (Aş.Paş.Hik.); *ki anuñ ümmetidük namâz kılarduk oruc dutarduk tañrıyı birlerdük* (MC); *her ne kim dimişsiz ma'lûm oldı var oluñ hem dahı sizlerden anı umarduk* (KVz.); *dür yagardı sen direrdün ey yara / ol arada tenñri maksûduñ vire* (ŞH.Yus.); *bularuñ gâfillığına ve yañılduğına 'ibret gözile bakardı ve ögüt dilile eydürdi* (Kelile); *ve zârî kılup aglarlardı* (MC)

b. -(y)a (y~yI)d+kişi

yohsa ben ölmege râzı olaydum anı aç komayaydum (Mrzb.); *eger beni halvetünge câriyenile bir arada görseñ nice ideydün* (MC); *bu yûnusuñ gördüğünü eger zühre görevidi / çengini elden bıragup unudayıdı sâzını* (Yun.Em.)

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Tablo 5.5
Şimdiki Zamanın
Hikâyesi

	HİKAYESİ
1. tk.	-(V)r (i-)dUm -(y)A yorurdUm
1.çk.	-(V)r (i-)dUK
2.tk.	
2.çk.	
3.tk.	-(V)r (i-)dI -(y)A tururdI
3.çk.	

a. -(V)r (i-)d+kişi

ka'beyi tavaf iderdüm bir kişi gördüm (MC); *bir gün ibn-i 'abbâs ile otururduk* (Kıs. Enb.); *eyitdi bir gün 'isâ peygamber ile bir tag yöresinde yörürdük* (MC); *pâzişâh gördüğü oldur ki gökden çakal dilkü maymun yagardı* (Mrzb.)

b. -(y)A dur(ur) (i-)d+kişi / -(y)A yorur (i-)d+kişi

Bunların örneği yok denecek kadar azdır. Çünkü, -(y)A **durur** ve -(y)A **yorur** yapılarının şimdiki zamanı karşılamaya başlaması bile EAT. devresinin son zamanlarına rastlar.

dilkü eyitdi benden neye ürkersin şol aradan geçeyorurdum (Mrzb.); *elinde oynaduriken düşürdi derhâl bir ördek anı yutdı hoca anı göre dururdi* (Mrzb.)

Gelecek Zamanın Hikâyesi

	HİKAYE
1.tk.	
1.çk.	
2.tk.	
2.tk.	
3.tk.	-(y)IsAr(i-)dI -(y)A(y~yI)I
3.çk.	

Tablo 5.6

Gelecek Zamanın Hikâyesi

a. -(y)IsAr (i-)d+kişi

*ol yûnus balık karnında tesbih idici degülmisse 'izzetüm hakkı tâ kıyâmete degin balık karnında **kahsardı** (T.S.) (Leys.Mu.201,1)*

b. -(y)A (i-)d+kişi

*şâh bakup gördi kim nîl denizi öyle taşup gelür ki bu resme gelürse mısır şehrini bir bunca gibi hây **götüreydi** (KVz.)*

İstek Kipinin Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-(y)A (y~yI)dUm
1.çk.	-(y)A (y~yI)dUK
2.tk.	
2.çk.	-(y)A (y~yI)dUhUz
3.tk.	-(y)A (y~yI)dI
3.çk.	-(y)AlArdI

Tablo 5.7

İstek Kipinin Hikâyesi

a. -(y)A (i-)d+kişi

*ilâhî üzerüme kocam hakkı olmasadı gündüz dahı saña 'ibâdet **ideydüm** gice vü gündüz senün kullugunđa **olaydum** (MC); kâlu belâ dinmedin kadimde **bileyidük** (Yun.Em.); nolayıldı benüm ivüme bir lahza **bakayıduñuz** (DKor.D.); peygamber gibi kişi bizüm dahı atamız olaydı (MC); **bidüreydüm** halâyıka söz ile / görelerdi yaratganı göz ile (SV.İbt.)*

Rivayet Çekimi**Geniş Zamanın Rivayeti**

	RİVAYETİ
1.tk.	
1.çk.	
2.tk.	
2.çk.	
3.tk.	-(V)r (i-)mIş
3.çk.	-(V)rlAr (i-)mIş

Tablo 5.8

Geniş Zamanın Rivayeti

-(V)r ekinin üzerine **i-** fiili ve **-mIş** getirilerek yapılır. **i-** fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, iç hecede kalmış olmasından dolayı, kaybolduğu örnekler de vardır.

bildün gelen geçer imiş bidün konan göçer imiş / 'ışk şerbetin içe r imiş her kim bu ma'niden tayar (Yun.Em.); dikkü eyitdi yalnız ol iş degül dahı eydürmiş kim bir ayrugı-la düzildi (Mrzb.); baña bî-'akldur ve hîle-bâzdur ve mekkâredür ve sehâredür ve kâzibdür dirlerimiş (KVz.)

+DUR'lu Hâli

Duyulan-Farkına Varılan Zamanın +DUR'lu Hâli

Tablo 5.9
Duyulan Farkına
Varılan Zamanın
+DUR'lu Hâli

	HİKAYESİ
1.tk.	-mI ² ş(I)dUm -(y)Up dUr(i-)dUm
1.çk.	-mI ² ş (I)dUk -dUGUMUz yogdı
2.tk.	
2.çk.	-mI ² ş (i-)dUñUz
3.tk.	-mI ² ş (i-)dI ² -(y)Up dur(ur)(i-)dI ² -mAdUKdI ² -dUGI yogdı
3.çk.	-mI ² şlAr(i-)dI ² -mI ² şlAr degül idi

Bugün **-mİştİr** eki ile karşılanan fonksiyonu belirtir. **+dUr** eki ile yapılan genişletilmelerde fiilin zamanı değişmez. İlgili zaman içinde yapılan fiilin 'belirliliği' kaybolur ve iki ayrı ihtimal ortaya çıkar. Fiilin ilgili zaman içinde 'kesin olarak' işlendiğini de ifade edebilir, 'belki işlenmiş olabileceğini' de gösterebilir. Ayrıca, **-mİş** ekinin üzerine **+dUr** eklennince, fiilin yapılmasındaki 'rivayet' de ortadan kalkar.

a. -mİş dur(ur):

ki bostân içinde dirilmiş durur / delim hoş öğütler virilmiş durur (Ferheng); ol yire var kim kurulmuşdur dîvân (Ahval); zîrâ dükelî nesneyi hikmetile yaratmışdur (MC); tîb ,ilmine ta'alluk dutan nesnelerde buyurmuşdur (Tib.Neb.); bu gün ben üftâdenün elini dut ki bilürler dimişlerdür (Mrzb.)

Olumsuz çekimlerinde, **-DUK** veya **-mİş** sıfat-fiil eklerinin üzerine getirilen ek veya edatlarla da kullanılış yapılabilmektedir:

b. -mAdUk (ola)~(dur):

geldi andan adı yahyâ bir sabî / hiç günah eylemedükdür ol nebî (Şems.); ben oruc tutan kullaruma ol nesneleri kim virem gözler görmedük ola ve kulaklar işitmedük ola (MC); ağaçların yaprakları deprenür ol yapraklar birbirine dokunmadan avazlar çıkar kim hergiz kimse andan gökçek âvâze işitmedük ola (MC)

c. -dUG + iyelik yoK:

ol nesneleri va'de kıldum kim gözler gördüğü yok ve kulaklar işitmediği yok (MC)

ç. - m I ş degül(dür):

kim anı gözler bakup görmüş degül / diller ol ilden haber virmiş degül (Garb.53); nitekim ömrüm oldı 'ilâcum ve mücerrebüm buyıdı sıdkıla gelen mahrûm olmuş degüldür (Men.Nas.)

d. - m I ş olmaya:

hiç anların gibi görklü kimse görmedüm kimse dahı görmüş olmaya (MC)

Gelecek Zamanın +DUR'lu Hâli

	DUR'LU HALİ
1.tk.	-sAm gerekdür
1.çk.	
2.tk.	
2.tk.	-sAh gerekdür
3.tk.	-(y)IsArdUr -(y)AcAKdUr -sA gerekdür
3.çk.	-(y)IsArlArdUr -(y)AcAKlArdUr

Tablo 5.10
Gelecek Zamanın
+DUR'lu Hâli

a. -(y)IsAr dur(ur) : yıkılısar bu göklerle bu yirler / kamusı **olisardur** külli vîrân (Çrh.); niçe hâlde varisen oldur işün / **olisardur** kendü hâlün yoldaşun (Aş.Paş.Vsf.)

b. -(y)AcAk dur(ur) : ya'ni hikmet içinde ancılayın ne geldi ne **gelecekdür** (KVz.); tañrı hakın virmeyince alnuñ **taglayacaklardur** (Mrz.)

c. -(y)sA gerek dur : ulu mertebeye irişüp gelüp yakama **yapışsanuz gerekdür** (KVz.); egerçi ol günler dahı uzun **olsa gerekdür** (MC)

BİLDİRME ÇEKİMİ (EK-FİİL ÇEKİMİ)

İsimlerin yüklem olarak çekimlenmesi “ek fiil” aracılığıyla yapılır. Geçmiş zaman çekimlerinde, Eski Türkçedeki “er-” fiilinden gelen “i-” şekli kullanılır. Ancak, bazı örneklerde “i-” şekli bile kaybolur ve sadece “**zaman+kişi**” yapısı çekimi oluşturabilir. Şart çekimlerinde de aynı “i-” fiili görülmektedir. Geniş-şimdiki zaman çekimlerinde ise ya doğrudan doğruya +Ø morfem ya da kişi morfemleri kullanılır. Olumsuzlarda ise isimlerden sonra bir de “degül” edatı getirilir.

Geniş-Şimdiki Zaman

Hem kişi zamiri hem de bu zamirden geliştiği düşünülen ek şekilleri kullanılmıştır.

KİŞİ	BİLDİRME EKİ
1. tk.	+vAn / +(y)Um / +(y)Am
1. çk.	+vUz / +(y)Uz
2. tk.	+sen / +sIn
2. çk.	+sIz
3. tk.	+Ø / dUrUr ~ +dUr
3. çk.	+Ø / +dUrUrlAr ~ +dUrUAr / +dUrUr ~ +dUr

Tablo 5.11
Bildirme Çekimi

1. Teklik kişi +vAn / +(y)Um / +(y)Am: firişdelerden söz işiden **benven** (Mrzb.); ben senün **ogluñvan** (Gunya); zâhirüm eyü adda, göñlüm fâsid tâatda / bulunmaya bagdadda, bencileyin bir agyâr (Yun.Em.); ben senden **ayrüyam** ya sen ayırsın (Gunya); bunca gündür pâzişâh cemâlinde **mahrûmem** (Mrzb.)

1. çokluk kişi +vUz / +(y)Uz: koyun gibi **degülüz** (Mrzb.); ‘avratlar didiler **râzı degülüz** (Gunya)

2. Teklik kişi +sen / +sIn: gözüüm **sen sen**, cânım **sen sen** (SV.XI); sâde gönüllü **kişisin** (Mrzb.); sen bularun işlerinden **vâkıfsın** (Mrzb.); sen benüm **oglumsın** (Gunya); ben senden **ayrüyam** ya sen **ayırsın** (Gunya)

2. çokluk kişi +sIz: başa anam arkası **gibisiz** (Gunya)

3. Teklik kişi +Ø / dUrUr ~ +dUr: *bu bir ağaçdur ki ne göresi gözi var+Ø ne işidesi kulagı var+ Ø* (Mrzb.); *dükel gecelerden kutlu gece durur* (Behc.2); ve söze dönmek *geñez durur* (Mrzb.); *uzun yolda saña budur* kılavuz (Mev.2); *tatmaguñ gözi aguzdur* gevdede / *dathuyu acıdan ol gey fark ede* (SV.Reb.); *ne ogurdur ne ogurdur* çelep agzında kırırmak / *kulaguñ aç kulaguñ aç bola kim anda dola sen* (Mev.2); *kaygularıdan kurtulmak du'ası budur* (Feraiz); *benüm karnumdudur* (Mrzb.); *biñde biriniñ adı bellü degüldür* (Kvz.)

3. çokluk kişi +Ø / +dUrUrAr ~+dUrAr / +dUrUr ~ +dUr: *anunıñün kim 'âciz dururlar bular* (Gunya.)

Geçmiş Zaman Çekimi

Ek fiil morfemi **i-** (<er-) üzerine zaman ve kişi ekleri getirilerek yapılır. Ek fiilin söyleyişte tamamen ortadan kalktığı örnekler de vardır.

gâh odında vü gâh suda idi (Harname); *varıdı* (Mrzb); *ki anuñ ümmetidük namâz kılarduk oruc dutarduk tañrıyı birlerdük* (MC)

FiİLİMSİLER

İsim-Fiil Ekleri

İsim-fiiller, fiillerin isim şekilleridir. Bu yüzden herhangi bir ismin gireceği bütün hâllere girer ve isimlerin aldığı bütün ekleri alırlar.

-**MAK** : *kaygularıdan kurtulmak* du'ası budur (Feraiz); *bize hod ne hisâb anlara nisbet / ecelden kaçmaga yok durur imkân* (Çrh.); çok ola *ölmek* hem *öldürmek* dahı (KŞ.)

-**MAKLIK** : *getürdi sanduk eydür gir buña sen / üşenme ugramaklığa buña sen* (Işk.); *biri dahı eylemeklikdür* zinâ (MF)

-**MA** : *ditreme dutdı ve ol rencile helâk oldı* (Tıb.Neb.)

-(y)**I³** : *gidişde anmaz imiş evini âdem / dönışde üşer imiş başına gam* (EMŞer.); ve *eyü gün dogışından bellüdür* (Mrzb.)

Sıfat-Fiil Ekleri

Fiillerin, zamana bağlı isim ve sıfat şekilleridirler. İsimler gibi, çokluk, iyelik ve hâl eklerini alırlar.

-**mI** ş : Duyulan~farkına varılan geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir: *'âkil ve dâna ve iş görmiş* kişileri hâzır kıldı (Mrzb.); *cümle uyımış* nebât uyanur/ renk renk olup çiçekler boyanur (KŞ); *üzerlerine erimiş bakır dökeler* (MC)

-**maDUK**: Yalnızca olumsuz taban üzerinde -DUK sıfat-fiil ekini, -**mI**ş an amında bulmaktayız: *günâhundan tevbe kılsa ol günâhu işlemedük* gibi olur (MC); *kalmadı zıkr olma-duk kaldı mı ya / gör nice söylendi vechü't-tesmiye* (KŞ)

-**dUK** : Görülen geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir: *bizi korkdugumuzdan kurtar i hak / bize ayruk bitirme anda hicrân* (Çrh.); *her birümüz gördügi* düşi düşün / *kangı düş a'lâ olursa ol yisün* (Aş.Paş.Hik.); *ma'lûm ola kim buldugi lezzetile bulmadugi* berâbermiş (Mrzb.)

-(y)**AcAK** : Gelecek zamanın işlek sıfat-fiil eki budur: *görecek* yir durur ol dahı iy yâr / *velî hayli irakdur ol yire şar* (EMŞer.); *duracak* yir degül durma bu ara (Işk.); *âdem oğlanlarınuñ göñlini saña turacak* yir eyledüm (MC); *kim bize anda içecek su ola* (MF)

-(y)**AsI** : Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: *yâ resûlallah tenri geçmiş ve gelesi yazugun yarlıgadı mı* (Kıs.Enb.); *olmayası işleri koyup gider* (MF)

-**dAç(I)** : Köktürkçede işlek olmasına rağmen sonraki dönemlerde körelmiş gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: *cümle geldeç yıl ola dir âşikâr* (KŞ) / *ya'ni geldeç yıl ola nekim ola* (KŞ)

-(y)**An** : Eski Türkçede metinlerde bu şekilde bir sıfat-fiil eki geçmemiştir. Diğer Orta Türkçe lehçelerinde görülmez. Öbür lehçelerde bunun yerine de -GAN şekli kullanılmaktadır. *ebû bekr u 'ömer kanı 'alî hem / yâ kanı cem' iden* kur'ânı 'osmân (Çrh.); *hele sen dün-*

yede imdi yürürsün / ölüp **gidenleri** her dem görürsün (EMŞer.); kanı ol ben zeyrekem **diyen** kişi (Aş.Paş.Hik.1); şol **kalan** itler mi sizi yilüp kovarlar (Mrzb.); dün namâzın **kılanlar** turalar (MC); yir yüzinde **biten** otlar (MC); yimiş **virmeyen** ağacı (MC); günâh **yazan** firişteye (MC); gökde **uçan** kuş yir altında hevâm (KŞ)

-(U)r : Geniş zaman sıfat-fiil ekidir: **bilür** kişi dahı bilmez kişi gözine eyle hakîr görünür (Mrzb.); bu yörede seni **bilür** kimse var mıdur (Tıb.Neb.); kim gezersin boş **yürür** hayvân gibi (MF)

-mAz : Olumsuz geniş zaman sıfat-fiilidir: **bilür** kişi dahı **bilmez** kişi gözine eyle hakîr görünür (Mrzb.); ilâhî sanâ sığınuram korkusuz gönülünden ve kabûl **olmaz** duâdan ve **toymaz** nefisden (Tıb.Neb.); **yaramaz** gelecilerden saklaya (MC)

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olup Türkiye Türkçesinde işlek olarak yaşamayan sıfat-fiil eklerini tespit ediniz.

SIRA SİZDE

Zarf-Fiil Ekleri

Fiilleri başka fiillerle bağlamak üzere zarflaştıran eklerdir. Aslen zarf-fiil eki olan şekiller bulunduğu gibi, başka eklerin bir araya gelmesi ile zarf-fiil fonksiyonunu üstlenen yapılar da vardır (-dUk+dA gibi). Ayrıca, cümlelerin içindeki başka unsurlarla bir araya gelerek zarf-fiil görevinde kullanılmış olan zaman veya kip ekleri de bulunmaktadır (örn. **kaçanF-dI yapısı**, '... -diğında, ... -ınca' anlamında kullanılmaktadır).

Zaman zarf-fiilleri

-(y)I cAK : En işlek zarf-fiil eklerindendir. Şu fonksiyonlarda kullanılmıştır: 1. '-DIktAn sonra', 2. '-(y)IncA', 3. -(V)rken, 4. '-DIĞIndA, +DA iken', 5. '-(V)rsa+kişi' : anı **dükedicek** bunda gelevüz (Kelile); ben **ölicek** bu toprağı balçık idesiz (MC); **susayıcak** gelürler alnuındaki zülâle (ŞH); yiri göği **yaradıcak** ol kadîm / fahrî bir hoş kuş yaratmış ol kerîm (Aş.Paş.Fkr.); ammâ anı **göriccek** gönülüm ürker (Mrzb.); ve senün rahmetün **bölicak** kimden rahmet umavuz sen bizi kapuñdan süricek kimün kapusına varavuz (MC)

-(y)I ncA : EAT'de '-(y)IncAyA kadar' görevini üstlenmiştir. Olumsuz tabanlar üzerinde kullanıldığı zaman '-mAdIktAn sonra' anlamını taşır: girü varup ton **geyince** eglen-düm (Mrzb.); gerek aña **ölince** tapavuz / yaramazlık kapusın yapavuz biz (Işk.); âdem oğlanlarıñdan ayrılmayan cânları tenlerinden çıkmayınca (MC)

-(y)I cAGAz : Bu da -(y)IncA anlamında kullanılmış eklerdendir. -(y)IcAK ekinin genişletilmiş şekli olmalıdır: kıyâmet **kopiçagaz** bil hakikat / gelebek bigi dagıla bu insân (Çrh.); âyişe çekdügi degirmen anda / **varıcagaz** göresin anı sen de (EMŞer.)

-(y)I ncAK : -(y)IncA eki ile günümüze aktarılabilir: ki dereden iner şehriñ ucına / görüncek ka'beyi benziñ uçuna (EMŞer.);

-(y)AIİ : Seyrek kullanılmıştır: mahabbet **olalı** dilde mukarrer / görürem cevri ü mihnetler mükerrer (Işk.); anı **yyeli** kırk er kuvveti cimâda ziyâde oldum (Tıb.Neb.)

- mAdIn : ETK'deki -mAtI (>-mAtIn) ekinin devamıdır: iş başa **gelmedin** ve **gözükmedin** işün niteliğün anlamış olur (Kelile); anuñla savaşa **başlamadin** anuñ gönüllere korkusu düşdi (Mrzb.); vakti **gelmedin** yaga dir her matar (KŞ)

-sA : Kişi ekleri de alabilen bu ek, aşağıdaki örneklerde '-(y)IncA', '-DIĞ+kişi+dA' gibi eklerle çevrilebilen fonksiyonda kullanılmıştır: beni namâz vakti **gelse** namâzdan yıgmayasın (MC); ne cevâb eyleyevüz **kılsañ** suâl (MF); evden taşra **çıksa** dükelî halk anuñ korkusından taâccüb iderlerdi (Tıb.Neb.)

-dUkdA : Geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine bulunma hâli eki gelmiştir: yedinci kat göge **irışdükde** sidretü'l-müntehâ ağacın gördüm (Tıb.Neb.); sen benümile gelecî **itdükde** senünile bizüm aramızda yitmiş biñ hicap var (MC); nitekim su **bulunmadukda** teyem-müm abdest yirine geçer (MC)

-**dUK+iyelik+dA**: Yukarıdaki şeklin, iyelik ekleriyle kullanılan hâlidir: *münkir ve nekir suâl itdüğünde kim cevâb vire mi* (MC)

-**dİ sA**: Bugün -(y)IncA eki ile tercüme edilebilir: *beni ol hâlde gördise eyitdi tur namâz kıl* (Tib.Neb.); *ikinci gece oldısa hoca 'avradın aldı ol hücre kapısına delükden bakdılar* (MC)

-**mAzdAn ön(din)**: *dünyâdan çıkmazdan ön ol kişiye bildüreler* (MC); *sen dahı gelmezdin öğdin biz didük* (MF)

çün (ki) ... F.-d+kişi : -(y)IncA, -DIğIndA anlamları verir: *çün ördek anı işitdi* hâtırı bir gezden incindi (Mrzb.)

kaçan (kim) ... F.-d+kişi : -(y)IncA, -DIğIndA anlamları verir: *kaçan islâm geldi* anı terk itdük (Tib.Neb.8b.19)

kaçan (kim) ... F.-dIsA : -(y)IncA, -DIğIndA anlamları verir: *kaçan bu âyet geldise* iblis sevindi (MC)

kaçan (kim) ... F.-(y) A+kişi : -(y)IncA, -DIğIndA anlamları verir: *kaçan ikisin bile cem' idesiz şifâ olur* (Tib.Neb.)

Hâl Zarf-Fiilleri

-**ken** : 'i-' fiili ile kullanılır. Ünlü uyumuna girmez: *ümîdümi bulmuşiken* nideyim / *yavu kıldum kaçarü gideyim* (SNev.); *güvlese gök ya katı güvlese dir / deprenüriken* eger yil esse dir (KŞ.)

-(y)V : -(y)A, -(y)I ve -(y)U zarf-fiilleri, EAT. metinlerinde, günümüzle hemen hemen aynı fonksiyonlarda kullanılmışlardır. Tasviri fillerin oluşturulmasında TTK'ye nazaran farklı ünlü tercihleri olmuştur. Bu, EAT'nin kendi içindeki metinlere göre değişmektedir. Örnek olarak, yeterlilik fiili olan 'bil-', bazı eserlerde -(y)A, bazılarında ise -(y)I veya -(y)U ile kullanılmıştır: *ki rahmet isteyü geldüm hakîrem / ganiyyü'l-agniyâsın ben fakîrem* (EMŞer.); *alı virdüm saña senüñdür ne şek* (MF); *sârübân güle güle gelüp deveyi tururdu* (Mrzb.); *ulular gitdügi yolca gide gör* (KŞ); *anlar dahı utandılar yire bakışdılar ve özr ide başladılar* (MC)

-(y)ArAk : Bu ekin -(y)Irak şekilleri de vardır. Fazla işlek değildir: *bakarak* kendüzin unutdı (DKor.D.); *öperek hem kuçarak oynayarak / lutf ile zevk it biraz andan bırak* (KŞ);

-**dUkCA** : -**dUk** geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine eşitlik hâli eki gelmiştir: *okundukça* gerek kim yâd idesin / *duâ idüp cânumuz şâd idesin* (EMŞer.); *ol tavuk yumurdladukça bir sıçan anı ogurladı* (Mrzb.)

Şart Zarf-Fiiller

-**sA+kişi**: Asıl fiilin yapılmasını, zarf-fiil eki alan fiilin yapılması şartına bağlar: *iki mushaf var üstinde anuñ hem / yüzine baksa* kişi kalmaya gam (EMŞer.); *kara eşek başına uyan ursañ katır olmaz karavaşa ton geyürseñ* kadın olmaz (DKor.D.)

-(V)rsA+kişi : Asıl fiili zaman içinde şarta bağlar: *benüm ile gelüriseñüz bile / gide bilevüz dükelümüz yola* (Man.Tayr)

Bağlama Zarf-Fiilleri

-(y)Up : Ünlüsü devamlı yuvarlaktır: *ki ellişer ayakdur nerdübânlar / sevinüp şâd olur* görince anlar (EMŞer.); *selâmını aldı vü oturdu yire / geçüp vardı andan yigit ilerü* (SNev.)

-(y)UbAn :-(y)Up ekinin genişletilmiş şeklidir. EAT'de karakteristik bir zarf-fiil eki-dir: *varuban* bunları kılduk ziyâret / *varursañ saña da itdük işâret* (EMŞer.); *bu sevdân odıdur dün gün yanar içümde pinhânî / sirâyet idüben* bir gün dutışısar süveydâya (HD. Şiir); *ot içen kan aldırân râhat bula / ivüben* iş başlayan zahmet bula (KŞ.)

-(y)UbAnIn : Bu da -(y)UbAn ekinin genişletilmiş hâlidir: *cân u dil milkini hış gör-meyibenin* hışmîle / *édiler tâlân u virân gözlerünle kaşlaruñ* (Mec.Nez.)

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapan Ekler

Aşağıdaki eklerin birçoğu işlek değildir, sadece kalıplaşmış örneklerde görülmektedir. Bazıları ise işlektir.

+acuk	: azacuk (SNev.);
+aç	: bozaç (DKor.D.)
+AK	: bögrek (Tib.Neb.); yaňak (HD.Şiir.)
+An	: eren (BH.); kızan (DKor.D.); oğlan (Çrh.)
+Aru	: anaru (Mrzb.); ilerü (Tib.Neb.)
+ez	: geñez (MF); gögez (D.Kor.D.)
+CA	: akça (EMŞer.); karaca (Tib.Neb.); boñcukca (MF.)
+CAK	: arucak (MC); gökçek (Mrzb.); ısıcak (Tib.Neb.)
+CI	: demürce (Mrzb.); kapucı (DKor.D.); okçı (Mev.2)
+CII	: tavşancıl (Mrzb.); balıkçıl (Mrzb.)
+cUGAz	: evcügez (Mrzb.); gözcügez (DKor.D.); kılıcugaz (Tib.Neb.)
+cUK	: delücek (MC); depecük (DKor.D.); dizçük (DKor.D.)
+DAsI	: irtesi (MC); yarındası (MC)
+dAş	: göñüldeş (HŞ); karındaş (EMŞer.); koldaş (Işk.)
+dıç	: sagdıç (DKor.D.)
+dIn	: aydın (MF); öñdin (Mif.Nur.)
+duruk	: burunduruk (MC)
+dü	: inildü (MC)
+düz	: gündüz (Çrh.)
+egü	: biregü (Feraiz)
+ıl	: kızıl (KŞ); yaşıl (EMŞer.)
+In	: öyün (MC); uzun (MC); yakın (Mec.Nez.)
+gü	: gözgü (HD.Şiir)
+kek	: erkek (Feraiz)
+IA	: dünle (Mrzb.); taňla (Tib.Neb.); yinile (Tib.Neb.); kışla (Mec.Nez.); sinle (MC); yayla (Mec.Nez.)
+Iak	: kışlak (Mec.Nez.); otlak (MF)
+IAyIn	: ancılayın (Mrzb.); ikileyin (Mif.Nur.) ; ogurlayın (MC)
+IIK	: beglik (MC); kulluk (Çrh.); ayırlık (Çrh.); kocalık (MC); mün-kirlik (MF); tuzluk (Tib.Neb.)
+IU	: boylu (Tib.Neb.); denlü (MC); dürlü (EMŞer.); yüzlü (HD.Şiir)
+mİş	: altmış (MC); yitmiş (Mec.Nez.)
+(I)ncI ²	: altıncı (Tib.Neb.); dördüncü (Mif.Nur.); kaçınıcı (Tib.Neb.)
+ndü	: ikindü (MC)
+rA	: içre (EMŞer.); taşra (Işk.); soñra (MC)
+rAk	: eksükre (MC); katırak (Tib.Neb.); sevgülüre (MC); yigrek (Işk.)
+sI ²	: artuksı (MC); ayruhsı (Mec.Nez.)
+sul	: yoksul (Çrh.)
+sUz	: kardaşsuz (DKor.D.); günâhsuz (Mrzb.); gözsüz (Mec.Nez.)
+vaş	: karavaş (Işk.)

İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-	: beñze- (Gunya); kana- (DKor.D.); oyna- (Işk.); uza- (Çrh.)
+(A)I-	: çoğal- (MF); kocal- (Işk.); yücel- (Mrzb.); buñal- (DKor.D.)

+ (A)r- Neb.)	: <i>agar-</i> (HD.Şiir); <i>bozar-</i> (MC); <i>göger-</i> (DKor.D.); <i>suvar-</i> (Tib.
+ dA-	: <i>güvülde-</i> (KŞ); <i>alda-</i> (Çrh.); <i>iste-</i> (EMŞer.); <i>izde-</i> (Işk.)
+ eT-	: <i>gözet-</i> (EMŞer.)
+ ı-	: <i>bayı-</i> (DKor.D.); <i>kakı-</i> (Işk.)
+ Ik-	: <i>açık-</i> (EMŞer.); <i>birik-</i> (Işk.); <i>gözük-</i> (Mec.Nez.)
+ irge-	: <i>esirge-</i> (Çrh.)
+ IA-	: <i>gicele-</i> (MF); <i>işle-</i> (EMŞer.); <i>avla-</i> (Mrzb.); <i>gözle-</i> (HD.Şiir)
+ IAAn-	: <i>kuvvetlen-</i> (Tib.Neb.); <i>yapraklan-</i> (MC)
+ ra-	: <i>çıra-</i> (Mrzb.)
+ sA-	: <i>sense-</i> (Mec.Nez.); <i>susa-</i> (MC)
+ ü-	: <i>ögüt</i> (MC) (<ög+ü-t)

Fiilden İsim Yapan Ekler

- aç	: <i>kısaç</i> (Işk.)
-(y) AGAn	: <i>olagan</i> (Tib.Neb.); <i>yiyege</i> (T.S.)(Anter.649)
- am	: <i>tutam</i> (DKor.D.)
- ANAK	: <i>degenek</i> (T.S.)(Anter.349); <i>yıganak</i> (DKor.D.)
- çek	: <i>emçek</i> (DKor.D.)
- dU	: <i>döğdü</i> (T.S.)(Müslim); <i>sınu</i> (Işk.)
- g	: <i>bag</i> (Mec.Nez.); <i>ög</i> (MC)
- GA	: <i>bilge</i> (Mrzb.)
- gAn	: <i>irişgen</i> (Tib.Neb.); <i>gömülgen</i> (Mrzb.); <i>yaratgan</i> (SV.İbt.)
- geç	: <i>yüzgeç</i> (DKor.D.)
- GU	: <i>sevgü</i> (Mrzb.); <i>yanku</i> (SNev.)
- guç	: <i>çatlaguç</i> (DKor.D.); <i>aldaguç</i> (Işk.)
- Gun	: <i>azgun</i> (MC); <i>çapkun</i> (DKor.D.); <i>kırgun</i> (KŞ)
- Im	: <i>ölüm</i> (Çrh.); <i>toyum</i> (DKor.D.); <i>adım</i> (EMŞer.); <i>tadım</i> (HŞ)
- In	: <i>akın</i> (DKor.D.); <i>dütün</i> (ŞH); <i>ekin</i> (Mrzb.)
- Inç	: <i>korkunç</i> (MC); <i>basınç</i> (Işk.); <i>kakınç</i> (DKor.D.)
- Iş	: <i>togış</i> (EMŞer.)
-(A) k	: <i>dilek</i> (HD.Şiir); <i>döşek</i> (MC); <i>turak</i> (Aş.Paş.Fkr.)
-(U) k	: <i>esrük</i> (MC); <i>öksürük</i> (Tib.Neb.); <i>açuk</i> (EMŞer.)
- mA	: <i>ısıtma</i> (Tib.Neb.)
- mal	: <i>sagmal</i> (Mrzb.)
- maz	: <i>yaramaz</i> (Tib.Neb.)
- men	: <i>degirmen</i> (EMŞer.)
- mur	: <i>yagmur</i> (EMŞer.)
- ş	: <i>oynaş</i> (T.S.)(Kel.18)
- T	: <i>binit</i> (DKor.); <i>ögüt</i> (Kelile); <i>yüklet</i> (DKor.D.)
- A	: <i>göre</i> (MC); <i>öte</i> (DKor.D.)
- I	: <i>ulaşduru</i> (MC); <i>koku</i> (KŞ); <i>korku</i> (MC); <i>saçu</i> (Işk.)
-(y) I²cI²	: <i>gülüci</i> (KŞ); <i>virici</i> (KŞ); <i>bisleyici</i> (MC)

Fiilden Fiil Yapan Ekler

Çatı Ekleri

Geçişli-Ettigenlik Ekleri

- dUr-	: <i>bildür-</i> (SV.İbt.); <i>birikdür-</i> (Işk.); <i>yagdur-</i> (Kelile)
---------------	--

- (I)t-	: <i>sovu-t-</i> (Tıb.Neb.); <i>diril-t-</i> (Mrzb.); <i>akıt-</i> (EMŞer.)
- der-	: <i>dönder-</i> (Işk.); <i>gönder-</i> (EMŞer.)
- GUr-	: <i>dirgür-</i> (DKor.D.); <i>irgür-</i> (EMŞer.); <i>turgur-</i> (MC)
- Uz-	: <i>dütüz-</i> (Mrzb.); <i>tutuz-</i> (Tıb.Neb.)
- Ar-	: <i>çıkır-</i> (Mrzb.); <i>gider-</i> (Çrh.); <i>kopar-</i> (Çrh.)
- Ur-	: <i>bitür-</i> (Tıb.Neb.); <i>dadur-</i> (Işk.); <i>göçür-</i> (Çrh.); <i>toyur-</i> (EMŞer.)
<i>Edilgenlik Ekleri</i>	
- II-	: <i>ekil-</i> (EMŞer.); <i>kırıl-</i> (Mrzb.); <i>yaradıl-</i> (KŞ)
- (I)n-	: <i>işlen-</i> (MC); <i>okun-</i> (EMŞer.); <i>bilin-</i> (Tıb.Neb.)
<i>Dönüşlülük Ekleri</i>	
- (I)n-	: <i>arın-</i> (Tıb.Neb.); <i>bezen-</i> (HD.Şiir); <i>döşen-</i> (EMŞer.);
- (I)l-	: <i>dökil-</i> (MC); <i>saçıl-</i> (Mrzb.); <i>yarıl-</i> (EMŞer.)
<i>İşteşlik Ekleri</i>	
- (I)ş-	: <i>kucuş-</i> (EMŞer.); <i>tanış-</i> (KŞ); <i>aglaş-</i> (MC); <i>bakış-</i> (DKor.D.)

Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler

- ele-	: <i>depele-</i> (DKor.D.)
- Ik-	: <i>kayık-</i> (DKor.D.)
- Ir-	: <i>segir-</i> (MC)
- y-	: <i>koy-</i> (MF); <i>toy-</i> (EMŞer.); <i>yoy-</i> (MC)

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHİ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ

Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcanın bilinen ilk yazı dilidir. Türk dilinin bilinen en eski yazı dili ise VII-VIII. yüzyıllardan kalma eserleri olan Köktürkçedir.

Köktürkçe döneminde Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar vs. Türk boyları yaşamaktaydı ve kendi lehçeleri ile konuşuyorlardı. Ancak, hepsinin de ortak yazı dili olarak kullandıkları edebî dil Köktürkçe idi. Köktürkçenin edebî yazı dili olarak varlığı, kendinden sonraki Uygurlar döneminde de devam etti Köktürkçe ile Eski Uygur yazı dili arasındaki fark yok denilecek kadar azdı. Uygurlardan sonra Karahanlılar döneminde de ufak tefek bazı farklar ve değişmelerle aynı yazı dili geleneğinin yaşatıldığı bilinmektedir.

Karahanlılar döneminde yazı dili tek olsa da, Kaşgarlı Mahmut o günkü Türk lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. En çok da Oğuzca hakkında bilgiler sunmuştur. X-XI. yüzyıllardan sonra Türk dünyasında farklı siyasi ve kültürel gelişmeler olmuştur. Geniş gruplar hâlinde İslamiyete giren Türklerin büyük bölümünü oluşturan Oğuzlar, Batı yönüne doğru sürekli bir göçe başlamıştır. XII. yüzyıldan sonra bir yandan Orta Asya'da eski ortak edebî yazı dili devam etmiş, diğer yandan Oğuzların lehçesi de yazı dili olma sürecine girmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi o göçler sonucunda Anadolu'da kurulup gelişmiş Oğuzcaya dayalı bir yazı dili olmuştur. Kendi lehçelerine dayanan bir yazı dili oluşturdıklarından dolayı bazı hususlarda eski edebî yazı dilinden uzaklaşmışlardır. Örneğin, Orta Asya'daki yazın dilinde Köktürkçede olduğu gibi yönelme hâli eki +GA iken, Anadolu Oğuzcasında kendi şekilleri olan +(y)A kullanılmıştır. Yine eski yazı dili geleneğinin devamı olarak Orta Asya'daki yazı dilinde *ber-*, *bar-*, *bar*; *bol-* kullanılırken, Anadolu Oğuzcasında kendi şekilleri olan *vir-*, *var-*, *var*; *ol-* kullanılmıştır.

Bu açıdan bakıldığında Oğuzcanın yazı dili eski edebî yazı dilinden, yani Köktürkçeden uzak kalmış gibi görülmektedir. Ancak bunu tersine de pek çok örnek vardır. Yani, Köktürkçedeki bazı özellikler, o dönemden bu güne kadar Oğuzca dışındaki lehçelerde terk edilmiştir. Çünkü Köktürkçedeki o özellikler, daha sonra terk eden lehçelerin kendi

özellikleri değildi. O tür özellikler tarihte sadece Eski Anadolu Türkçesinde, günümüzde ise Oğuzcanın lehçelerinde devam etmektedir.

Özetle söylemek gerekirse, Köktürk yazı dilindeki bazı özellikler bizzat Oğuzcanın özellikleri idi. Bu yüzden, sonraki dönemlerde Oğuz olmayanlar o özellikleri terk etti, sadece Oğuzcada devam etti.

Birkaç örnek:

1. “Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman” eki olarak Köktürkçede -mİş eki vardır. Eski Uygurcada da aynı ek devam etti. Karahanlıca döneminden itibaren hem bu -mİş eki kullanıldı hem de bunun yanında yeni bir şekil olan -GAn eki görülmeye başlandı. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde ise -mİş ekinin kullanımı iyice azaldı, -GAn ekinin kullanımı arttı. Çünkü -mİş eki o lehçelerin eki değildi, sadece eski yazı dili geleneğinden dolayı edebî metinlerinde kullanmaya devam etmişlerdi. Orta Türkçe döneminde sadece Eski Anadolu Türkçesinde, yani Eski Oğuzcada -mİş eki işlek olarak yaşadı. Günümüzde -mİş eki Oğuz lehçelerinde yaşamakta, Kıpçak ve Karluk lehçelerinde kullanılmamaktadır.
2. Köktürkçedeki -DUK sıfat fiil eki bugün sadece Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu Türkçesinde karakteristiktir. Orta Asya’daki lehçelerde ise bunun yerine -GAn eki işlekti.
3. Eski Türk yazı dilinde isimlere gelen yükleme hâli eki +(I)G idi. Uygurca döneminden itibaren bunun yanında +nI eki de görülmeye başlandı. Daha sonra tarihi ve yaşayan Orta Asya lehçelerinde Köktürkçedeki +(I)G terk edildi ve sadece +nI kullanıldı. Köktürkçedeki +(I)G eki ise, sadece Eski Anadolu Türkçesinde (sonundaki /G/ eriyerek) devam etti: Köktürkçe *eb+ig* > EAT *ev+i*.
4. Köktürkçede -(U)p zarf-fiil ekinin yanı sıra bir de -(U)pAn zarf-fiili eki vardı. Bu ek daha Orta Türkçe döneminde sadece Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak devam etti. Diğerlerinde ise kullanılmadı. Sadece Harezmi Türkçesi eserlerinde birkaç kez geçmektedir. Bunun sebebi de Harezmi bölgesini Oğuzların Türkleştirmiş olmaları ve yazı dilini etkilemiş olmalarıdır.
5. Köktürkçede kullanılan “bul-” fiili bugün sadece Oğuz lehçelerinde devam etmektedir. Diğer lehçeler bunun yerine “tap-” fiilini kullanmaktadır. Orta Türkçe döneminde de “bul-” şekli Eski Anadolu Türkçesi için karakteristiktir. Diğerlerinde “tap-” vardır.
6. Köktürkçede dönüşlülük zamiri olarak kullanılmış olan “kentü” Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu Türkçesinde devam etmiştir. Diğerlerinde “öz” şekli yaygınlaşmıştır. Günümüzde de Oğuz lehçeleri “kendi”, Kıpçak ve Karluk lehçeleri ise “öz” şekillerini kullanmaktadırlar.

Özet

Eski Anadolu Türkçesinde kip eklerinin neler olduğunu tanıyabilmek

Bugün “Dilek-İstek Kipleri” başlığı altında verile gelen “Emir”, “İstek”, “Dilek-Şart” ve “Gereklilik” kiplerini, Eski Anadolu Türkçesinde, fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde “bir şeyin yapılmasının, **ben** tarafından istenmesi” vardır.

Aynı ek, hem emir, hem istek, hem gereklik vs. bildirebilmektedir. Bunların farklı fonksiyonlar ifade edebilmesi, ancak; **1.** cümledeki diğer kelimelere; **2.** kişiler arasındaki hissi ve hiyerarşik ilişkilere; **3.** vurgu ve tonlamaya; **4.** isteğin gerçekleşmesi için gereken zamana; **5.** isteğin derecesine; **6.** isteğin gerçekleşmesi için müsamaha ve mecburiyete, göre değişmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde, tek bir şekil, hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmektedir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır. Bu fonksiyon çoklukları, günümüz Türkçesine gelindikçe belirli eklerde yoğunlaşmış ve koyulaşmıştır. Türkiye Türkçesinde ‘**nispeten**’ emir için ayrı ek, istek için ayrı ekten bahsedilebilir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. Bu yüzden, gramerlerimizde “Dilek-İstek Kipleri” başlığı altında “Emir”, “İstek”, “Dilek-Şart” ve “Gereklik” diye ayrı ayrı verile gelen şekilleri, Eski Anadolu Türkçesinde “İstek-Emir Kipi” adı altında birleştirip incelemeye çalıştık. Günümüz Türkçesine göre en önemli farkı, İSTEK-EMİR kipi olarak -(y)A ekinin bütün kişi çekimlerinde çok işlek olarak kullanılmış olmasıdır.

Eski Anadolu Türkçesinde fiilimsi eklerinin neler olduğunu tanıyabilmek ve bunların fonksiyonlarını açıklayabilmek

Bunlar 3 gruptur:

1. İsim-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesindeki isim-fiil ekleri Türkiye Türkçesindekiler ile aynıdır: **1.** -mAK; **2.** -mA; **3.** -(y)İş. Bunların dışında, +lIk ekiyle genişletilmiş bir şekil olarak -mAKlIK eki de kullanılmaktadır.

2. Sıfat-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan sıfat-fiil ekleri şunlardır: -mİş, -mAdUK, -dUK, -(y)AcAK, -(y)AsI, -dAç(I), -(y)An, -(U)r, -mAz. Bunlardan -dAçI eki bugünkü Türk lehçelerinde kullanılmamak-

tadır. Oğuzca olan -(y)AsI eki ise bugünkü Türkiye Türkçesinde “göresim geldi, okuyası gelmiş” gibi çekimlerde canlılığını korumuştur.

3. Zarf-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan zarf-fiil ekleri şunlardır: -(y)PcAK, -(y)PncA, -(y)PcAGAz, -(y)PncAK, -(y)AlI, -mAdIn, -sA, -dUkdA, -dUK+iyelik+dA, -dPsA, -mAzdAn öñ(din), -ken, -(y)V, -(y)ArAK, -dUkCA, -sA+kişi, -(V)rsA+kişi, -(y)Up, -(y)UbAn, -(y)UbAnIn. Bunların dışında, söz dizimi içinde başkaca kelime ve eklerle bir örgü içinde filleri zarflaştıran yapılar da vardır. Örneğin: “çûn (ki) ... F-d+kişi”; “kaçan (kim) ... F-d+kişi”; “kaçan (kim) ... F-dIsA”; “kaçan (kim) ... F-(y)A+kişi”. Bu eklerden bazıları günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmamaktadır: -(y)PcAK, -(y)PncAK, -dUkdA, -dPsA, -(y)UbAn, -(y)UbAnIn.

Eski Anadolu Türkçesindeki yapım eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını açıklayabilmek

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan yapım eklerinin büyük çoğunluğu bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullanılanlarla aynıdır. Sadece bazıları ünlü uyuma uymaması bakımından farklıdır. Bugün kullanılmayan ekleri ise şunlardır: **İsimden İsim Yapan Ekler:** +cUGAz, +cUK, +dIn, +lA, +rAk, +vaş. **Geçişli-Ettigenlik Ekleri:** -GUr-, -Uz-.

Eski Anadolu Türkçesinin tarihî Türk lehçeleri arasındaki yerini tanımak ve açıklayabilmek

Eski Anadolu Türkçesi bir Oğuz yazı dilidir. Bu yüzden, diğer Orta Türkçe lehçelerinde olmayan bazı özelliklere sahiptir: ver-, var-, var, ol- kelimeleri; yüklem hâli eki olarak +(y)I vb. Diğer yandan, Köktürkçedeki bazı özellikler Orta Türkçe lehçelerinden sadece Eski Anadolu Türkçesinde karakteristik olarak kullanılmış, ötekilerde ya hiç kullanılmamış ya da nadiren işletilmiştir: Fiil çekimlerinde -mİş ve -dUK ekleri, isim hâl eklerinde +(y)I ve +(n)İş şekiller, söz varlığında bul- ve kentü kelimeleri, vb.

Kendimizi Sınayalım

- Köktürkçede olup sadece karakteristik olarak Eski Anadolu Türkçesinde işlek olan zarf-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?
 - ken
 - (y)Up
 - (y)IcAK
 - (y)UbAn
 - (y)ArAk
- Eski Türkçe metinlerde hiç rastlanmayan ve ilk kez Eski Anadolu Türkçesinde karşımıza çıkan sıfat-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?
 - mİş
 - (y)An
 - dUK
 - mAz
 - dAçI
- Köktürkçe metinlerde işlek olup daha sonra **sadece** Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **nadiren** de olsa rastlanan, öteki Orta Türkçe lehçelerinde ve günümüz lehçelerinde bulunmayan sıfat-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?
 - mAz
 - (U)r
 - (y)An
 - (y)AcAK
 - dAçI
- Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiili olarak **kullanılmamıştır**?
 - (y)AsI
 - (y)AcAK
 - dAçI
 - (y)IcAK
 - hiçbiri
- Eski Anadolu Türkçesindeki “-(y)IncA” zarf-fiil ekinin kullanıldığı “ölince” yapısının Türkiye Türkçesine en doğru aktarılması aşağıdakilerden hangisidir?
 - “ölünceye kadar”
 - “ölünce”
 - “öldükten sonra”
 - “ölerek”
 - “ölmeden”
- “görmeyüben” yapısında sırası ile hangi ekler vardır?
 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki; 3. birinci teklik kişi zamiri
 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki; 3. vasıta hali eki
 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki”
 1. olumsuzluk eki; 2. sıfat-fiil eki; 3. birinci teklik kişi zamiri
 1. isim-fiil eki; 2. yükleme hâli eki; 3. birinci teklik kişi zamiri
- Köktürk yazı dilinde olup da Oğuzca bir unsur olması gereken ve Eski Anadolu Türkçesinde de karakteristik olan kelime aşağıdakilerden hangisidir?
 - kemik
 - kendü
 - tañrı
 - tap-
 - çık-
- Köktürk yazı dilinde olup da Oğuzca bir unsur olması gereken Eski Anadolu Türkçesinde fiillere eklenen ek aşağıdakilerden hangisidir?
 - mAz
 - (U)r
 - (y)ArAk
 - mİş
 - (y)Up
- Orta Türkçe lehçeleri arasında aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik **değildir**?
 - “biz” kelimesi
 - “vir-” fiili
 - “bul-” fiili
 - “ol-” fiili
 - “-dUK” eki
- Aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - Eski Anadolu Türkçesi bilinen en eski Oğuzca yazı dilidir.
 - Köktürkçe yazı dilinde bazı Oğuzca unsurlar olduğu tespit edilmiştir.
 - Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig adlı eserinde, kendi dönemindeki Oğuzca ile ilgili bilgileri vermiştir.
 - XI. yüzyılda Oğuzların yazı dili olmasa da Oğuzcaya ait özellikler olduğunu o dönemde yazılmış başka bir kaynaktan öğrenebiliyoruz.
 - Eski Anadolu Türkçesindeki zarf-fiil eklerinden bazıları Köktürkçede yoktu.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise “Zarf-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise “Sıfat-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Sıfat-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
4. d	Yanıtınız yanlış ise “Sıfat-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise “Zarf-fiil” konusunu yeniden okuyunuz
6. c	Yanıtınız yanlış ise “Zarf-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Tarihi Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri” konularını yeniden okuyunuz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Tarihi Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri” konusunu yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Tarihi Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri” konusunu yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise “Eski Anadolu Türkçesinin Tarihi Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri” konusunu yeniden okuyunuz.

Yararlanılan Kaynaklar

- Besim Atalay 1946: *Bergamalı Kadri, Müeyessiretü'l-Ulûm*, Tıpkıbasım-Çevri-yazılı Metin ve Dizin, TDK. İstanbul 1946
- Gürer Gülsevin 1999: “Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine”, *Osmanlı Türkçesi Öncesi: Eski Türkiye Türkçesi Kongresi*, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü/TDK, İstanbul Aralık 1999 (İlmi Araştırmalar, Cilt XIII. İstanbul 2002, s.35-50)
- Gürer Gülsevin 2007, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu (2. baskı), Ankara 2007
- Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010
- Zeynep Korkmaz 2011: “Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dili* Sayı: 709, Ocak 2011, TDK Ankara 2011, s.39-47
- Hatice Şahin 2003: *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003
- Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000
- Faruk Kadri Timurtaş 1981: *Eski Türkiye Türkçesi*, İtatanbul Üniversitesi Yayınları, İswtanbul 1981

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

-DAÇI, -(y)AsI

Sıra Sizde 2

-(y)UbAn, -(y)IcAK, -DUKdA, -(y)I²cAgAz, -(y)I²ncAK, -dIsA

6

Amaçlarımız

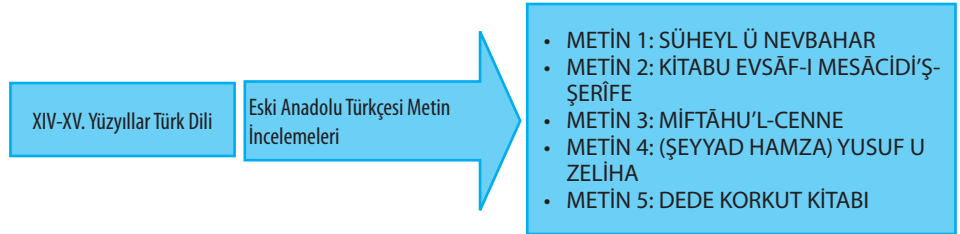
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Eski Anadolu Türkçesine ait Süheyl ü Nevbahar adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- 👁 Eski Anadolu Türkçesine ait Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- 👁 Eski Anadolu Türkçesine ait Miftahu'l-Cenne adlı eserin iki sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- 👁 Eski Anadolu Türkçesine ait Yusuf u Züleyha adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- 👁 Eski Anadolu Türkçesine ait Dede Korkut metninin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife,
- Yunus Emre Divanı,
- Süheyl ü Nevbahar,
- Yusuf u Züleyha,
- Miftahu'l-Cenne,
- Dede Korkut Hikâyeleri

İçindekiler

Eski Anadolu Türkçesi Metin İncelemeleri

METİN 1: SÜHEYL Ü NEVBAHAR

Transkripsiyon

dirîgâ bu taht u bu māl u bu genc
ki dirdi dedelerümüz yidi renc

çü ben gidiserem kime kalısar
oğul almasa düşmenüm alısar

bunu fıkır idüp dāyimā ağladı
ümîzini bir tanrıya bağladı

hazînelerin açmağa başladı
mālı dökmege vü saçmağa başladı

uluyı ve giçiyi kıldı ğanā
dağı didi kim siz dilenüz anı

ki tanrı ta'ālā bir oğlan vire
benüm bu ölü gevdeme cān vire

çü kamu hālāyık du'ā eyledi
anun hācetin hāk revā eyledi

dürişdügi olmadı hergiz telef
meger incü kapdı bilinden şadef

adı baħr idi tan degüldür hele
ger baħrdan incü hāşıl ola

gelüp şāha muştıladılar anı
çün iştidi inen sevindi cānı

bağışladı altun kızıl u ağı
şanasın yirinde kımadı dağı

çü tıldı tokuz ay geldi kabir
ki tanrı saña virdi kaygun gider

bir oğlan ki benzer yüzi bedr aya
iki kaşı dağı kurlımsı yay

açup yüzini gördi buldı murād
ol aya muvāfık Süheyl urdı ad

anā sūt virdi bisledi on şaya
kalan kullık idenleri kim şaya

(13b)

درباروتحت بومال بوکنج
چون کیدر و بزکجه قالین
بی فکر ادب دایما اخلدی
خبرلرین اجمعا بشلدی
اولوی و کجی قلدی غنه
کیشکی علای بر اغلاز و بر
چوقامو خلاقی دعا ایلدی
درشکی اولما دی کر تلف
ادی بخر دی طن دکل هولا
کلوب شهامتلر یکر ایل
بیشلادی لئون قریل آغی
چو طولدی طغور ای کلدی خبر
بر اغلان کیکر زوری بدرایا
اچوب یورق کندی بولدر مراد
اکا سوت و رب بشدی اولطیا
کیردی دالدو مریدی
اؤل اولما دو شمنوم آید
ایندی بر شکر یا بشلدی
مالی دتمکا و جمعا بشلدی
دخی میدکم نیر دلا کوز ایل
بیم بوالو کومر جان و بر
اؤلک حاکم حق روا ایلدی
مکر انجو قیدی یلدر صدف
اگر بخر دن انجو حاصل اولما
چون ایشیدی ایکن سوبدجی
صاسین برین قنادی دخی
کیشکی مکار و دیشک کدر
ایکی قاشی دخی لوریش ییا
اؤل یا موافق سئلادی آد
کلان قلن ادلری کیم صیا

Dil İncelemesi

Tablo 6.1
Dil İncelemesi

dirîgâ (< Far.) ‘yazık, eyvahlar olsun’	bu ‘bu (işaret sıfatı)’
taht (< Far.) ‘taht, hükümdarlık makamı’	u (< Far.) ‘ve’
māl (< Ar.) ‘mal, servet’	genc (< Far.) ‘hazine, define’
ki (< Far.) ‘ki’	dirdi : ‘söylerdi, söylerlerdi’ di- : ‘demek, söylemek’ -rdi: geniş z. hikâyesi 3.çk
dede : ‘dede, ata’ +ler: çokluk eki +ümüz: 1. çk. iyelik	yidi : ‘yedi, 7’
renc (< Far.) ‘zahmet, sıkıntı, ağrı’	çü : (< Far.) ‘mademki
ben : ‘ben; 1. tk. zamiri’	giT- : ‘gitmek’ -iser+em: gelecek z. 1.tk.
kim : ‘kim?’ +e: yönelme h.	kal- : ‘kalmak’ -ısar: gelecek z. 3.tk.
oğul : ‘oğul, evlat’	ol- : ‘olmak, mevcut olmak’ -ma-: olumsuzluk -sa: şart zarf-fiili
düşmen : (< Far.) ‘düşman’ +üm: iyelik 1.tk.	al- : ‘almak’ -ısar: gelecek z. 3.tk.
bu : ‘bu’ +n+: zamir n’si +ı: yükleme h.	fikr : (< Ar.) iT- : ‘etmek yardımcı fiili’ -üp: zarf-fiil
dâyimā : (< Ar.) ‘dayıma, sürekli’ ağla- : ‘ağlamak’ -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	ümîzê : (< Far.) ‘ümit, umut’ +i+: iyelik 3.tk +n+: zamir n’si +i: yükleme h.
bir : ‘bir, tek’	tañrı : Tanrı +ya: yönelme h.
bağ : ‘bağ, bağlantı’ bağla- : ‘bağlamak’ +la-: isimden fiil y. -dı: görülen geçmiş z. 3.tk	hazîne : (< Ar.) ‘hazine, devlet parasının saklandığı yer’ +ler: çokluk +i+: iyelik 3.tk +n: yükleme h.
aç- : ‘açmak’ -maç+: isim-fiil +A: yönelme h.	baş : ‘baş’ başla- : ‘başlamak’ -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
māl : (< Ar.) ‘mal, mülk’ +ı: yükleme h.	dök- : ‘dökmek, saçıp dökmek’ -meK+: isim-fiil +e: yönelme h.
ulu : ‘büyük’ +yı: yükleme h.	giçi : ‘küçük’ +yı: yükleme h.
gānā : (< Ar.) ‘zengin’ kıl- : ‘kılmak yardımcı fiili’ -dı: görülen geçmiş z. 3.tk	dañı : “ve, ve de” [< tağ-ı]

di- : ‘demek, söylemek’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	kim : ‘ki’
siz : ‘siz, 2. çk. zamiri’	dile- : ‘dilemek, istemek’ [til+e-] -ñüz: istek-emir kipi 2.çk.
anı : ‘onu’ [< a+n+ı] [a+n+ı]: a+: 3.tk. zamiri +n+: zamir n’si +ı: Yükleme h.	ta’ālā : (< Ar.) ‘yüksek olsun, ulu’
ben : ‘ben, 1.tk. zamiri’ +üm: ilgi h.	ölü : ‘ölü, ölmüş’ öl-: ‘ölmek’ -ü: fiilden isim
gövde : ‘gövde, vücut’ +m+: iyelik 1.tk. +e: yönelme h.	cān : (< Far.) ‘can, ruh, hayat’
vir- : ‘vermek’ -e: istek kipi 3.tk.	ķamu : ‘bütün, hep, herkes’
ķalāyık : (< Ar.) ‘mahluklar, insanlar’	du’ā : (< Ar.) ‘dua’
eyle- : ‘eylemek yardımcı fiili’ -di: görülen geçmiş z. 3. çk.	anuñ : ‘onun’ [< a+n+uñ] a+: 3. tk. zamiri +n+ zamir n’si +uñ: ilgi h.
ķācet : (< Ar.) ‘ihtiyaç, lüzum, gereklik’ +i+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.	ķaķ : (< Ar.) ‘Hak, Tanrı’
revā : (< Far.) ‘yakışır, uygun, yerinde’	dūriş- : çalışmak, çabalamak’ -dūk+: sıfat-fiil +i: iyelik 3.tk.
hergiz : (< Far.) ‘asla, katiyyen’	telef : (< Ar.) ‘telef, yok olma, boş yere harcama’
ol- : ‘olmak yardımcı fiili’ -ma-: olumsuzluk -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	meger : (< Far.) ‘meğer, oysaki, halbuki’
incü : ‘inci’	ķap- : ‘ķapmak, kaldırmak’ -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
bil : ‘bel’ +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n’si +den: ayrılma h.	ķadef : (< Far.) ‘sedef, inci kabuķu’
ad : ‘ad, isim’ +ı: iyelik 3.tk.	baķr : ‘Baķr (ķişı adı)’
i- : ‘i-mek ek-fiili’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	tañ : ‘ķaşıllacak şey, hayret’
degül : ‘deķil’ +dür: +Dİr bildirme [< tur-ur]	hele : ‘özellikle, sonunda’
eger : (< Far.) ‘eķer, ķayet’	baķr : (< Ar.) ‘deniz’ +dan: ayrılma h.

Tablo 6.1’in devamı
Dil İncelemesi

Tablo 6.1'in devamı
Dil İncelemesi

hâşıl: (< Ar.) 'husule gelen, çıkan'	ol-: 'olmak yardımcı fiili' -a: istek kipi 3.tk.
gel-: 'gelmek' -üp: zarf-fiil	şâh: (< Far.) 'şah, padişah' +a yönelme h.
muştı: (< Far.) 'müjde' muştıla-: 'müjdelemek' -dılar: görülen geçmiş z.3.çk.	çün: (< Far.) 'mademki, nasıl'
işit-: 'duymak, işitmek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	iñen: 'çok, pek, gayet, fazla'
sev-: 'sevmek' -in-: dönüşlü çatı -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	cân: (< Far.) 'can, ruh, hayat' +ı: yükleme h.
bağış: 'bağış' +la-: isimden fiil -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	altun: 'altın'
kızıl: 'altın, kızıl'	agı: 'ipekli kumaş, mal'
şan- 'sanmak, zannetmek' -asın: istek-emir kipi 2.tk	yir: 'yer, bulunduğu yer' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +de: bulunma h.
ko-: 'bırakmak, koymak' -ma-: olumsuzluk -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	dağı: 'dahi, başka'
tol-: '(süre) dolmak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	toğuz: 'dokuz, 9'
ay: 'ay, yılın 12 parçasından biri'	haber: (< Ar.) 'haber'
saña: 'sana; 2.tk. zamirinin yönelme hâli	ķaygu: 'kaygı, endişe' (< ķay-gu) +ı: iyelik 2.tk.
gider-: 'gidermek, ortadan kaldırmak' giT-: 'gitmek' -er-: geçişli-ettirgen eki -Ø: istek-emir kipi 3.tk.	oğlan: 'oğul, evlat'
benze-: 'benzemek' -r: geniş zaman 3.tk.	bedr ay: (< Ar. + Tk.) 'dolunay' +a: yönelme h.
iki: 'iki, 2'	ķaş: 'kaş' +ı: iyelik 3.tk.
ķur-: 'kurmak' -ul-: edilgen çatı -mış: sıfat-fiil	ya: 'yay' +ya: yönelme h.
aç-: 'açmak' -up: zarf-fiil	yüz: 'yüz, surat' +ü+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +i: yükleme h.
bul-: 'bulmak' -dı: geçmiş zaman 3.tk.	murād: 'arzu, dilek, maksat'

ol ara: ‘ora, orası’ +ya: yönelme h.	muwâfık: (< Ar.) ‘uygun, yerinde’
süheyl: ‘Süheyl (kişi adı)’	ad ur-: ‘ad vermek, isim koymak’ -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
aña: ‘ona; 3. kişi zamirinin yönelme hâli’	süt: ‘süt’
vir-: ‘vermek’ -üp: zarf-fiil	bisle-: ‘beslemek’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.
on: ‘on, 10’	ṭaya: ‘dadı, sütnine’
ḳalan: ‘diğer, kalmış olan’ (<kal-an) -an: sıfat-fiil	ḳul: ‘kul, hizmet eden’ +lḳ: isimden isim
iT- ‘etmek yardımcı fiili’ -en: sıfat-fiil +ler: çokluk +i: yükleme h.	ṣay-: ‘saymak’ -a: istek kipi 3.tk.

Tablo 6.1’in devamı
Dil İncelemesi

Açıklamalar

[*dirdi*] Bu çekimde **+IAr** eki kullanılmamış da olsa 3. kişi çokluk fonksiyonun bulunmadır. Türk dilinde genellikle, 3. kişilerin çoklukları da teklikleri gibi (yani **+IAr** eki olmaksızın) çekimlenir. Bazen **+IAr** eki de eklenebilir.

[*gidiserem*] “git-“ fiilinin sonundaki ötümsüz ünsüz, arkasından ünlü ile başlayan bir ek gelince ötümlüleşerek /d/ olmuştur.

[*tañrı*] Bu kelimenin imlasında özellik vardır. /ṇ/ ünsüzü, bu metinde de olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde büyük çoğunlukla sadece “kef” harfi ile yazılmaktadır. Ancak, “tañrı” kelimesi yine bu metinde de olduğu gibi bazı eserlerde “ng” şeklinde (nun+kef) yazılmaktadır. Dinî bir kavram olan bu kelimenin Eski Uygur Türkçesinden sonra Arap harflerine geçildiği dönemde kural hâline gelen “nun+kef” yazımın değiştirilmemiş şekli olarak düşünmek doğrudur. Yani bu özel kelimenin yazılışında eski yazım kuralına bağlı kalınmıştır.

[*ḥazînelerin*] Buradaki **+lar** çokluk ekinin sonra gelen ekler dilciler tarafından farklı şekillerde açıklanmaktadır. Yaygın olan ve genel kabul gören açıklama, **+ı+** ekinin 3. kişi iyelik eki olduğu, arkasındaki **+n** ekinin de yükleme hâli olduğudur. Ancak burada sorgulanması gereken hususlar vardır. **Birinci husus:** İyelik 3. kişi ekinin şu özelliği bilinmektedir: Kendisinden sonra bir hâl eki getirilince, kaynaştırmaya gerek olsa da olmasa da, arkasından zamir n’si ortaya çıkar (*evin ön+ü+n+den*, vb.). Yukarıdaki gibi durumlarda 3. kişi iyelik eki üzerine eğer bir **+n** yükleme hâli eki getirildiyse niçin zamir n’si ortaya çıkmamış ve ḥazîneler+i+n+in gibi bir yapı oluşmamıştır? **İkinci husus** da şudur: Eski Anadolu Türkçesinde belirtili nesne konumunda olan kelimelerde 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde yükleme hâli eki beklenirken (örneğin ḥazîneler+üm+i aç-, ḥazîneler+üṇ+i aç-, gibi) farklı bir yapı ile karşılaşılır. 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde herhangi bir ek getirilmeyebilir ve yine de orada bir ‘gizli’ yükleme hâli fonksiyonu bulunur. Şöyle ki: ḥazâler+üm+Ø aç-, ḥazîneler+üṇ+Ø aç, gibi. Demek ki 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde bir +Ø yükleme hâli eki vardır. O hâlde 3. kişi üzerinde de aynı +Ø yükleme hâli ekinin bulunması normaldir. Bizce, yukarıdaki “ḥazînelerin” yapısının doğru izahı şudur: **ḥazîne+ler+i+n+Ø** (+ler çokluk eki; +i+ iyelik 3. tk.; +n+ zamir n’si, +Ø yükleme hâli). Bizim için doğru olan bu olsa da, Türkiye’deki yaygın ve genel kabule uygun olarak bu kitapta açıklamalar **+i+ iyelik eki, +n zamir n’si** şeklinde yapılacaktır.

[*dileñüz*] İstek-emir kipinin 2. kişi eki ünlü ile biten fiillere getirilirken günümüz Türkçesinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü girer; Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin birçoğunda ise o kaynaştırma ünsüzü kullanılmaz.

[*benüm*] İlgi hâli eki +(n)U₉ şeklindedir. Ancak 1. teklik ve çokluk kişi zamirlerinin çekiminde $\eta > m$

(*eger ... hâsıl ol-a*) “Eger” kelimesiyle birlikte kullanılan fiiller istek kipleri ile çekimlendiğinde, zarf-fiil yapısı oluşturulur. Bu yapı “*hasıl olduğunda, hasıl olursa*” tarzında günümüze aktarılabilir.

(*çün ... işit-di*) “Çün” kelimesiyle birlikte kullanılan fiiller geçmiş zaman ile çekimlendiğinde, zarf-fiil yapısı oluşturulur. Bu yapı “*işitince, işittiğinde*” tarzında günümüze aktarılabilir.

(*inen*) Bu kelime Oğuzcaya aittir. XIII. yüzyıldan önceki metinlerde geçmemiştir.

(*benze-*) Bu kelime Oğuzcaya aittir. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde bunun yerine *okşa-* fiili kullanılır.

(*yüzünü*) Eski Anadolu Türkçesinde 3. kişi iyelik eki dâima düz ünlü iledir. Yuvarlak ünlülü şekil kullanılmaz. Ancak sadece birkaç örnekte eklendiği kelimenin yuvarlak ünlüsüne uyduğu görülmüştür. Buradaki örnek de o yuvarlaklaşmalardan biridir.

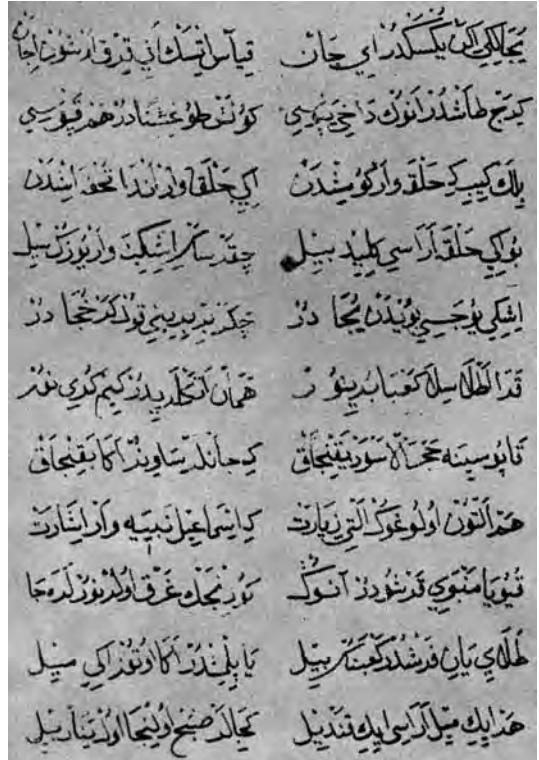
(*say-a*) Eski Anadolu Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan -(A) eki en fazla farklı fonksiyonu üstlenen ektir. Geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman için kullanılabilir. İstek kipi için de işlek olarak işletilmiştir. İstek kipinin de “istek, emir, temenni, gereklilik, dilek vs.” fonksiyonlarının hepsini de üstlenebilmektedir. Bu yüzden, yazılı metinleri ile izleyebildiğimiz dönemlerde bu ekin hangi fonksiyonu taşıdığını bazı örneklerde çok zor anlayabiliriz.

METİN 2: KİTABU EVSÂF-I MESÂCİDİ’Ş-ŞERİFE

Transkripsiyon

yüceliği inen yüksekdür iy cān
kıyās itseñ anı kırk arşun iy cān
kireç taşdur anuñ dañı yapısı
güneş toğışınadır hem kâpusı
bilek gibi ki hālka var gümüşden
iki hālka var anda tuhfe işden
bu iki hālka arası kilid bil
çıkarsañ işigine var yüzün sil
ışığı yücesi boydan yücedür
çeker birbirini kıl ger hocadır
kara atlısıla ka’be bürinür
hemān etekleridür kim görünür
kâpusına hâcerü’l-esved yakıncak
ki cānlar sevinür aña bakıncak
hem altun oluğun altı ziyâret
ki ismâ’il nebâye var işâret
kuyuya menberi karşudur anuñ
görincek gârķ olur nûrlara cānuñ
tölayı yanı feridür ka’benün bil
yapılmışdur aña otuz iki mîl

(6a)

Dil İncelemesi

yüce: 'yüce, yüksek' +liK+: isimden isim +i: iyelik 3.tk.S	injen: 'çok, pek, gayet, fazla'
yüksek: 'yüksek' +dür: bildirme 3.tk.	iy: 'ey! ünlemi'
kıyās: (< Ar.) 'kıyas, karşılaştırma' kıyās it-: kıyaslamak, oranlamak -señ: şart zarf-fiili 2.tk	kırk: 'kırk, 40'
arşun: 'arşın (uzunluk ölçüsü birimi)'	kireç: 'kiteş'
taş: 'taş' +dur: bildirme 3.tk.	yap-: 'yapmak, inşa etmek' yap-u: 'yapı' -u: fiilden isim +sı: iyelik 3.tk
güneş: 'güneş'	toğ-: 'doğmak, zuhur etmek' toğ-ış: 'doğu' -ış: fiilden isim +ı+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +a: yönelme h. +dur: bildirme 3.tk.
kapu: 'kapı' +sı: iyelik 3.tk.	bilek: 'bilek'
gibi: 'gibi benzetme edatı'	ki: 'ki'
var: 'var, mevcut' +Ø: bildirme 3.tk.	gümiş: 'gümüş' +den: ayrılma h.
anda: orada a+: 3. kişi zamiri +n+: zamir n'si +da: bulunma h.	tuhfe: (< Ar.) 'hediye, armağan, güzel şey'
iş: 'iş, işçilik' +den: ayrılma h.	ara: 'ara' +sı: iyelik 3.tk.
kilid: (< Far.) 'kilit'	bil- 'bilmek, anlamak' -Ø: istek-emir k. 2.tk.
çık-: 'çıkmaq' -arsañ [-ar i-señ] -ar: geniş zaman sıfat-fiil i- 'imek ek-fiili' -sañ: şart 2.tk zarf-fiil	ışıK: 'eşik, kapı' +ı+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +e: yönelme h.
var-: 'gitmek, varmak, ulaşmak' -Ø: istek-emir k. 2.tk.	yüz: 'yüz, surat' +ün+: iyelik 2.tk. +Ø: yükleme h.
sil-: 'silme' -Ø: sitek-emir 2.tk.	yüce: 'yüksek, yükseklik' +si: iyelik 3.tk.
boy: 'boy, insan boyu' +dan: ayrılma h	çek-: 'çekmek' -er: geniş z. 3.tk.

Tablo 6.2

Tablo 6.2'nin devamı

ger: (< Far.) 'eğer, şayet'	hoca: 'hoca, efendi' +dur: bildirme 3.tk.
ğara: 'siyah, kara'	ağlās: (< Ar.) 'ipekli kumaş' +ıla: vasıta h.
ka'be: (< Ar.) 'Müslümanlarca kutsal olan Mekke'deki yapı, Kâbe'	bür-i: 'bürümek, sarmak' -n-: edilgenlik -ür: geniş z. 3.tk.
hemân: (< Far.) 'hemen, derhal, tam olarak, öylece'	etek: 'etek, örtünün alt kısmı' +ler: çokluk +i: iyelik 3.tk. +dür: bildirme 3.tk.
gör-: 'görmek' -in-: dönüşlü- -ür: geniş zaman 3.tk.	kapu: 'kapı' +sı+: iyelik 3.tk +n+: zamir n'si +a: yönelme h.
ğacerü'l-esved: (< Ar.) 'Kâbe'nin duvarındaki meşhur taş'	yakın: 'yakın' +cağ: isimden isim
sevin-: 'sevinmek' [sev-in-] -in-: dönüşlülük -ür: geniş z. 3.tk.	bağ-: 'bakmak' -ıncağ: zarf-fiil
altun: 'altın'	oluğ: 'ölük' +uğ: ilgi h.
alt: 'alt, aşağı' +ı: iyelik 3.tk.	ziyâret: (< Ar.) 'ziyaret yeri'
nebi: (< Ar.) 'nebi, peygamber' +ye: yönelme h.	işâret: (< Ar.) 'işaret, belirti, iz'
menber: (< Ar.) 'minber' +i: iyelik e.tk.	karşu: 'karşı, karşısında' +dur: bildirme 3.tk
gör-: 'görmek' -incek: zarf-fiil	ğark: (< Ar.) 'batma, batırma' ğark ol-: 'batmak' -ur: geniş zaman 3.tk.
nūr: (< Ar.) 'nur, aydınlık, parıltı' +lar+: çokluk +a: yönelme h.	cân: (< Far.) 'canı ruhi hayat' +uğ: iyelik 2.tk.
ğolay: 'muhit, etraf, çevre'	yan: 'yan, etraf' +ı: iyelik 3.tk.
ferş: (< Far.) 'örtü, yaygı, döşeme' +dür: bildirme 3.tk.	yap-: 'yapmak, örtmek' -ıl-: edilgenlik -mışdur: duyulan-farkına varılan geçmiş z. +dUr'lu hâli, 3.tk.

Açıklamalar

[işik] Köktürkçedeki "kapıg" kelimesi daha sonra Eski Anadolu Türkçesinde "kapu", günümüz Türkiye Türkçesinde ise "kapı" olarak devam etmiştir. Ancak Orta Türkçe döneminde Oğuzca olmayan lehçelerde bu kelimenin yanı sıra, aynı anlamda "eşik / işik" kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde hâlâ "kapı" kullanılmaktadır. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ise "eşik / işik" ter-

cih edilmiştir. Ancak, Azerbaycan Oğuzcasında da bu anlamda “eşik /ışık” yaygındır. Anadolu’da ise o kelime “kapının altı veya önü” için kullanılır.

Aşağıdaki kelimelerin eklerini inceleyiniz:

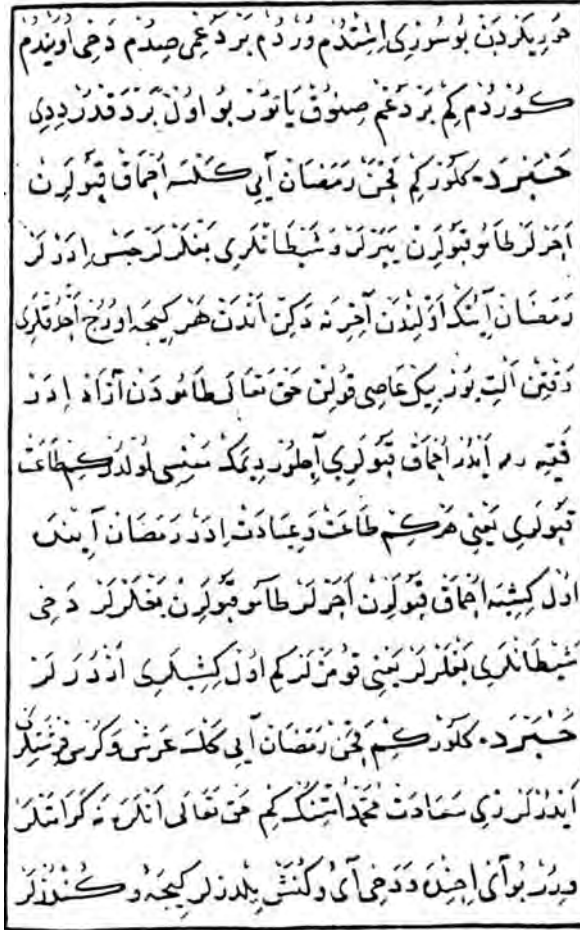
dutmayısar, gözleyübenin, virdüğünüzde

SIRA SİZDE

METİN 3: MİFTĀHU'L-CENNE

(74b)

Transkripsiyon

hürilerden bu sözi işitdüm vurdum bardağımı şıdum dağı uyandum gördüm kim bardağum şınuş yatur bu ol bardağdur didi haberde gelür kim kaçan ramazân ayı gel-se uçmak kapuların açarlar tamu kapuların yaparlar ve şeytânları bağlarlar habs iderler ramazân ayının evvelinden âhırine degin andan her gice oruc açdukları vaktin altı yüz bin ‘âşî kılın haq te’âlâ tamudan âzâd ider fakih r.h. eydür: uçmak kapuları açılır di-mek ma’nisi oldur kim tâ’at kapuları ya’ni her kim tâ’at ve ‘ibâdet ider ramazân ayında ol kişiye uçmak kapuların açarlar, tamu kapuların bağlarlar dağı şeytânları bağlarlar. ya’ni komazlar kim ol kişileri azduralar haberde gelür kim kaçan ramazân ayı gelse ‘arş ve kürsî firîşteleri eydürler zî-sa’adet muhammed ümmetinün kim haq te’âlâ anlara ne kerâmetler virür bu ay içinde ve dağı ay u güneş yılduzlar gice ve gündüzler

(75a)

دھواد. توشک و دکر د. پالقدر گو کند و یرد د دکل
 جانور لاول رمضان آیند اورنج دوتن کیتی حق تعالی دن
 یار لعلو دکر لره و دخی حق تعالی آید زای فرشتکم بو آئی
 ایند کی قلد و عکر نماز ز و تسبیح لرم دوتن دوکلن محمد
 استنه بنشد کر دز خبر د. کلور خیم دکل خلق اجماعه
 مشتاق دوات اهاق دوت دکر کینه مشتاق دز اول رمضان
 آیند اورنج دوتن اکجی دایم قرآن اوینندر. او جیحی دینی
 یار لعلو دکر دتیند ددیحی آج طیور نکر. محابد
 دد حق رمضان آیی کله بر بر نه شید لردی زیر اول
 غمیز قوتند زانی غمیز دوتن کرک انی غمیز دوتن اولد ز کم
 اول آید تکر ییروغی بر نه کور مک دخی یوز مدوغی کسند
 صافتنی کرک سلمان فارسیدایست قلدور بغیردن م کم
 رمضان آیند بر کون خطبه اوقدی آیتکی ای خدایق رمضان

Transkripsiyon

ve havâda kuşlar ve denizde balıklar, gökde ve yirde dükeli cānavarlar ol ramazān ayında oruc dutan kişiyi haq te'ālâdan yarlıgayı dilerler ve dağı haq te'ālâ eydür: iy firıştelerüm bu ay içindeki kılduğunuz namāzlar ve tesbihler müzdin dükelin muḥammed ümmetine bağışlanuz dir haberde gelür kim dükeli halk uşmağa müştākdur evet uçmak dört durlü kişiye müştākdur evvel ramazān ayında oruc dutanlara ikinci dāyim kur'ān okıyanlara üçüncü dilini yaramaz geleciden şaklayanlara dördüncü aç toyuranlara şaḥābeler r.a. kaçan ramazān ayı gelse birbirine muştıllarlardı zīrā ol 'azīz konukdur anı 'azīz dutmak gerek anı 'azīz dutmak oldur kim ol ayda tanrı buyruğın yerine getürmek dağı buyurmaduğı nesnelere şakınmak gerek selmān-ı fārsi rivāyet kıılır peygamberden 'a.m. kim ramazān ayında bir gün hutbe okıdı eyitdi iy ḥalāyık ramazān

Dil İncelemesi

hūrī: (< Far.) ‘huri, cennet kızı’ +ler: çokluk +den: ayrılma h.	söz: ‘söz, kelim’ +i: yükleme h.
işit-: ‘işitmek, duymak’ -düm: görülen geçmiş z. 1.tk.	vur- ‘vurmak, çarpmak’ -dum: görülen geçmiş z. 1.tk.
bardağ: ‘bardak’ +um+ iyelik 1.tk. +ı: yükleme h.	şı-: ‘kırmak’ -dum: görülen geçmiş z. 1.tk.
uyan-: ‘uykudan uyanmak’ -dum: görülen geçmiş z. 1.tk.	şınık: ‘kırık, kırılmış’ [< sı-n-uğ] şı-: kırmak -n-: dönüşlü-edilgenlik -uğ: fiilden isim
yat-: ‘yatmak, yerde uzanmak’ -ur: şimdiki z. 3.tk.	ol: ‘o’
di-: ‘demek, söylemek’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	haber: (< Ar.) ‘bilgi, haber, hadis’ +de: bulunma h.
gel- ‘gelmek’ -ür: geniş z. 3.tk.	kaçan: ‘ne zaman ki...; -DIĞIndA’
ramażān: (Ar.) ‘ramazan, oruç ayı’	ay: ‘ay, yılın on ikide bir bölümü’ +ı: yükleme h.
gel-: ‘gelmek’ -se: şart zarf-fiili	uçmak: ‘cennet’
kapu: ‘kapı’ +lar+: çokluk +ı+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.	aç-: ‘açmak’ -arlar: geniş z. 3.çk.
ṭamu: ‘cehennem’	yap-: ‘örtmek, kapatmak’ -arlar: geniş z. 3.çk.
şeytān: (< Ar.) ‘şeytan’ +lar+: çokluk +ı: yükleme h.	bağ: ‘bağ, bağcık’ bağla-: ‘bağlamak, kilitlemek’ +la-: isimden fiil -rlar: geniş z. 3.tk.
ḥabs: (< Ar.) ‘hapis, kapama’	evvel: (< Ar.) ‘evvel, başlangıç’ +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n’si +den: ayrılma h.
āḥir: (< Ar.) ‘ahir, son, bitim’ +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n’si +e: yönelme h.	degin: ‘değin, dek, kadar’
andan: ‘ondan sonra’ a+: 3.kişi zamiri +n+: zamir n’si +dan: ayrılma h.	gice: ‘gece’

Tablo 6.3
Dil İncelemesi

Tablo 6.3'ün devamı

oruc: (< Far.) 'oruç'	aç-: 'açmak' oruc aç-: orucu açmak -duğ+: sıfat-fiil +ları: iyelik 3.çk.
vaqt: (< Ar.) 'vakit, zaman' +ın: vasıta h.	bin: 'bin, 1000'
'āšā: (< Ar.) 'āsi, karşı gelen'	ḥaḳ te'ālā: (< Ar.) 'Allah, Hak'
āzād: (< Far.) 'kurtulmuş, serbest' āzād it-: serbest bırakmak -er: geniş z. 3.tk.	faḳīh: (< Ar.) 'fıkıh, din biliminin ustadı'
r.h.: (< Ar.) 'rahmetullahialehyh (Allah ondan razı olsun) sözünün kısaltması'	ey(i)T-: 'söylemek, demek' -ür: geniş z. 3.tk.
aç-: 'açmak' -ıl-: edilgenlik -ur: geniş z. 3.tk.	di-: 'demek, söylemek' -mek: isim-fiil
ma'ná: (< Ar.) 'anlam' +si: iyelik 3.tk.	ol: 'o (zamir)' +dur: bildirme 3.tk.
ṭā'at: (< Ar.) 'ibadet'	ya'ná: (< Ar.) 'yani, sözün kıyası'
'ibādet: (< Ar.) 'Allah'ın emirlerini yerine getirme, tapınma'	kişi: 'kişi, kimse, insan' +ye: yönelme h.
ko-: 'koymak, bırakmak, salıvermek' -mazlar: geniş z. olumsuz 3.çk.	az-: 'yoldan çıkmak, günah işlemek' -dur-: geçişli-ettirgenlik -alar: istek-emir k. 3.çk.
'arş: (< Ar.) 'arş, dokuzuncu gök'ş	kürsá: (< Ar.) 'arş-ı azamın altında bir düzlükte olan, lehv-i mahfuzun bulunduğu yer'
firište . (< Far.) 'melek' +ler+: çokluk +i: iyelik 3.tk.	zī-sa'ādet: (< Ar.) 'saadetli'
muḥammed: (< Ar.) 'Muhammed peygamber'	ümme: (< Ar.) 'bir peygambere inanıp bağlanan cemaat' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +ünj: ilgi h.
vir-: 'vermek' -ür: geniş z. 3.tk.	iç: 'iç' +i+: iyelik 3.yk. +n+: zamir n'si +de: bulunma h.
yılduz: 'yıldız' +lar: çokluk	gündüz: 'gündüz' [gün+düz] +ler: çokluk
havā: (< Ar.) 'hava' + da: bulunma h.	kuş: 'kuş' +lar: çokluk
deniz: 'deniz' +de: bulunma h.	balık: 'balık' +lar: çokluk
yir: 'yer, yeryüzü' +de: bulunma h.	dükeli: 'bütün, hep, bütünüyle'
cānavar: (< Far.) 'canavar, zararlı hayvan' +lar: çokluk	dut-: 'tutmak' -an: sıfat-fiil

Tablo 6.3'ün devamı

yarlığa- : 'bağışlamak, merhamet etmek; buyurmak' -yu: zarf-fiil	dile- : 'dilemek, istemek' -rler: geniş z. 3.tk.
kıl- : 'kılmak yardımcı fiili' -duğ+: sıfat-fiil +uñuz: iyelik 3.tk	namāz- (< Far.) 'namaz' +lar: Çokluk
tesbīh- (< Ar.) 'sübhānallah kelimesini söyleyerek Allah'a tazim etme' +ler: çokluk	müzd- (< far.) 'ücret, mükafat' +i+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.
bağışla- : 'bağışlamak' -ñuz: istek-emir k. 2.çk.	di- 'demek, söylemek' -r: geniş z. 3.tk
müştaş- (< Ar.) 'özleyen' +dur: bildirme 3.çk.	evet- : 'fakat, ancak, lâkin'
dür- : 'tür, çeşit' +lū: isimden isim	iki- : 'iki, 2' +nci: isimden isim
oқы- : 'okumak' -yan+: sıfat-fiil +lar: çokluk +a: yönelme	üç- : 'üç, 3' +ünci: isimden isim
dil- : 'dil' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.	yara- : 'yaramak, faydası olmak' -maz: sıfat-fiil
geleci- : 'söz, laf, lâkırdı' +ler: çokluk +den: ayrılma h.	sağla- : 'saklamak, korumak' -yan+: sıfat-fiil +lar+: çokluk +a: yönelme h.
toь- : 'doymak' -ur-: geçişli-ettirgenlik -an+: sıfat-fiil +lar+: çokluk +a: yönelme h.	şahābe- (< Ar.) 'Hz. Muhammed'i görmüş ve sohbetinde bulunmuş kimse' +ler: çokluk
kon- : 'konmak, yerleşmek' kon-uğ: 'konuk, misafir' -uğ: fiilden isim +dur: bildirme 3.tk	buyur- : 'buyurmak, emrtetmek' buyruk: emir, buyruk [buyur-uğ] -uğ: fiilden isim +ı+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.
getür- : 'getirmek' [< kel-tür-] -mek: isim-fiil	buyur- : 'buyurmak' -ma-: olumsuzluk -duK+: sıfat-fiil +ı: iyelik 3.tk.
nesne- : 'nesne, şey' [<ne erse ne] +ler+: çokluk +den: ayrılma h.	şakın- : 'sakınmak, kaçınmak' -mağ: isim-fiil
gerek- : 'gerek, lâzım, gerekli'	rivāyet- (< Ar.) 'rivayet, haber'
'a.m.- (< Ar.) 'aleyhisselam sözünün kısaltması'	eyit- : 'söylemek, demek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.

Açıklamalar

[*haberde gel-ür*] Buradaki -ür eki geniş zaman 3.tk. çekimidir. Ancak, cümlelerin bütününe bakınca “*haberde, hadiste gelmiştir, anlatılmıştır*” anlamı yüklendiği görülmektedir.

[*yap-*] Günümüz Türk lehçelerinde “örtmek” anlamında iki ayrı fiil kullanılmaktadır: Oğuz lehçeleri “ört-”, Kıpçak ve Karluk lehçeleri ise bu anlamda “*yap-*” fiillerini kullanır. Eski Anadolu Türkçesi de bir Oğuz yazı dili olduğundan, metinlerde “ört-” şekli karakteristiktir. Ancak, Türk dilinin bu anlamdaki diğer kelimesi olan “*yap-*” da metinlerde bazen yazılmıştır. Miftahu'l-Cenne adlı eserde de daha çok “ört-” kullanılmış olmasına rağmen 2 kez “*yap-*” fiili tercih edilmiştir.

[*ıamu kapuların bağla-*] “Bağlamak” fiilinin, Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerde biraz daha farklı bir anlamı da vardır: ‘*herhangi bir yeri kapatmak, kilitlemek*’. Miftahu'l-Cenne'deki “*ıamu kapuların bağlarlar*” cümlesinde de o anlamı bulmaktayız.

[*eyit- / eydür*] Eski Türkçede “söylemek” anlamında ay- fiili vardı. Bunun -it- eki ile genişlemiş şekli olan *ayıt-* fiili de kullanılıyordu. Eski Anadolu Türkçesinde /y/ sesinin etkisi ile bu kelimenin ünlüleri inceldi ve *eyit-* oldu. İki heceli olan *eyit-* fiili ünlü ile başlayan ekleri alınca hem /t/ ütümlüleşerek /d/ oldu, hem de ikinci hecesindeki dar-düz ünlü düşerek bir hecesi eksildi: *eyit-ür > eydür*

SIRA SİZDE

2

Aşağıdaki kelimeleri ses değişimleri bakımından inceleyiniz:

yalbar- > yalvar-, tut- > dut-, otun > odun, sekiz > sekiz, yılduz > ılduz

METİN 4: (ŞEYYAD HAMZA) YUSUF U ZELİHA

Transkripsiyon

دکھا نکر کپ کو کلی غصہ ہے قرآن اچڑ مصحف ک بازو ہے برسون ایدم کیم شکر دہا نواں آدی یعقوب کندو پنجا میر کشی امدی ایشٹ بوسو تی وارم ک حوریت خدیب یوغدی انک کیے ایرہ طور، آئی یعقوب مورر برجیب دوش کو دم ایشٹ نجیم ایدم اول کو دم دوشے سکا سجاد قبولہ قوسے بکا دور ساقہ دوشک سوزی ایشٹ بجم ایشٹ دوشک سکا قاجیر سلطان لغیلہ کچو سر عمر ک شکر اون برزدا شکر طور بر طاپو ایشٹ دی اول یعقوب ک آئی خدیب	دھیشیریں سوزی بغض سی مہر آتم قصہ لڑک کو کلو سے امدی دکلر سوزوم طوئک قلاق وارچی کھنکانا بر سرور کیشے یوسف ادلو بیوا غلی کھنکانا بریب یا شہن ایدی یوسف نے برکچہ بائو رکن اول دوش کور ایدر ای بابا تروم بو کچیم ایلی ویر تعریف انک بکا کورم آئی کو کوشا وند بریلور دندی یعقوب سوبو ک ایشٹ بجم اولم حکیم سوبو ک ایشٹ بجم خشہ رہا اول سنک دوشک حق سینہ سلطان قلیس ک ایشٹ بجم مہر دار کیشٹ یوسف ایشٹ بجم	zî şîrîn söz yûsuf kıssası dinleyenün gide gönli guşşası budur âhîr kıssaların görklüsü kur'ân içre muşhafların yazusı imdi dinleñ sözüme tutuñ kulak bir söz eydem kim şekerden şatlurak varıdı ken'anda bir server gişi adı ya'kûb kendü peygâmbir gişi yûsuf adlu bir oğlı vardı anuñ imdi işit bu sözi varsa cânuñ yidi yaşında idi yûsuf nebî şûret-i hûb yoğıdı anuñ gibi bir gice yaturiken ol düş görür irte şurur anı ya'kûba şorar eydür iy baba yaturdum bu gice bir 'aceb düş görürem işit nice eydi vir ta'bîrini anuñ baña eydeyim ol gördüğüm düşi şaña gördüm ay u güneş on bir yılduz secde kılurlar şamusı baña düz döndi ya'kûb söyledi eytdi cânım sakla düşüñ sözümi işit benüm yorariken yûsufa uşbu sözi işitdi ol ya'kûbuñ ögey kıızı
---	---	--

olmaya kim söyleyesin dahıya
işide düşüñi şaña kaşıya

hōşdur yâ oğul senün düşüñ
sultānlığıla giçiser ömrün yaşuñ

hâk seni sultān kılsar şamuya
on bir şardaşuñ şurısar şapuya

Dil İncelemesi

zî şîrîn: (< Far.) ‘ne güzl, ne hoş’	yûsuf: (z Ar.) ‘Yusuf peygamber’
ķışşâ: (< Ar.) ‘hikâye, rivayet’ +sı: iyelik 3.tk.	dinle-: ‘dinlemek, işitmek’ -yen+ sıfat-fiil +ün: ilgi eki
giT-: ‘gitmek’ -e: geniş z. 3.tk.	gön(ü)l+: ‘gönül’ +i: iyelik 3.tk.
ğuşsa: (< Ar.) ‘keder, kaygı, tasa’ +sı: iyelik 3.tk.	görk: ‘güzellik, iyi huy’ +lü: isimden isim +si: iyelik 3.tk.
ķur’ân: (< Ar.) ‘Kuran-ı Kerim, Hz. Muhammed’e inen kutsal kitap’	içre: ‘içinde, arasında [iç+re] +re: yön gösteme h. (isimden isim)
muşhâf: (< Ar.) ‘sahife hâline getirilmiş şey, kitap; Kuran-ı Kerim’ +lar+ çokluk +uñ: ilgi h.	yaz-: ‘yazı yazmak’ -u: fiilden isim
imdi: şimdi [< amtı]	dinle-: ‘dinlemek, işitmek’ -ñ: istek-emir k. 2.çkç
söz: ‘söz, laf’ +üm+: iyelik 1.tk. +e: yönelme	ķulaķ: ‘kulak’
ķut-: ‘tutmak’ ķulaķ ķut- ‘kulak vermek, dinlemek’ -uñ: istek-emir k. 2.çk.	ey(i)T-: ‘söylemek’ -em: istek-emir 1.tk.
şekker: (< Far.) ‘şeker’ +den: ayrılma h.	ķat: ‘tat, lezzet’ +lu+: isimden isim +rak: isimden isim
var: ‘var, mevcut’ ıdı [< i-di] i-: ‘imek ek-fiili’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	server: (< Far.) ‘baş, başkan, ulu’
kendü: ‘kendi (dönüşlülük zamiri)’	ad: ‘ad, isim’ +lu: isimden isim
yok: ‘yok, bulunmaz’ ıdı [< i-di] i-: ‘imek ek-fiili’ -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	yat-: ‘yatmak, uyumak’ -ur: geniş zaman sıfat-fiili i-: ‘imek ek-fiili’ -ken: zarf-fiil
düş: ‘düş, rüya’	gör-: ‘görmek’ -ür: geniş z. 3.tk.
irte: ‘ertesi sabah, sabah’ [< er+te] +te: bulunma h.	tur-: ‘kalkmak, ayağa kalkmak’ -ur: geniş z. 3.tk.
baba: ‘baba’	yat-: ‘yatmak, uyumak’ -urdum: geniş z. hikâyesi 2.tk.
‘aceb: (< Ar.) ‘acayip, tuhaf, garip’	gör-: ‘görmek’ -ürem: geniş z. 1.tk.
işit-: ‘dinlemek, işitmek’ -Ø: istek-emir k. 2.tk.	nice: ‘nasıl’ [< ne+çe] +çe: eşitlik h.

Tablo 6.4
Dil İncelemesi

Tablo 6.4'ün devamı

eydi vir-: 'söyleyivermek' [eyit-i vir-] eyit-: 'söylemek' -i: zarf-fiil vir-: 'vermek tezlik fiili' -Ø: istek-emir 2.tk.	ta'bır: (< Ar.) 'rüya yorma; ifade' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.
ey(i)T-: 'söylemek' -eyim: istek-emir k. 1.tk.	gör-: 'görmek' -dük+ sıfat-fiil +üm: iyelik 1.tk.
düş: 'düş, rüya' +ı: yükleme h.	saña: 'sana' (2.tk. zamirinin yönelme h.)
secde: (< Ar.) 'secde; alını ve el ayalarını yere koyma'	kıl-: 'kılmak yardımcı fiili' -urlar: geniş z. 3.çk.
şamu: 'bütün, hep; herkes' +sı: iyelik 3.tk.	baña: 'bana' (1.tk. zamirinin yönelme h.)
düz: 'doğru, doğrudan doğruya'	dön-: 'dönmek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.
söyle-: 'söylemek, konuşmak' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	şakla-: 'saklamak, gizlemek' -Ø: istek-emir k. 2.tk.
düş: 'düş, rüya' +üş+: iyelik 2.tk. +Ø: yükleme h.	söz: 'söz, laf' +üm+: iyelik 1.tk. +i: yükleme h.
ben: 'ben (1.tk. zamiri)' +üm: ilgi h.	ol-: 'olmak' -ma-: olumsuzluk -ya: istek-emir k. 3.tk.
söyle-: 'söylemek' -yesin: istek-emir k. 2.tk.	dağı: 'dahi, dA; başka, diğer' +ya: yönelme h.
düş: 'düş, rüya' +üş+: iyelik 2.tk. +i: yükleme h.	kağı-: 'öfkelenmek, kızmak' z -ya: geniş z. 3.tk.
hōş: (< Far.) 'güzel, iyi, tatlı' +dur: bildirme 3.tk.	oğul: 'oğul, evlat; erkek evlat'
sen: 'sen (2.tk. zamiri)' +üş: ilgi h.	düş: 'düş, rüya' +üş: iyelik 2.tk.
sulṭān: (< Ar.) 'padişah, hükümdar' +lK+: isimden isim +ıla: vasıta h.	giç-: 'geçmek, zaman geçmek' -iser: gelecek z. 3.tk.
ömr: (< Ar.) 'ömür, yaşama, yaşayış' +üş: iyelik 2.tk.	yaş: 'yaş, ömrün süresi' +uñ: iyelik 2.tk.
sen: 'sen (2.tk. zamiri)' +i: yükleme h.	kıl-: 'kılmak yardımcı fiili' -ısar: gelecek z. 3.tk.
şamu: 'herkes' +ya: yönelme h.	kardeş: 'kardeş' +uñ: iyelik 2.tk.
tapu: 'hizmet, huzur, nezd, kat, makam' [tap-u] tap-: hizmet etmek -u: fiilden isim	tır-: 'durmak, ayağa kalkmak' tapuya tır-: 'itaat etmek' -ısar: gelecek z. 3.çk.

yor-: ‘yorumlamak, rüya yormak’ -ar: geniş z. sıfat-fiili i-: ‘imek ek-fiili’ -ken: zarf-fiil	uşbu: ‘bu, işte bu’ [uş bu]
ögey: ‘üvey’ [ög+ey] ög: ‘anne’ +ey: isimden isim	kız: ‘kız, kız evlat’ +1: iyelik 3.tk.

Tablo 6.4’ün devamı

Açıklamalar

[*kendü*] Köktürkçede ‘*dönüşlülük zamiri*’ olarak hem ‘*kentü*’, hem de ‘*öz*’ kelimeleri vardı. Günümüzde Oğuz lehçesi olan Türkiye Türkçesinde ‘*kendi*’ devam etmekte, diğer Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ise ‘*öz*’ kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de Köktürkçe- de olduğu gibi ‘*kendü*’ zamiri yaygındır. Bazen ‘*öz*’ de kullanılmıştır.

[*yoğıdı*] Sonu /ğ/ ile biten *yoğ* kelimesinin arkasında ünlü ile başlayan ek getirilince ötümlüleşme olmuştur: *yoğ idi* > *yoğıdı*.

[*düş gör-ür; ırte tur-ur; düş gör-ürem*] Bu örneklerde -*Ur* geniş zaman ekiyle çekim yapılmıştır. Ancak ifade edilen anlam “*geniş zaman* (her zaman olan zaman)” değildir. Geçmişteki bir olayı, yani *geçmiş zamanı hikâye veya rivayet ederken* de bazen -*Ur* eki kullanılabilmektedir.

[*sul’ānlıgıla*] Bu kelimenin yazılırken, +*lıK*+ eki kelimedden ayrı yazılmıştır. Eski Uygurcanın metinlerde görülen bu ‘ekleri kelimedden ayrı yazabilme’ imlası Arap harflerine geçilince Orta Asya’da da devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde de aynı imla geleneğinin devamına bazen rastlanmaktadır.

METİN 5: DEDE KORKUT KİTABI

(Dresden Nüshası 7b)

Transkripsiyon

... olmağa başladı meger dirse han dirleridi bir bigün oğlu kıızı yoğıdı şoylamış görelüm hanum ne şoylamış

şalkum şalkum tan yılleri esdüginde
şakallu bozaç torğay sayraduğda
şakalı uzun tat eri banladuğda
bedevi atlar issini görüp 'okraduğda
aklı karalı seçen çağda
göksi güzel kaba tağlara gün degende
big yigitler cılasunlar birbirine koyulan çağda

alar şabağ dirse han kalkubanı yirinden örü turup kırk yigidin boyına alup bayındır hanun şöhetine gelüridi bayındır hanun yigitleri gelüp dirse hanı qarşuladılar getürüp kara otağa kondurdılar kara kiçe altına döşediler kara koyun yahnisından öñine getürdiler

Dil İncelemesi

Tablo 6.5
Dil İncelemesi

ol-: 'olmak' -mAK+: isim-fiil +a: yönelme h.	başla-: 'başlamak' [baş+la-] +la-: isimden fiil -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
meger: (< Far.) 'meğer, halbuki'	dirse han: 'Dirse Han (kişi adı)'
di-: 'demek, söylemek' -rleridi: geniş z. hikâyesi 3.çk.	big: 'Bey, beyliğin lideri' +ün: ilgi h.
oğ(u)l: 'oğul, erkek evlat' +ı: iyelik 3.tk.	kız: 'kız evlat' +ı: iyelik 3.tk.
şoyla-: 'anlatmak, hikâye etmek, manzume söylemek' [soy+la-] soy: 'söz, manzume' [< sav< sab] +la-: isimden fiil -mış: duyulan-farkına varılan geçmiş z. 3.tk.	gör-: 'görmek' -elüm: istek-emir k. 1.çk.
han: 'han, bey' +um: iyelik 1.tk.	şalkum: 'soğuk'
tan: 'tan vakti, sabah'	yil: 'yel, rüzgar' +ler+: çokluk +i: yükleme h.
es-: '(rüzgar) esmek' [-düginde: zarf-fiil] -düK+: sıfat-fiil +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +de: bulunma h.	şakal: 'sakal' +lu: isimden isim
bozaç: 'boz renkte' [boz+aç] boz: 'boz, açık toprak rengi' +aç: isimden isim	torğay: 'çayır kuşu, toygar'
sayra-: 'ötmek, cıvıldamak' [-duğda: zarf-fiil] -duğ+: sıfat-fiil +da: bulunma h.	uzun: 'uzun'
tat: 'yabancı, ecnebi; Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya Farslar'	er: 'erkek, kişi' +i: iyelik 3.tk.

Tablo 6.5'in devamı

bañla- : 'ezan okumak; yüksek sesle bağırarak' [bañ+la-] bañ: 'ezan' +la-: isimden fiil [-duğda: zarf-fiil] -duğ+: sıfat-fiil +da: bulunma h.	bedevi : (< Ar.) 'göçebe, çölde yaşayan'
issi : 'sahibi' [< idi+si] is [< idi]: sahip +si: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.	'oğra- : '(at) mırıltı şeklinde kişnemek' [-duğda: zarf-fiil] -duğ: sıfat-fiil +da: bulunma h.
ağ+lı kara+lı : 'ak ile kara, hem akı hem karası' +lı ... +lı: birliktelik eki	seç- : 'seçmek, gözle ayırabilmek' -en: sıfat-fiil
çağ : 'zaman, vakit' +da: bulunma h.	gög(ü)s : 'göğüs' +i: iyelik 3.tk.
gözel : 'güzel'	ğaba : 'büyük, iri, kocaman'
tağ : 'dağ' +lar: çokluk +a: yönelme h.	gün : 'güneş'
teg- : 'değmek, ulaşmak' [-ende: zarf-fiil] -en: sıfat-fiil +de: bulunma h.	yigit : 'yiğit, genç, delikanlı' +ler: çokluk
cılasun : 'kahraman, babayiğit' +lar: çokluk	ğoyul- : 'üzerine saldırmak, şiddetle girmek, dalmak' [ğoy-ul-] ğoy-: 'koymak, katmak' -ul-: dönüşlü-edilgenlik -an: sıfat-fiil
alar : 'ala, alaca'	ğalk- : 'kalkmak' -ubanı: zarf-fiil [-up+an+ı]
yir : 'yer, mevki' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +den: ayrılma h.	örü tur- : 'kalkmak, ayağa kalkmak' [ör-ü tur-] ör-: 'yükselmek, kalkmak' -ü: zarf-fiil tur- : 'ayağa kalkmak' -p: zarf-fiil
yigiT : 'yiğit, genç, delikanlı' +i+: iyelik 3.tk. +n+: yükleme h.	al- : 'almak' -up: zarf-fiil
bayındır ħan : 'Bayındır Han (kişi adı)' +uğ: ilhi h.	şohbet : (< Ar.) 'sohbet, konuşma, arkadaşlık' +i+: iyelik 3. tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.

Tablo 6.5'in devamı

gel- : 'gelmek' -üridi: geniş z. hikâyesi 3.tk.	karşu- : 'karşı' +la-: isimden fiil -dılar: görülen geçmiş z. 3.çk.
getür- : 'getirmek' [< kel-tür-] gel-: 'gelmek' -tür-: geçişli-ettirgenlik -üp: zarf-fiil	otağ- : 'otağ, büyük ve süslü çadır' +a: yönelme
ko- : 'koymak, yerleştirmek' -n-: dönüşlü- edilgenlik -dur-: geçişli-ettirgenlik -dılar: görülen geçmiş z. 3.çk.	kiçe- : 'keçe'
alt- : 'alt, aşağı' +ı+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +a: yönelme	döşe- : 'döşemek, sermek' -diler: görülen geçmiş z. 3.çk.
koyun- : 'koyun'	yañı: (< Far.) 'yahni, et yemeği' +sı+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +dan: ayrılma h.
öñ- : 'ön, karşı taraf' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +e: yönelme	

Açıklamalar

[**şoyla-**] Bu kelime “*söyle-*” fiilinden farklı bir şekildir. Semih Tezcan (TEZCAN 1978), Eski Türkçede “*söz*” anlamına gelen “*sab*” şeklinden türetildiğini göstermiştir: *sab+la-* > *savla-* >> *soyla-*. Burada ünlünün yuvarlaklaşması, *sab/sav* kelimesindeki dudak ünsüzünün etkisi ile olmuştur. Lehçelerden benzer örnekler: *eb* > *ev* > *öy*.

[**issi**] Eski Türkçede “sahip” anlamına gelen “*idi*” kelimesindeki /d/ sesi düzenli değişme sonusunda /y/ olunca bu kelime “*ıye*” hâline gelmiştir: *idi* > *ıye*. Üzerine 3. kişi iyelik eki getirilince de “*ıyisi*” olur. Daha sonra bu kelime *ıyisi* > *iysi* > *issi* şeklini almıştır.

[**aklı qaralı**] Burada kullanılmış olan +lı ekleri, Eski Türkçede isimlerden sıfat yapan “+lğ” ekinin devamı ola “+lı” eki değildir. Yine Eski Türkçede ikileme hâlinde kullanılmış olan birliktelik ekidir: Köktürkçede *inili eçili* ‘küçük kardeşle büyük kardeş’; bugünkü Türkiye Türkçesinde *irili ufaklı* ‘hem iri hem ufak’.

[**getür-**] Eski Türkçedeki şekli “*kel-tür-*” idi. Eski Anadolu Türkçesinde /lt/ grubundaki /l/ ünsüzü düştü ve “*getür-*” oldu. Bu değişimin olduğu paralel bir örnek de şudur: Eski Türkçe *ol-tur-* > Eski Anadolu Türkçesi *otur-*.

Özet

Eski Anadolu Türkçesine ait Süheyl ü Nevbahar adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek

Süheyl ü Nevbahar'a ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesine ait Kitabu Evsaf-ı Mesacidiş-Şerife adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek

Kitabu Evsaf-ı mesacidiş-Şerife'ye ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesine ait Miftahu'l-Cenne adlı eserin iki sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek

Miftahu'l-Cenne'ye ait örnek iki sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesine ait Yusuf u Zelihâ adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek

Yusuf u Zelihâ'ya ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesine ait Dede Korkut metninin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek

Dede Korkut Kitabı'na ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Kendimizi Sıneyalım

1. Aşağıdakilerden hangisinde zarf-fiil eki **yoktur**?
 - a. doyubanın
 - b. gözleyecek
 - c. dutmayup
 - d. virecek
 - e. gelürken
2. *evünüzi* kelimesinde sırası ile hangi ekler vardır?
 - a. ilgi hâli + iyelik 2. çk. + iyelik 3. tk.
 - b. ilgi hâli + iyelik 2. çk. + yükleme hâli
 - c. iyelik 2. çk. + yükleme hâli
 - d. iyelik 2. çk. + iyelik 3. tk.
 - e. iyelik 3. tk. + iyelik 2. çk. + tamlanan eki
3. Aşağıdakilerden hangisinde sızıcılışma olmuştur?
 - a. toy- > doy-
 - b. köñül > günül
 - c. yokıdı > yoğıdı
 - d. otun > odun
 - e. geç- > geş-
4. *bar-* > *var-* ses değışmesi aşağıdakilerden hangisine bir örnek oluşturur?
 - a. ötümlüleşme
 - b. ünsüz düşmesi
 - c. sızıcılışma
 - d. dudaklılaşma
 - e. genizlileşme
5. Aşağıdakilerden hangisinde zamir n'si **yoktur**?
 - a. evünüzüñ
 - b. çapusunda
 - c. evinden
 - d. bunlardan
 - e. anı
6. Aşağıdakilerden hangisinde yapım eki **yoktur**?
 - a. sayruluğı
 - b. gelmedüğünüzden
 - c. kırıkıları
 - d. ölülerünğüzi
 - e. hiçbir
7. Eski Türkçedeki şeklini esas alırsak; aşağıdaki kelimelerin hangisinde “içte ünsüz düşmesi” olmuştur?
 - a. sevinç
 - b. toyur-
 - c. işit-
 - d. kendü
 - e. getür-
8. Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zaman için kullanılan ek aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. -(y)IsAr
 - b. -(y)A turur
 - c. -(y)A yorur
 - d. -(y)A
 - e. -(U)r
9. “*kaçan ... gör-di*” yapısı Eski Anadolu Türkçesinde hangi fonksiyonda kullanılmıştır?
 - a. “her zaman gördü?”
 - b. “görmedi”
 - c. “her zaman gördü”
 - d. “görünce”
 - e. “görmeden”
10. Bugün “*görünceye kadar*” şeklinde kullandığımız yapı Eski Anadolu Türkçesinde hangi şekilde yapılırdı?
 - a. “göriser”
 - b. “göricek”
 - c. “görse gerek”
 - d. “görecek”
 - e. “görince”

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise “Fiilimsiler” konusunu yeniden okuyunuz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise “İsim Çekimi” konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Sızıcılışma” konusunu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Ses Değişmeleri” konusunu yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise “İsim Çekimi” konusunu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise “Yapım Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Düşmesi” konularını yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Zamanları” konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Zarf-Fiiller” konusunu yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise “Zarf-Fiiller” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

dut- (fiil) / *-ma-* (olumsuzluk) / *-isar* (gelecek zaman 3.tk.)
göz+ (isim) / *+le-* (isimden fiili yapan ek) / *-yübenin* (zarf-fiil eki)
vir- (fiil) / *-düK+* (sıfat-fiil eki) / *+ünüz* (iyelik 2.çk.) / *+e* (yönelme hâli eki)

Sıra Sizde 2

yalbar- > *yalvar-* -b- > v-, yani “sızıcılışma” olmuş
tut- > *dut-*: t- > d-, yani “ötümlüleşme” olmuş
otun > *odun*: -t- > -d-, yani “ötümlüleşme” olmuş
sekiz > *sekkiz*: -k- > -kk-, yani ikizleşme olmuş
yılduz > *ılduz*: yI- > I-, yani kelime başında “ünsüz düşmesi” olmuş

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. İstanbul 1968
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1970
- Cem Dilçin, *Süheyl ü Nevbahâr*, İnceleme-Metin-Sözlük, TDK. Ankara 1991
- Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara 1958
- Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-Gramer*, Ankara 1963
- Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938
- Gürer Gülsevin, *Ahmed-i Dâ'i: Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, I-II. Cilt, Malatya 1989
- Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010
- Mustafa Kaçalın 205: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi, İstanbul 2005
- Kazım Köktekin 2004: *Eski Anadolu Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum 2004
- Mecdut Mansuroğlu, “Das Altosmanische”, *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s.160-182
- Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfu Mesâcidi-Şerîfe*, TDK. Ankara 1974
- Sadettin Özçelik 2005: *Dede Korkut (Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin)*, Gazi Kitabevi 2005
- Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000
- Semih Tezcan 1978, “Dede Korkut Kitabında boy boylamak soy soylamak”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK, Ankara 1978, s.227-236
- Türk Dil Kurumu 1963-1977: *Tarama Sözlüğü*, I-VIII. TDK Ankara 1963-1977 (2. basım)
- Osman Yıldız 2008: *Şeyyâd Hamza, Yûsuf u Zelâhâ*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008

7

Amaçlarımız

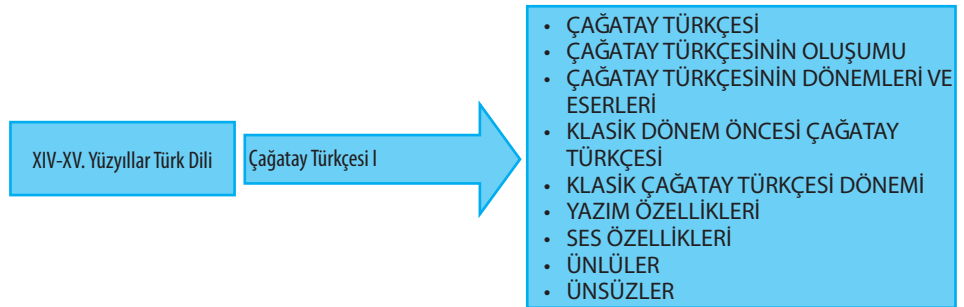
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Çağatay Türkçesini hazırlayan tarihsel süreci açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesinin oluşumunu ve dönemlerini anlatabilecek;
- Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi döneminin şair ve yazarları hakkında açıklama yapabilecek;
- Klasik Çağatay Türkçesi döneminin şair ve yazarları hakkında açıklama yapabilecek;
- Çağatayca eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilecek;
- Çağatayca eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çağatay Türkçesi
- Klasik Çağatay Türkçesi
- Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi
- Ali Şir Nevâyî
- Ses Uyumları
- Ses Olayları

İçindekiler

Çağatay Türkçesi I

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemine verilen bir ad olup 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar Orta Asya'da kullanılmıştır. **Karahanlı** ve **Harezmi** yazı dillerinin devamı olarak özellikle Timurlular (1405-1506) döneminde gelişen Çağatay Türkçesi Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelmiştir (Eckmann 1988: VII), (Ercilasun 2010: 400).

Türk dünyasında 12-13. yüzyıllara kadar ortak bir yazı dili kullanılmaktaydı. Eski Türkçe temelinde devam eden bu ortak yazı dilinin son temsilcisi Karahanlı Türkçesidir. Bazı Türk boylarının çeşitli sebeplerle batıya doğru göçleri sonucunda ortak olan yazı dili bölünmeye başlamıştır. Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları kendi lehçeleri esasında Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi) yazı dilini oluştururken, Karadeniz'in güneyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları da Batı Türkçesi (Oğuz Türkçesi) yazı dilini oluşturmuşlardır. Orta Asya'da kalan Türk toplulukları da Doğu Türkçesi (Harezmi Türkçesi) yazı diliyle eserler vermeye devam etmişlerdir. Böylece 13-15. yüzyıllar arasında Türk dünyasında üç ayrı yazı dili kullanılmıştır. 15. Yüzyıldan itibaren Harezmi Türkçesi, yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Kıpçakların diğer Türk boyları arasına karışarak tarih sahnesinden çekilmeleri sonucu Kıpçak Türkçesi de büyük ölçüde Çağatay Türkçesi ile karışmıştır. Böylece 15 ile 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında iki ayrı yazı dili kullanılmıştır. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları ve Hazar Denizi'nin batısında yer alan ve büyük çoğunluğu Oğuzlara dayanan Türk toplulukları Batı Türkçesi / Osmanlı Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlar; bu sınırların doğusunda yer alan Türk toplulukları ise Doğu Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır. Bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı *Çağatay Türkçesidir* (Ercilasun 2010: 400).

15. yüzyılda Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelen Çağatay Türkçesi, etkisini yüzyıllarca devam ettirmiş ve Orta Asya Türk topluluklarıncı hem edebiyat dili hem de diplomasi ve resmî yazı dili olarak 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Özbekistan'da, şehirlerin diyalektlerine dayanan Özbek edebî dili 1921'de Çağatay Türkçesinin yerini almıştır (Eckmann 1988: VII).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi: Karahanlı Türkçesi 11-12. yüzyıllar arasında Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde kullanılan ve Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslâmî Türk edebî dilidir. Harezmi Türkçesi ise 13-15. yüzyıllar arasında Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesimlerinde kullanılan tarihi Türk yazı dilidir. Bu yazı dili 13. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişmiş ve 15. yüzyılda yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

15 - 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında hangi yazı dilleri kullanılmıştır?

SIRA SİZDE

Çağatay Türkçesi konusu için yararlı bir kaynak: Janos Eckmann (Çev. Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, İÜEF Yay., İstanbul, 1988.

K İ T A P

Maveraünnehir: "Nehrin ötesi" anlamına gelen söz, Orta Asya'da Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasında kalan tarihi bölgenin adıdır.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU

Çağatay terimi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan gelmektedir. Cengiz Han (1167-1227) kurduğu büyük imparatorluğu ölümünden önce çocukları arasında paylaştırmıştı. Bu paylaşımdan Çağatay'a Doğu Türkistan'dan **Maveraünnehir**'e kadar olan bölge düşmüştür. Daha sonra Çungarya, Uygur ülkesi ve Pamir bölgesini de topraklarına dahil eden Çağatay ülkesinin merkezi İli vadisindeydi. Onun adını taşıyan imparatorluk, Çağatay Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Hulâgû Han zamanında kurulmuş ve Duva Han'ın idaresi altında yeniden yapılandırılmıştır. Kazan Han'ın ölümünden sonra, Çağatay Ulusu iki bölüme ayrılmıştır. Daha sonra Tuğluk Timur tarafından 1360 yılında tekrar birleştirilen imparatorluk, Tuğluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Timur'un yönetimi altına girmiştir (Eraslan 1999:3), (Eckmann 1988: VIII).

Timur 1370 yılında Semerkant şehrini merkez yaparak Timurlular saltanatını kurmuştur. Otuz beş yıl süren hükümdarlığı sırasında imparatorluğun sınırlarını Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar genişletmiştir. Timur, 1405 yılında vefat edince kurmuş olduğu büyük imparatorluk oğulları ve torunları arasında baş gösteren taht kavgaları sonucunda parçalanmaya yüz tutmuştur. Timur'un vefatından sonra Semerkant'taki beyler tahta Timur'un oğullarından Şahruh'un oturmasını istediler. Taşkent'teki beyler ise Miran-şah'ın oğlu Halil Sultan'ı hükümdar ilan ettiler. Yapılan çeşitli mücadeleler sonucunda Şahruh, Semerkant'ı ele geçirip Semerkant'ın yönetimini oğlu Uluğ Bey'e bıraktı ve kendisi de Herat'a döndü. Şahruh dönemimde Herat sanat ve edebiyat merkezi haline geldi. 1449 yılında Uluğ Bey, oğlu Abdüllâtif tarafından öldürüldü ve yerine Abdüllâtif tahta geçti. 1450 yılında Abdüllâtif öldürüldü ve yerine oğlu Abdullah tahta geçirildi. Çağatay hanlığı bu olaylardan sonra uzun süre gücünü kaybetti. Hüseyin Baykara zamanında tekrar toparlanan Çağatay hanlığı, Hüseyin Baykara ile çocukları arasında süren taht kavgaları yüzünden zayıfladı ve 1507 yılında Özbek hükümdarı Muhammet Şibanî, Çağatay hanlığına son verdi (Eraslan 1999: 6-7)

Çağatay kelimesi, önceleri Çağatay Han'ın sülâlesini ve bu sülâle tarafından kurulan devleti ifade eden bir terim iken, sonraları Çağatay sülâlesinin egemenliğindeki topraklarda yaşayan Türk ve Türkleşmiş toplulukları karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Timur hâkimiyeti döneminde ise imparatorluğun bütün ahalisi için Çağatay terimi kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesi, *Çağatayca* ve *Çağatay Edebiyatı* gibi terimler bu alanın uzmanları tarafından farklı şekillerde anlaşıp açıklanmıştır. *Çağatayca* terimi Avrupa Türkolojisinde ilk defa H. Vambery tarafından kullanılmış ve bu terim daha sonra yaygınlık kazanmıştır. Bu terimi benimseyen araştırmacılardan bazıları *Çağatayca* ifadesini *Doğu Türkçesi* anlamında kullanmışlar ve 14. yüzyıldan başlayarak Özbek yazı dilinin oluşumuna kadar süren Orta Asya edebi dilini kastetmişlerdir (Eraslan 1999: 8).

Rus bilim adamlarından Samoyloviç *Çağatayca* terimini 15.-20. yüzyıllar Orta Asya edebi Türk dili için kullanmış ve şu dönemlere ayırmıştır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (11-12. yüzyıllar)
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar);
3. Çağatayca (15-19. yüzyıllar);
4. Özbekçe (20. yüzyıl) (Eckmann 1988: XI)

Fuat Köprülü, edebî gelişmeleri göz önünde bulundurarak *Çağatayca* kelimesinin anlamını genişletmiştir. F. Köprülü'ye göre Çağatayca, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay İmparatorluğu ve Altın Ordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya Edebî lehçesi olup klasik şeklini 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almış ve bu lehçe ile zengin bir edebiyat yaratılmıştır. F. Köprülü Çağatayca'yı şu dönemlere ayırır:

1. Erken devir Çağataycası (13-14. yüzyıllar);
2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);
3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);
4. Klasik Çağatayca'nın devamı (16. yüzyıl);
5. Çöküş Devri (17-19. yüzyıllar) (Eckmann 1988: XI-XII)

Sovyet Türkolojisinde Çağatay Türkçesi için *Eski Özbekçe* teriminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Hatta Çağatay öncesi dönemler için de bazen *Eski Özbekçe* ifadesi kullanılır ki bu doğru bir isimlendirme değildir. A. M. Şerbak “Eski Özbek” dilini şu dönemlere ayırmıştır:

1. İlk Devir (10-13. yüzyıllar): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilası, bu gelişmeye son vermiştir.
2. İkinci Devir (14-17. yüzyıllar): Suni dil. “Çağatayca” terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür.
3. Üçüncü Devir (17-18. yüzyıllar): Mahalli dil unsurlarının edebî dile girmesi (Eckmann 1988: XII).

Görüldüğü gibi *Çağatayca* teriminin anlamı ve kapsadığı dönemler konusunda görüş birliği yoktur. Günümüzde Çağatay Türkçesi dediğimiz edebî dili kullananların kendileri, yani 15-16. yüzyıllarda eser veren şair ve yazarlar kendi dönemlerinin dili için *Türkçe*, *Türk tili*, *Türkî* terimlerini kullanmışlardır. *Çağatay* kelimesi dilcilik terimi anlamıyla bu dönemlerde hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Eserlerinde yüzlerce defa *Türkçe*, *Türk tili*, *Türkî* terimlerini kullanan Nevâyî, kendi zamanının edebî dilini adlandırmak için birkaç defa *Çağatay lafzı* terimini kullanmıştır (Eckmann 1988: IX-X). Bu bilgiler ışığında, Orta Asya'da kullanılan dilin adının Türkçe olduğunu, ancak edebî dili ifade etmek üzere Çağatay Türkçesi teriminin kullanılması gerektiğini ve bu edebî bütün doğu ve kuzey Türklüğünün “ortak edebî dil”i olduğunu unutmamak gerekir (Ercilasun 2010: 404).

Çağatay Türkçesinin en büyük uzmanlarından biri olan Janos Eckmann'ın Çağatayca'nın dönemleriyle ilgili yapmış olduğu sınıflandırma genellikle kabul görmüştür. J. Eckmann, Orta Asya edebî Türk dilini şöyle sınıflandırır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yüzyıllar);
 2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
 3. Çağatayca (15. yüzyıl – 20. yüzyılın başlangıcı)
- J. Eckmann Çağatayca'yı da kendi içinde üç döneme ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar);
2. Klasik Devir (1465 – 1600);
3. Klasik Sonrası Devir (1600 – 1921).

J. Eckmann, klasik öncesi dönemi, bazı Eski Türkçe özelliklerin korunduğu bir geçiş dönemi olarak kabul eder. Klasik sonrası dönemi ise bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer yandan da Özbek unsurlarının tesiri olduğu bir dönem olarak değerlendirir (Eckmann 1988: XIII-XIV).

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DÖNEMLERİ VE ESERLERİ

Klasik Öncesi Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı)

15. yüzyılın başlarından başlayıp Ali Şir Nevâyî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren dönemdir. Bu dönem, Harezm Türkçesi ile Klasik Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemidir. Bu dönem şair ve yazarlarının eserlerinde, bir yandan eski dil bilgisi özellikleri devam ederken bir yandan da Klasik Çağatay Türkçesi eserlerinde yaygın olarak göreceğimiz dil bilgisi özellikleri görülmeye başlar.

Sekkâkî ile ilgili yararlı bir kaynak: Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK, Ankara, 1999.

K İ T A P

Lutfî

Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olan Lutfî, klasik öncesi dönemin en önemli şairidir. Doğum yeri ve yılı bilinmeyen Lutfî hakkındaki ilk bilgileri Devletşâh tezkiresi ile Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinden öğrenmekteyiz. Nevâyî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe* ve *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserlerinde verdiği bilgilere göre Lutfî, zamanının söz ustasıydı, Farsça ve Türkçede benzeri yoktu ama Türkçe şiirdeki şöhreti daha çoktu. 99 yıl yaşamıştır ve Herat'a bağlı Kenâr köyünde gömülüdür. Kaynaklarda ölüm tarihi olarak gösterilen 1482 veya 1492 tarihleri de kesin değildir (Eraslan 1986: 72), (Karaağaç 1997: X-XVI).

15. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle şöhret kazanan Lutfî, Çağatay edebiyatının gelişmesinde çok önemli rol oynayarak hem çağdaşlarına hem de kendisinden sonra Çağatay edebiyatını zirveye ulaştıracak olan Ali Şîr Nevâyî'ye etkide bulunmuş önemli bir şairdir. Lutfî, eserlerinde Türkçeyi ustalıkla kullanarak gazel, kaside ve **tuyuğ** gibi nazım şekillerinde oldukça başarılı olmuştur. Eserlerinde kısmen Türkçenin hece vezni-ne karşılık gelen aruz vezinlerini seçmiş olması, Türk atasözleri ve halk deyişlerine yer vermeye gayret etmesi, Türk edebiyatına mahsus bir tür olan tuyuğ tarzına en çok rağbet eden şairlerden biri olması, dilinde yabancı unsurların oldukça az görülmesi gibi özellikler Lutfî'nin edebi kişiliğini yansıtan belli başlı özelliklerdir.

Lutfî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri *Divanı* ve *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisidir. Lutfî Divanı'nın Türkiye ve dünya kitaplıklarında yirmiden fazla nüshası vardır. Divanda yer alan ve gazel, tuyuğ, tevhid, na't, kaside ve müfret türlerini kapsayan şiirlerinin sayısı 550 civarındadır. Bunların çoğu gazel ve tuyuğ türündedir. Lutfî'nin şiirlerinde Eski Türkçe dil özellikleri ile Oğuz ve Kıpçak dil özellikleri bolca yer almaktadır.

Gül ü Nevruz mesnevisi Celâleddin Tabib tarafından 1333 yılında Farsça olarak yazılmıştır. Lutfî, bu Farsça eseri 1411 yılında Şîrâz emiri İskender Mirza adına Türkçeye tercüme etmiştir. Lutfî, bu mesnevisinde Çağatay Türkçesini ustalıkla kullanmış ve eserine adeta telif özelliği kazandırmıştır. Bu eserin Türkiye ve dünya kitaplıklarında birçok nüshaları bulunmaktadır (Eraslan 1986: 73).

Tuyuğ: Mânî biçiminde aruzla yazılmış manzume olan tuyuğ, Arap ve Fars edebiyatlarında görülmeyen, yalnız Türk edebiyatında kullanılan bir nazım şeklidir.

Lutfî'nin edebi kişiliğini gösteren belli başlı özellikler nelerdir?

SIRA SİZDE

2

Lutfî ile ilgili yararlı bir kaynak: Günay Karaağaç, *Lutfî Divanı*, TDK Yay., Ankara, 1997.

K İ T A P

Haydar Tilbe

Klasik Öncesi Çağatayca'nın önemli şairlerinden biri olan Haydar Tilbe 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve Türkîgûy (Türkçe söyleyen) lakabıyla tanınmıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Şîr Nevâyî *Muhâkemetü'l-luğateyn* adlı eserinde onun Harezmli olduğunu yazmaktadır.

Haydar Tilbe'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri, Genceli Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak yazdığı *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevidir. Eser Timur'un torunlarından İskender Mirza'ya sunulmuştur. Nazım tekniği ve ifade bakımından oldukça başarılı olan eser on bölümden oluşmaktadır. Her bölümün sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer almaktadır. Mahzenü'l-esrâr'ın Türkiye ve dünya kitaplıklarında birçok yazma nüshaları bulunmaktadır (Eraslan 1986: 69).

Haydar Tilbe'nin eseri ile ilgili yararlı bir kaynak: Avni Gözütok, Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr, Fenomen Yay., Erzurum, 2008.

Mahlas: Takma ad. Edebi eserlerde şairlerin asıl adlarının yerine kullandıkları takma ada denir.

Yusuf Emîrî

Yusuf Emîrî, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Klasik Önce-si Çağatayca'nın önemli bir şair ve yazarıdır. Şiirlerinde *Emîr* ve *Emîri mahlas*larını kullanmıştır. Timur'un torunu Baysungur'un nedimlerinden olan Yusuf Emîrî hakkında Ali Şir Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı şairler tezkiresinde bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Emîrî, güzel şiirleri bulunan Türk şairlerindendir, fakat fazla şöhret kazanamamıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Emîrî 1433 yılında Herat'ta vefat etmiştir (Eraslan 1986: 80).

Yusuf Emîrî'nin günümüze kadar ulaşan üç önemli eseri vardır. Bunlar *Divan*, *Dehnâme* ve *Beng ü Çağır* adlı eserlerdir. Emîrî'nin *Divan*'ında Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de bulunmaktadır. Farsça şiirlerindeki başarısı ve bu şiirlerin rağbet kazanmış olması, onun bu dili çok iyi bildiğini ve dönemin edebiyat anlayışını göstermektedir. *Divan*'ın İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde iki nüshası bulunmaktadır.

Yusuf Emîrî, 1429 yılında tamamladığı *Dehnâme* adlı mesnevisini Baysungur Mirza'ya ithaf etmiştir. Münâcât, na't, dönemin padişahına övgü ve telif sebebi bölümlerinden sonra başlayan eser on mektuptan oluşmaktadır. Tamamı 906 beyit olan eserin bilinen tek nüshası Londra British Museum'da bulunmaktadır (Eraslan 1986: 80).

Yusuf Emîrî'nin bir diğer eseri olan *Beng ü Çağır* ise şiir ve düz yazıyla karışık olarak münazara şeklinde yazılmış bir eserdir. Eserde *beng* (afyon) ile *çağır* (şarap) karşılaştırılmaktadır. Yusuf Emîrî, *bengi* yani afyonu bir bitkiden elde edilmesi dolayısıyla yeşiller giymiş uyuşuk bir derviş şeklinde, *çağır*ı yani şarabı ise renginin kırmızı olması dolayısıyla kırmızı giysiler içerisinde, atılgan, heyecanlı, öfkeli ve hareketli bir genç olarak tanıtmıştır. Bu bakımdan eser alegorik bir karakter taşır. Bu eserin bilinen tek nüshası Londra British Museum'da bulunmaktadır (Alpay 1973: 105-106).

Seydî Ahmet Mirzâ

15. yüzyıl şairlerinden Seydî Ahmet Mirzâ, Timur'un torunlarından Mirânşah'ın oğludur. Şahruh zamanında Horasan valiliği yapmıştır. Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı tezkiresinde verdiği bilgilere göre "Selim tabiatlı ve açık zihinli kişiydi. Hayli meşhur şiirleri var. Mesnevi ve gazellerden oluşan Türkçe ve Farsça divanı vardır. Ayrıca mesnevi tarzında *Letâfet-nâme*si vardır." (Eraslan 2001: 196). Bu değerli şairin hayatı hakkında bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Nevâyî'nin söz ettiği divanı henüz bulunamamıştır.

Seydî Ahmet Mirzâ'nın elimizde bulunan tek eseri *Tâaşşuk-nâme*'sidir. Şair bu eseri 1435 yılında yazıp Şahruh'a sunmuştur. Nevâyî'nin *Letâfet-nâme* diye belirttiği eser bu olmalıdır. Çünkü Seydî Ahmet Mirzâ'dan önce Türkistanlı şairler bu tarzda birçok *nâme* yazmışlardır. Örneğin Harezmi'nin *Muhabbet-nâme*'si, Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'si, Hocendî'nin *Letâfet-nâme*'si bu tarzda yazılmış eserlerdir. *Tâaşşuk-nâme* de Hocendî'nin *Letâfet-nâme*'si ve Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'si tarzında yazılmış olup münacat, na't, İslâm padişahının övgüsü ve telif sebebi bölümlerinden sonra on aşk mektubundan oluşmaktadır. Tamamı 320 beyitten oluşan bu eserin bilinen tek yazma nüshası Londra, British Museum'da bulunmaktadır (Eraslan 1986: 87).

Gedâyî

15. yüzyılın önde gelen Çağatay şairlerindendir. Şiirlerinde Gedâyî mahlasını kullanan şairin asıl adı bilinmemektedir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Klasik öncesi dön-

me ait pek çok şairde olduğu gibi Gedâyî ile ilgili bilgileri Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden öğrenmekteyiz. Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserinde onun Ebu'l-Kasım Babur zamanında büyük bir şöhret kazanmış olduğunu ve doksan yaşını geçtiği halde henüz hayatta olduğunu yazmıştır. Buna göre şairin 15. yüzyılın başlarında doğmuş olması muhtemeldir (Eckmann 1996: 343).

Elimizde yalnızca *Divan*'ı bulunan şairin şiirlerinden onun usta bir şair olduğu, aruz vezni çok iyi kullandığı anlaşıyor. Dili oldukça sadedir ve bazen Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Şiirlerinde genellikle aşk, sevgilin güzelliği ve sevgilin zulmü gibi konuları işlemiş, bazen de tasavvufa ilgili duygu ve düşüncelere de yer vermiştir. Divanının günümüze ulaşan tek nüshası Paris, Bibliotheque Nationale'dedir (Eraslan 1986: 90).

Gedâyî ile ilgili yararlı bir kaynak: Janos Eckmann, *The Divân of Gadâ'î*, Indiana University Publications, Bloomington, 1971.

K İ T A P

Atâyî

15. yüzyılın önemli şairlerinden biri de Atâyî'dir. Bu şairin hayatı hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Nevâyî'nin verdiği bilgilere göre, Atâyî aslen Belh şehrinden olup Yesevî dervişlerinden İsmail Ata'nın torunlarından olduğu için *Atâyî* mahlasını almıştır. Türkçe yazan Atâyî'nin şiirleri Türk halkı arasında şöhret kazanmıştır (Eraslan 1992: 113).

Atâyî'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri *Divan*'ıdır. Divan, gazellerden ibaret olup gazellerin toplam sayısı 260'tur. Atâyî'nin şiirlerinin dili halk diline çok yakındır. Şiirlerinde yer yer atasözleri ve eski Türk geleneklerinin izleri görülür. Divanının nüshası Leningrad Asya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu divanda yer alan 17 gazel 1927 yılında Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır. Kemal Eraslan, Samoyloviç'in Arap harfleriyle yayımladığı bu 17 gazeli, transkripsiyonlu metni, günümüz Türkçesine aktarmış ve sözlüğü ile yayımlamıştır: "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten* 1987, Ankara 1992, s. 113-164."

Ahmedî

Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız şairlerden biridir. Tarihi kaynaklarda ve şairler tezkirelerinde kendisi hakkında her hangi bir bilgi yoktur. Çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, edebi değeri büyük olan bir mesnevisi vardır. Şair hakkındaki bazı bilgileri bu eserinden öğrenebilmekteyiz. Örneğin, adının ya da mahlasının *Ahmedî* olduğu eserinde belirtilmiştir. Ahmedî'nin Klasik öncesi Çağatay dönemi şairlerinden olduğu eserinin üslup ve içeriğinden anlaşılmaktadır. Buna göre Ahmedî, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır (Eraslan 1986: 97).

Ahmedî yazmış olduğu eserine herhangi bir ad vermemiştir. Ancak içeriğine bakarak "Telli Sazlar Münazarası" adı verilebilir. Eser, nesir şeklindeki bir başlangıç kısmından sonra başlayan 130 beyitlik bir mesnevidir. Konusu; tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebap, gıçek ve kingire'den oluşan sekiz telli sazın bir meyhanede birbiriyle atışmalarıdır. Sembolik bir eser olan mesnevi dönemin musikî kültürü hakkında bilgi vermektedir. Tek nüshası Londra, British Museum'da bulunan bu eser Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır: "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED*, 1986, c. XXIV-XXV, s. 129-204.

Yakînî

15. yüzyılda Klasik Öncesi Çağataycadaki nesir türünün gelişmesine katkıda bulunan şahsiyetlerden biri de Herat'lı Yakînî'dir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı tezkiresinde verilen bilgilere göre Yakînî, Türk emirlerinden olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır.

Yakîni'nin divanı şimdiye kadar ele geçmemiştir. Bugün elimizde bulunan tek eseri *Ok Yayning Münazarası* adlı mensur eseridir. Eser okçulukla ilgilidir ve o dönemdeki aristokrat zümre arasındaki okçuluk merakını göstermektedir. Yakîni eserinde, o güne kadar kimsenin bu konuda bir münazara yazmadığını söylemiştir. Eserin bugün elimizde bulunan tek yazma nüshası Londra, British Museum'dadır (Eraslan 1986: 100). Bu önemli eser Fahir İz tarafından İngilizce tercümesiyle yayımlanmıştır: "Yakîni's Contest of the Arrow and the Bow", *Nemeth Armağanı*, TDK Yay., Ankara 1962, s. 267-287.

15. yüzyılın başlarından itibaren Herat, Semerkant, Horasan ve Maverâünnehir gibi bölgelerde gelişen Çağatay Türkçesi, klasik Çağatayca'nın hazırlık dönemidir. Bu dönemde eser veren şair ve yazarlar İran edebiyatından etkilenmişlerdir. Bu yüzden bu dönem şair ve yazarlarının eserlerinde Arap ve Fars unsurları artmaya başlamıştır. Ayrıca, bu dönemde henüz ölçünlü bir yazı dilinin yerleşmemiş olması dolayısıyla bu dönem eserlerinin dilinde yerel ağız özellikleri ve farklılıklar görülmektedir. Özellikle çoğu eserde Oğuzca özellikler karşımıza çıkmaktadır. Eserleri hakkında bilgi verdiğimiz Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları genellikle gazel ve kaside türlerini kullanmışlardır. Bu iki türün dışında mesnevi konularına özellikle de münazara türüne yer vermişlerdir (Ölmez 2007: 186).

SIRA SİZDE

3

Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları eserlerinde gazel ve kasidenin yanı sıra hangi türlere yer vermişlerdir?

Klasik Çağatay Türkçesi Dönemi (15. Yüzyılın İkinci Yarısı)

15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını içine alan dönem Çağatayca'nın klasik hale geldiği bir dönemdir. 1447 yılında Şahruh'un ölümünden sonra Timur imparatorluğu iktidar mücadeleleri yüzünden zayıflamaya başlamıştır. Ebu'l-Kasım Babür Horasanda, Ebu Sâid ise Maverâünnehir'de güçlü birer idare kurmuşlarsa da Ebu'l-Kasım Babür'ün ölümünden sonra tekrar karışıklıklar ve şehzadeler arasında taht kavgaları başladı. Hüseyin Baykara, bu mücadeleden başarıyla çıkmış ve Herat'ı merkez yaparak kırk yıla yakın saltanat sürmüştür (1469-1506).

Bu dönemde Herat, siyasi merkez olmanın yanı sıra dönemin kültür ve sanat merkezi haline de gelmiştir. İşte Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara'nın himayesi altında böylesine bir kültür, sanat ve edebiyat merkezinde eserler vermiştir. Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara'nın sanatsal faaliyetleri sonucunda bu dönem "Nevâyî – Baykara" dönemi diye de bilinir (Eraslan 1986: 62). Klasik Çağatayca döneminin şair ve yazarları şunlardır: Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî, Hâmidî, Şiban Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Babür.

Hüseyin Baykara

1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Baba ve anne tarafından Timurlular hanedanına mensuptur. Gençliği bir çok mücadeleler ve taht kavgalarıyla geçmiştir. 1469 yılında Horasan tahtına oturduktan sonra 1506 yılına kadar süren saltanatı süresince Herat'ı kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. 1507 yılının başlarında Özbeklere karşı yaptığı bir savaş sırasında vefat etmiştir. Mezarı Herat'tadır.

Kendisi de bir şair olan ve şiirlerinde *Hüseyinî* mahlasını kullanan Baykara, Câmî ve Nevâyî gibi dönemin büyük şair ve sanatçıları sarayında bulundurmuş ve onlara itibar göstermiştir. Hüseyin Baykara, uzun süren saltanat yıllarında çeşitli isyan ve savaşlarla ve ayrıca taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen döneminde bilim ve sanat faaliyetlerine büyük önem vermiş, kendisi de bu faaliyetlere katılmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin o mükemmel eserlerini edebiyatımıza kazandırmasında Hüseyin Baykara'nın rolü yadsınamaz. Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî'den sonra klasik Çağatay şiirinin en değerli ve lirik şairidir (Eraslan 1999: 1-8).

Hüseyin Baykara'nın divanı ve otobiyografi tarzında kaleme aldığı küçük bir risale-si bulunmaktadır. Pek çok yazma nüshaları bulunan divanında yer alan şiirlerin çoğu gazel tarzında yazılmış, aşktan ve yaşadığı hayattan bahseden şiirlerdir. Bu şiirlerden bazıları ustaca söylenmiş, samimî ve lirik beyitlerden oluşmaktadır. Divanının Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan nüshası İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Eraslan 1986: 102).

Hüseyin Baykara'nın risalesi yedi bölümden oluşmaktadır. Eserde kendini, nesebini, dervişlere ve Molla Câmî'ye gösterdiği saygıyı, adalete düşkünlüğünü, kurduğu vakıfları, şairleri korumasını ve Nevâyî'nin faziletlerini anlatır. Eserin iki nüshası bulunmaktadır (Ölmez 2007: 188).

Hüseyin Baykara ile ilgili yararlı bir kitap: Kemal Eraslan, Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999. Talip Yıldırım, Hüseyin Baykara Divanı, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Hat Yayınevi, İstanbul, 2010.

K İ T A P

15. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta kültür ve sanat faaliyetlerinin artmış olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE

4

Ali Şir Nevâyî

Çağatay Türkçesinin klasik bir duruma gelmesini sağlayan Ali Şir Nevâyî, 9 Şubat 1441 tarihinde Herat'ta doğmuştur. Uygur Türklerindendir. Babası Gıyâseddin Kîçkine Bahâdîr, Horasan hâkimi Ebu'l-Kasım Babûr'un hizmetindeydi. Ali Şir Nevâyî, küçük yaşından beri Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile birlikte büyümüş ve öğrenim görmüştü. 1469 yılında Hüseyin Baykara Horasan'ı ele geçirip Timurlular tahtına oturunca Ali Şir Nevâyî de Herat'a dönüp Baykara'nın hizmetine girmiş ve onun "Mühürdâr"ı olmuştur. Bu görevinin yanında Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı ve her bakımdan onun destekçisidir. 1472 yılında Hüseyin Baykara'nın "Divan beyi" olmuş ve bütün gücüyle ülkedeki yolsuzluklarla savaşmış, haksızlığa uğrayanları korumaya çalışmıştır. 1479 yılında çıkan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Esterâbâd'a giden Hüseyin Baykara, Herat'ın yönetimini geçici olarak Ali Şir Nevâyî'ye bırakmıştır. 1487 yılında Esterâbâd'da valilik görevinde bulunan Ali Şir Nevâyî, bir yıl sonra Herat'a geri dönmüştür. 1490 yılından itibaren bütün devlet görevlerini bırakan Ali Şir Nevâyî hükümdarın nedimi olarak kalmakla yetinmiştir. Ömrünün son yıllarını sadece sanatıyla geçirmiş olan Ali Şir Nevâyî 3 Ocak 1501 tarihinde vefat etmiştir.

Ali Şir Nevâyî'nin hayatı ile ilgili yararlı bir kitap: Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, TDK Yay., Ankara, 1965.

K İ T A P

Ali Şir Nevâyî döneminde Herat önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Nevâyî'nin çocukluk arkadaşı olan Hüseyin Baykara'nın hükümdar olması, kendisi de şair olan Baykara'nın şair ve sanatçıları koruyup kollaması dolayısıyla o dönemde Herat'ta pek çok sanatçı yetişmişti. Ali Şir Nevâyî, Fars edebiyatının zirve şahsiyetlerinden olan Abdurrahman Câmî ile bu kültür ortamında bir arada bulunmuş ve ondan etkilenmiştir. Ama asla Câmî'nin ve diğer İran şairlerinin kuru bir taklitçisi olmamıştır. Farsça'yı bu dil ile divan yazabilecek düzeyde çok iyi bilen Nevâyî, çeviri türündeki ya da Fars edebiyatını örnek aldığı eserlerde bile taklitçilik yapmamış, bu tür eserlere de kendisinden bir şeyler katmıştır. Çocukluğundan itibaren kendi diline karşı büyük bir ilgi duyan Nevâyî, Türkçenin Farsçadan geri kalmadığını eserleriyle kanıtlamaya çalışmıştır. Bu amaçla divan, mesnevi, tarih, tezkire gibi türlerde, musiki, aruz, dil gibi konularda, kısacası klasik nazım ve nesrin

her türünde ve her şekilde otuza yakın eser vermiştir. Böylece kendisinden önce Türkçe eserler veren Lutfi, Sekkâki, Yusuf Emiri, Atâyî, Gedâyî gibi şair ve yazarların eserleriyle gelişmeye başlayan Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, Ali Şir Nevâyî'nin eserleriyle klasik bir duruma gelmiştir. Farsçanın resmî dil olarak hüküm sürdüğü, Fars edebiyatının Câmî ile doruk noktasına ulaştığı ve o dönem aydınlarının Farsça öğrenip bu dille eser vermesi meziyet saydıkları bir dönemde, Nevâyî Türkçenin Farsçadan aşağı bir dil olmadığını savunmuştur. Türkçeyle de yüksek bir edebiyat meydana getirmenin mümkün olduğunu eserleriyle ispat etmiş ve gençlerin Türkçe yazmalarını teşvik etmiştir. Ali Şir Nevâyî'nin bu hizmetleri sonucunda 15. yüzyılda Çağatay Türkçesi bir edebî dil durumuna gelmiştir.

Ali Şir Nevâyî, Çağatay Türkçesini bir konuşma dili olmaktan çıkarıp edebî dil durumuna getirmekle kalmamış, Çağatayca'nın 15 ile 20. yüzyıllar arasında Orta Asya'da ortak bir yazı dili olmasına zemin hazırlamıştır. Çağatay Türkçesinin gelişimine yaptığı katkılardan dolayı Ali Şir Nevâyî haklı bir ün kazanmış ve Çağatayca'nın *Nevâyî dili* olarak da anılmasına sebep olmuştur. Nevâyî'nin şöhreti ve tesiri kendi döneminden sonra daha da artmış ve Klasik dönemden sonraki şair ve yazarlar genellikle Ali Şir Nevâyî'yi taklit etmeye çalışmışlardır. Hatta 16. yüzyıldan itibaren Çağatay Türkçesini ve Nevâyî'nin eserlerini anlamak amacıyla Türkistan, Hindistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da birçok sözlük yazılmıştır. Örneğin 16. yüzyılın başlarında Anadolu sahasında yazılmış olan ve *Abuşka Lügati* diye tanınan sözlüğün bir diğer adı da *Lügat-i Nevaî*'dir.

Ali Şir Nevâyî'nin şöhreti Orta Asya sınırlarını aşarak Anadolu'ya kadar uzanmış, eserleri Azerî ve Anadolu sahalarında da okunmuştur. Osmanlı şairleri de onu üstat olarak değerlendirmiş ve birçok Osmanlı şairi Çağatayca şiirler yazmaya başlamışlardır. Hatta bazı Osmanlı şairleri Nevâyî'ye Çağatayca **nazireler** yazmışlardır. Anadolu sahasında yazılmış olan *Abuşka Lügati*, Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiir yazmış olmaları ve bazı Osmanlı şairlerinin Nevâyî'ye yazmış oldukları nazireler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerinin başlıca örnekleridir.

Ali Şir Nevâyî'nin şöhreti onu bir halk kahramanı durumuna da getirmiş, onun hayatı ve başından geçen olaylar geniş yankı bulmuş ve halk arasında Nevâyî ile ilgili anlatmaların oluşmasına sebep olmuştur. Ali Şir Nevâyî hakkındaki bu anlatmalar başta Özbekistan ve Türkmenistan olmak üzere Türk dünyasında sözlü gelenekte yaşamaya devam etmektedir (Türkmen 2004: 148).

Nazire: Başka bir manzume örnek alınarak aynı ölçü ve aynı uyakla yazılan şiir.

SIRA SİZDE

5

Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerini gösteren başlıca örnekler nelerdir?

Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri

Ali Şir Nevâyî çeşitli tür ve konularda 29 eser yazmıştır. Yazmış olduğu bu eserlerle Çağatay edebiyatını klasik bir seviyeye getirmiş ve eserlerinin bazıları yalnız Çağatay edebiyatı için değil bütün Türk edebiyatı için de ilk olma özelliğini kazanmıştır. Eserleri şunlardır:

I. Divanlar (Hazâinü'l-me'ânî)

1. Garâibü's-sıgar
2. Nevâdirü's-sebâb
3. Bedâiyü'l-vasat
4. Fevâidü'l-kiber
5. Farsça Divanı

II. Hamse

1. Hayretü'l-ebrâr
2. Ferhâd ü Şîrîn
3. Leylî vü Mecnûn
4. Seb'a-i seyyâre
5. Sedd-i İskenderî

III. Tezkireler

1. Mecâlisü'n-nefâis
2. Nesâimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve

IV. Dil ve edebiyat eserleri

1. Risâle-i muammâ
2. Mizânü'l-evzân
3. Muhâkemetü'l-lugateyn

V. Dinî – ahlâkî eserler

1. Münâcât
2. Çihil Hadis
3. Nazmü'l-cevâhir
4. Lisânü't-tayr
5. Sirâcü'l-müslimîn
6. Mahbûbü'l-kulûb

VI. Tarihle ilgili eserler

1. Târih-i enbiyâ ve hükemâ
2. Târih-i mülûk-i Acem
3. Zübdetü't-tevârih

VII. Biyografik eserler

1. Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir
2. Hamsetü'l-mütehayyirîn
3. Hâlât-ı Pehlevân Muhammed

VIII. Belgeler

1. Vakfiyye
2. Münşeât

Ali Şir Nevâyî ilk divanına “çocukluk döneminin gariplikleri”, ikinci divanına “gençlik döneminin nâdireleri”, üçüncü divanına “orta yaşlılığın güzellikleri”, dördüncü divanına “yaşlılığın faydaları” anlamlarına gelen dikkat çekici isimler vermiştir. Divanlarının hepsi birden “mana hazineleri” anlamına gelen “Hazâinü'l- maânî” adını taşır. Mesnevîleri, Farsça hamse yazarları Nizamî ve Hüsrev Dihlevî'nin işlediği konuları ele alır. Diğer eserleri kırk hadisten tarihe, edebiyat teorisinden hatıraya, şair ve evliya tezkirelerinden siyasetnameye kadar çok çeşitli konuları içerir (Ercilasun 2010: 409). *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eseri Türk edebiyatının ilk Türkçe şairler tezkiresi olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir.

Ali Şir Nevâyî'nin Türk dili tarihi açısından en önemli eseri Farsça ile Türkçeyi karşılaştırdığı ve Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlamaya çalıştığı *Muhâkemetü'l-lugateyn* adlı eseridir. Bu eser de alanında ilk olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Nevâyî bu eserinde Türkçenin söz varlığı bakımından Farsçadan ne kadar üstün olduğunu örneklerle göstermiştir. Ayrıca, kendisinin Türkçe yazma macerasını anlatmış, gençlerin Türkçe dururken Farsça ile şiir yazmalarını eleştirmiştir. Ali Şir Nevâyî'nin milli bilincini, Türk diline karşı duyduğu bilinçli sevgiyi en iyi yansıtan eser *Muhâkemetü'l-lugateyn*'dir.

Resim 7.2

Muhakemetü'l-
Lugateyn

K İ T A P

Muhâkemetü'l-lugateyn konusu için yararlı bir kaynak: F. Sema Barutçu Özönder, 'Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK, Ankara, 1996.

Ali Şir Nevâyî'nin bütün eserleri "Mükemmel Eserler Toplamı" adıyla 1987 ile 2000 arasında Taşkent'te 16 cilt halinde yayımlanmıştır. Türkiye'de de pek çok eseri yayımlanmış ve yayımlanmaya devam etmektedir.

Hâmidî

Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Hâmidî, Hüseyin Baykara devri şairlerindendir. Dönemin şairler tezkirelerinde yer almayan şairin tam adı bilinmediği gibi, mahlasında da anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Farsçadan çevirdiği *Yusuf ve Züleyhâ* mesnevisini 1469 yılında yazmış ve Hüseyin Baykara'ya sunmuştur. Hâmidî'nin *Yusuf ve Züleyhâ* mesnevisi 2726 beyit olup bir çok yazma nüshaları vardır (Eraslan 1986: 131).

Klasik Çağatayca dönemi Şiban Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Babür gibi şair ve yazarların eserleriyle Hüseyin Baykara devrinden sonra da devam etmiştir. Özellikle Babür, klasik dönemin nesir alanındaki en büyük temsilcisi olmuştur.

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Ünlülerin Yazımı

Çağatay Türkçesi eserleri genellikle Arap alfabesiyle yazılmış olmakla birlikte Timurlular sarayında resmi yazışmalar için Uygur yazısının da kullanıldığı bilinmektedir. Her iki alfabede Türkçedeki ünlüleri göstermek için yeterli değildir.

Klasik öncesi ve klasik dönemdeki Çağatayca metinlerde ünlülerin yazımı şöyledir: *a ünlüsü* kelime başında bazen medli elifle (ا), bazen de medsiz elifle (آ) yazılmıştır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış, bazen de yazılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he (ه) harfi ile yazılmıştır. *e ünlüsü* kelime başında elifle (ا) yazılmıştır. Ancak bazı kelimelerin elif ve ye ile (ي ا) yazılmış şekilleri de vardır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış, bazen de bu ünlüyü gösteren herhangi bir işaret kullanılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he (ه) harfi ile yazılmıştır. *ı ve i ünlüleri* kelime başında elif ve ye (ي ا) ile, kelime ortasında bazen ye (ي) ile bazen de yazılmamış, bazı metinlerde ise esre işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise daima ى ile yazılmıştır. *o, ö, u, ü ünlüleri* kelime başında daima elif ve vav (و ا) ile, kelime ortasında genellikle vav (و) ile yazılmış, bazen yazılmamış, bazen de ötre işareti kullanılmıştır.

Ünsüzlerin Yazımı

Çağatay Türkçesi eserlerinde *p* ünsüzü genellikle be (ب), *ç* ünsüzü genellikle cim (ج), *g* ünsüzü genellikle kef (ك) bazen de keşideli kef (گ) ile yazılmıştır. Bir geniz ünsüzü olan *ñ* sesi için genellikle nun ve kef (ن ك) harfleri kullanılmıştır.

SES ÖZELLİKLERİ

Sesler, ses geçidinin değişik bölümlerinde çeşitli şekillerde boğumlanırlar. Seslerin oluşumunda ses telleri, gırtlak, küçük dil, dil, damak, dişler ve dudaklar katkıda bulunur. Bazı sesler boğumlanırken ciğerlerden gelen hava akımının karşısına belirgin bir engel olarak sadece ses telleri çıkar. Bazı sesler boğumlanırken ise küçük dilin, dilin arka kısmına teması; dilin dişe, ön veya arka damağa yaklaşması yahut teması; dişin üst dudağa yaklaşması veya teması; dudakların birbirine teması ile hava yolu daralır veya tamamen kapanır. İşte bu boğumlanma özelliklerine göre sesler öncelikli olarak ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler

Oluşumları sırasında ses geçidinde belirli herhangi bir engelle karşılaşmayan seslere ünlüler denir. Ünlülerin oluşumunda hava akımı ses tellerinde bir titreşime uğrar, bunun dışında herhangi bir takıntıya uğramaz. Ünlülerin boğumlanma yerleri dilin üst kısmıdır.

Çağatay Türkçesinde *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* ünlüleri bulunmaktadır. Türkçede tartışmalı bir konu olan kapalı *e (é)* ünlüsü için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Çağataycadan önceki dönemlerde *e*'li olan bazı kelimeler klasik dönem Çağataycasından itibaren genellikle *i (ى)* ile, bazen de *i'siz* yazılmıştır: *min ~ men, sin ~ sen, kiçmek ~ keçmek, ne ~ ni*.

Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli kelimelerde ünlülerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uymasına ünlü uyumu adı verilir. Alıntı kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde ünlü uyumları göz önünde bulundurulur. Türkçedeki ünlü uyumları, ünlülerin kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından uyumlu olması temeline dayanır.

Kalınlık İncelik Uyumu

Türkçenin en önemli ses özelliklerinden biri olan kalınlık incelik uyumu, Çağatay Türkçesi metinlerinde Türkçe kelimelerde genel olarak muhafaza edilmiştir. Kalınlık incelik uyumuna göre bir kelimedeki kalın ünlüleri kalın ünlüler, ince ünlüleri de ince ünlüler takip eder.

Örnekler: köydürsem (MSD 781); körmegen (LD 1816); bolmagaylar (LD 2381)

Çağatay Türkçesinde yabancı kökenli kelimelerin genellikle kalın ünlülü ekleri almala-

rı sebebiyle ince ünlülü alıntı kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde bu uyumun bozulduğu görülmektedir. Örnekler: bülül-ga (ŞHD 182a-3); 'aleti-ga (LM 1058); devlet-lık (LD 735); tevbe-ga (LD 119)

Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük yuvarlaklık uyumu Türkçede daha geç dönemlerde oluşmuştur. Bu sebeple Çağatay Türkçesinde bu uyum kalınlık incelik uyumu kadar gelişmiş değildir. Düzlük yuvarlaklık uyumuna göre bir kelimenin ilk hecesinde düz ünlülerden biri (a, e, ı, i) varsa sonraki hecelerde de düz ünlüler gelmelidir: bakganda (MSD 639); biglerniñ (MSD 71). Yine bu uyuma göre bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden biri (o, ö, u, ü) biri varsa sonraki hecelerde ya düz geniş (a, e) ya da yuvarlak dar (u, ü) ünlüler gelmelidir: örtenmes (ŞHD 66a-4); kuçuşmak (ML B20a/15). Bu örnekler düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaktadır.

Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca düz şekilleri, bazı eklerin de yalnızca yuvarlak şekilleri olduğu için düzlük yuvarlaklık uyumu sağlam değildir. Yalnızca düz şekilleri olan +çI, +sIz, +DIIn, +GIInA, +sI, -DI, -mIş, -GI gibi ekler yuvarlak ünlü bulunan kelimelere eklendiğinde bu uyum bozulmaktadır: koy+çI, küç+siz, töşük+din, kök+gine, közgü+si, oku-dı, öl-miş, oku-gıl (ÇEK 16, 17). Yalnızca yuvarlak şekilleri olan +çUK, +mtUl, -DUK, -Dur, -GU, -GUñA, -GUr, -GUz, -Ur ekleri düz ünlü bulunan kelimelere eklendiğinde yine bu uyum bozulmaktadır: tagar+çuk, kara+mtul, al-duk, al-dur-, ber-gü, kel-günçe, yat-gur-, tir-güz-, yit-ür- (ÇEK 17).

Ünlü Değişmeleri

Bir kelimedeki ünlülerin çeşitli sebeplerle bir başka ünlüye dönüşmesidir.

DİKKAT

Ses uyumu düzenli olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır. Ses değişmesinde ise bir düzen yoktur.

Ünlülerde Darlaşma

a, e, o, ö geniş ünlülerinin ı, i, u, ü dar ünlülerine dönüşmesi olayı olan ünlü darlaşması Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.

e- > i-, -e- > -i- : Bu ses olayı genellikle ilk hecede görülmektedir. Örnekler: erkek > irkek (ML B18a/24); men > min (MSD 104).

-a- > -ı- : Örnekler: kalkan > kılan (ŞHD 150a-5); çat- > çıt- (MSD 631).

Ünlülerde Genişleme

ı, i, u, ü dar ünlülerinin sırasıyla a, e, o, ö geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

-i- > -e-: Örnek: kölige > kölege (ŞHD 150a-11); biti- > beti- (LD 895)

Ünlülerde Düzleşme

o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerinin a, e, ı, i düz ünlülerine dönüşmesi olayı Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.

-o- > -a- : Örnekler: uşol > uşal (MSD 171); kog- > kav- (LD 2349).

-ü- > -e-, -ü > -e: Örnekler: süñük > süñek (MSD 559); töpü > tepe (MSD 333).

-ü > -i : yörü- > yöri- (LD 1254), ilgerü > ilgeri (MSD 651).

-u- > -ı-, -u > -ı : Örnekler: bulut (LD 67) > bulıt (MSD 191); asru > asrı (MSD 428).

Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

a- > o- : Genellikle ikinci hecedeki yuvarlak u ünlüsünün etkisiyle ilk hecedeki düz a ünlüsünün yuvarlaklaşması olayıdır. Örnekler: acun > ocun (LD 111); asru > osru (ÇEK 18)

e- > ö- : Örnekler: eksül- > öksül- (LD 135); esrük > ösrük (FK 587/1); eksük > öksük (LT 972); ev > öy (LD 2558).

-ı- > -u- : yavıt- > yavut- (LD 148), yapşın- > yapşun- (MSD 725)

Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-ı- > -i-: yañı > yeñi (MSD 257); bıçıl- > biçil- (LD 219)

-a- > -e-: yañı > yeñi (MSD 131)

Ünlü Türemesi

Söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir. Daha çok yabancı kökenli kelimelerde görülen bir ses olayıdır. Örnek: hüküm > hüküm (MSD 557); ömr > ömür (MSD 697)

Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi olayı genellikle ikiden fazla heceli kelimelerde sonunda ünsüz olmayan orta hece ünlüsünün düşmesi şeklinde görülmektedir. Örnekler: agız > agzı (MSD 512); boyunu > boynı (LD 475); köñülüm > könlüm (HBD XXI/2)

“koğ- > kav-“, “acun > ocun“, “mihir > mihir“, “sen > sin“, ulugat-> ulgat-” örneklerinde ünlülerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

SIRA SİZDE

Ünsüzler

Ünsüz Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen uyuma ünsüz uyumu denir. Genellikle ilerleyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, genellikle kök veya gövdeler ile ekler arasında görülür. Çağatay Türkçesi eserlerinde bu uyumun tam olarak bulunmadığı görülmekte ve bazı eklerin uyum dışı kullanışına rastlanmaktadır. Örnekler: kamug-ga (MSD 357), tutaş-tı (BV 433-2), kuyaş-ka (MSD 661)

+GA yönelme hâli eki, +DİN ayrılma hâli eki, -GAI zarf fiil eki gibi bazı ekler ünsüz uyumunda düzensizlik gösterir. Örnekler: itmek-din (FŞ XXXIX / 38), baş-dın (LT 1879), baş-tın (MSD 758), yarut-gay (NŞ 187-3), aç-kunça (443-3).

Ünsüz Değişimleri

Düzenli olmayan ünsüz değişimleridir.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

Oluşumları sırasında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses telleri titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p>b, t>d, v>f, g>k, ğ>k, ş>j, ç>c, s>z) dönüşmesi olayıdır.

t->d-: Çağatay Türkçesi söz başındaki “t” sesini koruyan bir Türk lehçesi olmasına rağmen, Oğuz Türkçesinin etkisiyle bazı sözlerde *t-* > *d-* değişikliği vardır: takı > dağı (MSD 480), ti-> di-(MSD 726) teg > dek (LD 407)

-k->-g-: sakın- > sagın- (LD 715)

Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Oluşumları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Ünsüz ötümsüzleşmesi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Bu ses olayı nedeniyle Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca ötümsüz şekilleri yaygınlaşmıştır. Örneğin +IIĞ > +IIK ve -mAz > -mAs değişiklikleri. Örnekler: otlug > otluk (LD 392), bilmez > bilmes (MSD 417), irmez > irmes (NŞ 254 - 4)

Kapantılı ünsüz: Sesin boğumlanması sırasında, hava akımının önüne bir engelin çıkıp geçidi tamamen kapatıp açılmasıyla oluşan ünsüzlere kapantılı ünsüz; geçidin daralmasıyla oluşan ünsüzlere sızıcı ünsüz denir

Akıcı Ünsüz: Ses oluşurken hava akımı geçidinin geniş olmasıyla çıkarılan seslerdir.

Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. -ğ->-v-, -g->-v-: yaguk > yavuk (MSD 662), kigür- > kivür- (LD 867), kağun > kavun, sogık > savuk (ÇEK 27), biregü > birev (MSD 183)

-b->-v-, -b>-v : çab > çav (LD 152), sebmek > sivmek (MSD 762), tabışgan > tavışkan (ÇEK 23).

-p->-f- : toprak > tofrak (LT 1733), yaprak > yafrak (FŞ 168-78), oprak > ofrak (ÇEK 24). Bu örneklerde görülen bu sızıcılaşma olayı Nevâyî'den itibaren Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur.

-k->-h-: okşa- > ohşa- (MSD 369), toksan > tohsan (ÇEK), yakşı > yahşı (FK 50-4).

Ünsüz Akıcılaşması

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle **akıcı ünsüzlere** dönüşmesi olayıdır.

-d->-y-, -d>-y : adak > ayak (MSD 695), adır-> ayır- (ÇEK 25), kadgu > kaygu (MSD 643); tod- > toy- (LD 1105), ıd- > ıy- (ÇEK 25).

Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsız ünsüzün, hava akımının burundan çıkmasıyla oluşan bir geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

b->m- : bin- > min- (LD 64), beñze-> miñze- (LD 276), beñ > meñ (MSD 226), bunda > munda (ÇEK 23). Genellikle gerileyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı bazen herhangi bir benzeşme olayı olmadan da görülmektedir: böcek > möcek (ÇEK 23), buz > muz (ÇEK 23).

Ünsüz Düşmesi

Kelime başında, ortasında veya sonunda bir ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

-g> Ø : körklüg > körklü (MSD 663), meñizlig > miñizli (LD 812), türlüg > türlü (MSD 703).

-ğ-/g-> Ø : kergek > kirek (LD 160), kulğak > kulak (MSD 430), tamgak > tamak (MSD 432).

-r- > Ø : ir- > i- (NŞ 267-1), (MSD 409), birle > bile (MSD 6).

-l- > Ø : keltür- > kitür- (MSD 284), oltur- > otur- > (LD 548).

Ünsüz Türemesi

Kelime başında veya ortasında bir ünsüzün türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

h- türemesi: ar- > har- (ÇEK 29), ürk- > hürk- (ÇEK 29).

y- türemesi: ırak > yırak (MSD 471), igne > yigne (LD 1126).

Göçüşme

Kelime içinde yan yana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

gr > rg göçüşmesi: örgen- > örgen- (LD 921).

ğm > mğ göçüşmesi: yağmur > yamğur (MSD 257)

İkizleşme

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır. İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Özellikle sayı isimlerinde çok yaygındır. Örnekler: iki > ikki (LT 1805), yeti > yitti (ML T774b-19), sekiz > sikkiz (MSD 121), tokuz > tokkuz (LD 489), otuz > otuz (ÇEK 30), sakal > sakkal (ÇEK 30), katık > kattık (ÇEK 30).

Özet

Çağatay Türkçesi teriminin anlamını ve kapsadığı coğrafyayı açıklayabilmek.

Karahanlı ve Harezmi yazı dillerinin devamı olarak 15. Yüzyılda Timur imparatorluğu döneminde gelişen ve Ali Şir Nevâyî'nin eserleriyle klasik bir edebî dil durumuna gelen tarihî Orta Asya Türk lehçesine Çağatay Türkçesi adı verilmektedir. Bu yazı dili 15 ile 20. yüzyıllar arasında, Oğuz lehçesi tarafından temsil edilen Batı Türkçesinin dışında kalan bütün Doğu Türklerinin edebiyat ve resmî devlet dili olarak kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesinin dönemlerini ve eserlerini anlatmak.

Çağatay sözü başlangıçta Çağatay Han'ın sülâlesini ve bu sülâle tarafından kurulan devleti ifade eden bir terim iken, sonraları Çağatay Hanlığı'nın egemenliğindeki coğrafyada yaşayan Türk ve Türkleşmiş toplulukları karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Timur imparatorluğu döneminde ise imparatorluk sınırları içinde yaşayan bütün halk için Çağatay terimi kullanılmıştır. Böylece 15. yüzyılda Timur imparatorluğu sınırları içinde gelişen edebiyata da Çağatay edebiyatı adı verilmektedir. Çağatay Türkçesinin ve edebiyatının dönemleri konusunda farklı görüşler olmakla birlikte bu dönem genellikle üç bölümde incelenmektedir: Klasik öncesi dönem, klasik dönem ve klasik sonrası dönem. 15. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar süren döneme *Klasik Öncesi Dönem* adı verilmektedir ve başlıca temsilcileri *Lutfî, Sekkâkî, Atâyî, Haydar Tilbe, Yusuf Emîrî, Gedâyî* gibi şair ve yazarlardır. 15. yüzyılın ikinci yarısından 1600'lü yıllara kadar süren dönem ise *Klasik Dönem*'dir ve başlıca temsilcileri *Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hâmîdî, Şiban Han, Babür* gibi şahsiyetlerdir. *Klasik Sonrası Dönem* ise 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden ve bir yandan Ali Şir Nevâyî'nin taklit edildiği, diğer yandan ise yerel ağız özelliklerinin edebî dili etkilediği bir dönemdir. Çağatay yazı dili ve edebiyatının en önemli temsilcisi olan Ali Şir Nevâyî, nazım ve nesir türlerinde 29 eser vererek Çağatayca'nın klasik bir edebî dil haline gelmesini sağlamıştır.

Çağatayca metinlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilmek.

Çağatay Türkçesi eserlerinin yazımında Arap alfabesi kullanılmıştır. Arap alfabesi zengin bir ünlü sistemine sahip olan Türkçenin ünlülerini göstermek için yeterlidir. Yapılan incelemeler sonucunda genel Türkçede bulunan sekiz ünlünün Çağatay Türkçesinde de bulunduğu tespit edilmiştir. Genel Türkçe için tartışmalı bir konu olan kapalı e (é) ünlüsünün durumu, Arap alfabesinde bu sesi gösteren bir harf kullanılmamış olması dolayısıyla Çağatay Türkçesinde de tartışmalı bir konudur. Türkçe kelimelerde tam olan *kahnlık incelik uyumu*, yabancı kökenli kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde bazen bu uyum bozulmaktadır. *Düzlük yuvarlaklık uyumu* ise Çağatay Türkçesinde tam olarak oturmamış bir uyumdur. Çağatay Türkçesi eserlerinde ünlülerle ilgili başlıca ses olayları *darlaşma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma, ünlü türemesi, ünlü düşmesi* gibi ses olaylarıdır.

Çağatayca metinlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklemek.

Çağatay Türkçesinde kullanılan Arap alfabesinde ünsüzleri işaretlemek için yeteri kadar harf olmasına rağmen bazen iki farklı Türkçe ses için tek harfin kullanılmış bir yazım özelliğidir. Örneğin be (ب) harfi hem *b* hem de *p* sesi için; cim (ج) harfi hem *c* hem de *ç* sesi için kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde *ünsüz uyumu* tam değildir. Çağatay Türkçesi eserlerinde *ötümlüleşme, ötümsüzleşme, sızıcılışma, akıcılışma, genizsileşme, ünsüz türemesi, göçüşme, ikizleşme* gibi ses olayları görülmektedir. Bunlardan özellikle *-g > -k*, ve *-z > -s* ötümsüzleşmeleri ile *-p- > -f-* sızıcılışmaları ve sayılarda görülen *ikizleşme* olayları Çağatayca Türkçesinin karakteristik özelliklerindendir.

Kendimizi Sınayalım

1. Çağatay Türkçesi hangi yazı dilinin devamıdır?
 - a. Köktürk
 - b. Oğuz
 - c. Harezmi
 - d. Kıpçak
 - e. Osmanlı
2. Aşağıdakilerden hangisi *Klasik Öncesi Dönem* şairlerinden biri **değildir**?
 - a. Lutfî
 - b. Sekkâkî
 - c. Yusuf Emîrî
 - d. Hüseyin Baykara
 - e. Haydar Tilbe
3. *Gül ü Nevruz* adlı mesnevi hangi şaire aittir?
 - a. Gedâyî
 - b. Seydi Ahmet Mirzâ
 - c. Lutfî
 - d. Sekkâkî
 - e. Ahmedî
4. Aşağıdakilerden hangisi Haydar Tilbe'nin eseridir?
 - a. Mahzenü'l-esrâr
 - b. Beng ü Bâde
 - c. Ok Yayning Münazarası
 - d. Ta'şşuk-nâme
 - e. Dehnâme
5. Ali Şir Nevâyî'ye ait olan aşağıdaki eserlerden hangisi Türkçe yazılmış **ilk** şairler tezkiresidir?
 - a. Garâibü's-sıgar
 - b. Hayretü'l-ebrâr
 - c. Muhâkemetü'l-lugateyn
 - d. Mecâlisü'n-nefâis
 - e. Nazmü'l-cevâhir
6. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde ünlü yuvarlaklaşması vardır?
 - a. erkek > irkek
 - b. koğ- > kav-
 - c. yañı > yeñi
 - d. bulut > bulıt
 - e. eksük > öksük
7. "ilgerü > ilgeri" örneğinde aşağıdaki ses olaylarından hangisi gerçekleşmiştir?
 - a. Ünlü darlaşması
 - b. Ünlü düzleşmesi
 - c. Ünlü yuvarlaklaşması
 - d. Ünlü kalınlaşması
 - e. Ünlü genişlemesi
8. "yaprak > yafrak" örneğinde aşağıdaki ses olaylarından hangisi gerçekleşmiştir?
 - a. Ünsüz ötümsüzleşmesi
 - b. Ünsüz ötümlüleşmesi
 - c. Ünsüz sızıcılılaşması
 - d. Ünsüz genizsileşmesi
 - e. Ünsüz akıcılılaşması
9. Aşağıdakilerden hangisinde ünsüz **uyumsuzluğu** vardır?
 - a. toprakta
 - b. köterdi
 - c. bolgusu
 - d. başdın
 - e. kiçti
10. Aşağıdakilerden hangisinde ünsüz ötümlüleşmesi vardır?
 - a. sakın- > sağın-
 - b. yakşı > yahşı
 - c. yağmur > yamğur
 - d. bunda > munda
 - e. ürk- > hürk-

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “Çağatay Türkçesi” konusunu yeniden okuyunuz.
2. d	Yanıtınız yanlış ise “Klasik Öncesi Dönem” konusunu yeniden okuyunuz.
3. c	Yanıtınız yanlış ise “Lutfi” konusunu yeniden okuyunuz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise “Haydar Tilbe” konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Ali Şir Nevâyî’nin Eserleri” konusunu yeniden okuyunuz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Yuvarlaklaşması” konusunu yeniden okuyunuz.
7.b	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Düzleşmesi” konusunu yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Sızıcılığı” konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Uyumlari” konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Ötümlüleşmesi” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

15. yüzyıla kadar aynı zaman dilimi içinde Türk dünyasının farklı coğrafyalarında üç ayrı yazı dili kullanılmıştır. 15. yüzyıldan itibaren Harezmi Türkçesi, yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Kıpçakların diğer Türk boyları arasına karışarak tarih sahnesinden çekilmeleri sonucu Kıpçak Türkçesi de büyük ölçüde Çağatay Türkçesi ile karışmıştır. Oğuz Türkçesi yazı dili ise Osmanlı Türkçesi adıyla devam etmiştir. Böylece 15 ile 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında iki ayrı yazı dili kullanılmıştır. Batı Türkleri Osmanlı Türkçesini, Orta Asya’daki Türk toplulukları ise Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır.

Sıra Sizde 2

Eserlerinde Türkçenin hece veznine karşılık gelen aruz vezinlerini seçmiş olması, Türk atasözleri ve halk deyişlerine yer vermeye gayret etmesi, Türk edebiyatına mahsus bir tür olan tuyuğ tarzına en çok rağbet eden şairlerden biri olması, dilinde yabancı unsurların oldukça az görülmesi gibi özellikler Lutfi’nin edebi kişiliğini gösteren belli başlı özelliklerdir.

Sıra Sizde 3

Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları genellikle gazel ve kaside türlerini kullanmışlardır. Bu iki türün dışında mesnevi konularına özellikle de münazara türüne yer vermişlerdir.

Sıra Sizde 4

Hüseyin Baykara, uzun süren saltanat yıllarında çeşitli isyan ve savaşlarla ve ayrıca taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen döneminde bilim ve sanat faaliyetlerine büyük önem vermiş, kendisi de bu faaliyetlere bizzat katılmıştır. Şair ve sanatçıları sarayında bulundurmuş ve onları himayesi altına almıştır. Bu yüzden Herat, Hüseyin Baykara döneminde önemli bir sanat ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Sıra Sizde 5

Anadolu sahasında yazılmış olan *Abuşka Lügati*, Osmanlı şairlerinden bazılarının yazmış oldukları Çağatayca şiirler ve bazı Osmanlı şairlerinin Nevâyî’ye yazmış oldukları nazireler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî’nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerini gösteren başlıca örnekleridir.

Sıra Sizde 6

“kog- > kav-”: ünlü düzleşmesi, “acun > ocun”: ünlü yuvarlaklaşması, “mıhr > mihr”: ünlü türemesi, “sen > sin”: ünlü daralması, ulugat- > ulgat-”: ünlü türemesi.

Sıra Sizde 7

“ti- > di-”: ünsüz ötümlüleşmesi, “körmez > körmes”: ünsüz ötümsüzleşmesi, “adak > ayak”: ünsüz akıcılığı, “kagun > kavun”: ünsüz sızıcılığı, “biñ > miñ”: ünsüz genizleşmesi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alpay, G. (1973) "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *TDAY-Belleten* 1972, s. 103-125, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (Hazırlayan) (1970) *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Barutçu Özönder, F.S. (1996) *Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK.
- Canpolat, M. (1995) *Ali Şir Nevayî Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK.
- Çelik, Ü. (1996) *Ali-Şir Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çev.Günay Karaağaç), İstanbul: İÜEF Yay.
- Eckmann, J. (1996) *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1986) "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED*, c. XXIV-XXV, s. 129-204.
- Eraslan, K. (1986) "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü", *Büyük Türk Klasikleri*, c. III, s. 59-133. İstanbul: Ötüken.
- Eraslan, K. (1992) "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten* 1987, s. 113-164. Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1993) *Ali Şir Nevâyî Mizânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi)*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1996) *Ali-Şir Nevâyî Nesâimü'l-mahabbe min şemâimü'l-fütüvve*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1999) *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Eraslan, K. (1999) *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (2001) *Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-nefâ'is I (Giriş ve Metin)*, Ankara: TDK.
- Ercilasun, A.B. (2010) *Türk Dili Tarihi* (8. Baskı), Ankara: Akçağ.
- Ergin, M. (1982) *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı), İstanbul: Boğaziçi.
- Gözütok, A. (2008) *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr*, Erzurum: Fenomen Yay.
- Karaağaç, G. (1997) *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK.
- Karaağaç, G. (2009) *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit.
- Karaörs, M. (2006) *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü's-şebâb*, Ankara: TDK.
- Karasoy, Y. (1998) *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK.
- Kaya, Ö. (1996) *Ali Şir Nevâyî Fevâidü'l-kiber*, Ankara: TDK.
- Kut, G. (2003) *Ali Şir Nevâyî Garâ'ibü's-sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: TDK.
- Külekçi, N. (1999) *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi* 2. Cilt, Erzurum: Aktif Yayınevi.
- Levend, A. S. (1965) *Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Ankara: TDK.
- Ölmez, Z. (2007) "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s.173-219.
- Şeyh Süleyman Efendi (1882) *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tekin-Alpay, G. (1994) *Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrin*, Ankara: TDK.
- Tören, H. (2001) *Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî*, Ankara: TDK.
- Türk, V. (2006) *Ali Şir Nevâyî Nazmü'l-cevâhir*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Türkay, K. (2002) *Ali Şir Nevâyî Bedâiyü'l-vasat Üçüncü Divân*, Ankara: TDK.

Örneklerin Alındığı Metinler

BD: Bedâ'î'ü'l-vasat

ÇEK: Çağatayca El Kitabı

FK: Fevâ'idü'l-kiber

FŞ: Ferhâd ü Şîrîn

GS: Garâibü's-sıgar

HBD: Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler

LD: Lutfî Divanı

LM: Leylî vü Mecnûn

LT: Lisânü't-tayr

ML: Muhâkemetü'l-luğateyn

MN: Mecâlisü'n-nefâ'is

MSD: Mevlâna Sekkâkî Divanı

NŞ: Nevâdirü's-şebâb

NC: Nazmü'l-cevâhir

Sİ: Sedd-i İskenderî

ŞHD: Şiban Han Divânı

HŞ : Husrav u Şîrîn

NF: Nahcu 'l-Farâdis

MM: Mu'înu 'l-Murîd

Kısaltmalar

ç.k.e.: çokluk kişi eki

e.: ek

ys: yardımcı ses

ffye: fiilden fiil yapma eki

fiye: fiilden isim yapma eki

h.: hâl

h.e.: hâl eki

ife: isim fiil eki

ifye: isimden fiil yapma eki

iïye: isimden isim yapma eki

sfe: sıfat fiil eki

t.k.e.: teklik kişi

zfe: zarf fiil eki

z.e.: zaman eki

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen isim çekim eklerini açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen geçen fiil çekim eklerini açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen ek fiili tanımlayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen isim ve fiil türetme eklerini açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İsim Çekimi
- Ek Fiil
- Fiil Çekimi
- Birleşik zaman Çekimi
- İsim Türeten Ekler
- Fiil Türeten Ekler

İçindekiler

Çağatay Türkçesi II

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

Eklendikleri sözlerin anlamını değiştirmeyen, sözlerin kök ve gövdelerine işleklik katan, onları söz grubu ya da cümledeki diğer sözlerle ilişkiye sokan ekler çekim ekleri denir.

İsim Çekimi

İsim çekimi *çokluk*, *iyelik* ve *hâl* çekimlerinden oluşur.

Çokluk

Çağatay Türkçesi eserlerinde isimlerin çokluk şekillerini yapmak için **+IAr** eki kullanılmıştır. Örnekler: **kişiler** (NC 23B/13), **yıllar** (MSD 726), **közler** (LD 590), **tiller** (ML T775a/12), **müsülmanlar** (BV 470-1)

İyelik

İyelik ekleri, eklendikleri ismin kime ya da neye ait olduğunu ve iyenin şahsını ve sayısını gösterir. Çağatay Türkçesi eserlerinde iyelik ekleri, ünlüyle biten kök ve gövdelere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise bir yardımcı ünlüyle getirilirler. Çağatay Türkçesi eserlerinde kullanılan iyelik ekleri şunlardır:

İyelik Ekleri	Teklilik	Çokluk
I. Kişi	+(I)m / +(U)m	+(I)mIz / +(U)mUz
II. Kişi	+(I)ñ / +(U)ñ	+(I)ñIz / +(U)ñUz
III. Kişi	+I; +sI	+I; +sI; +IArI

III. kişi iyelik ekleri düz ünlülüdür. Genel Türkçede III. kişi iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında bulunan zamir n'si, Çağatay Türkçesinde genellikle kullanılmaz. Bu durum Çağatay Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Örnekler: **tilekim** (GS 358-1); **közüm** (LD 248); **'ışkıñ** (MSD 658); **sözün** (NC 23B/6); **himmeti** (NM 469-6); **anası** (NM 576-14); **'Arızñ közgüsi** (GS 204-1); **ulus közidin** (LM 1929); **Ayagñ tofragıdın közleri-ge tütüyâ çıkse** (GS 580-6); **Hoten yazısıda** (MSD 420); **köñlümiz** (LD 765); **ömrünüz** (LD 105); **boyuñuz** (MSD 506); **Oların közleri** (MSD 138).

Hâl

İsimlerin söz grubu veya cümledeki diğer sözlerle olan ilişkisini göstermek amacıyla girdikleri çekime hâl çekimi denir. Çağatay Türkçesinde dokuz hâl çekimi vardır.

Yalın Hâl

Yalın hâl, hâl sistemi içerisinde ek almadan kullanılan ve ismin asıl biçimi sayılan, ismin başka unsurlara bağlı olmayan şeklidir. Yalın hâl cümlede öznenin bulunduğu hâldir. İsimleri bu hâle sokmak için kullanılan bir hâl eki yoktur. Örnekler: Didi *Hüdhüd* key uzun harfîñ galat (LT 586); *Min* ki her sâ'at çiker-min yüz cefâ agyârdın (NŞ 467-1); *ana-sı* ayagıga tüşti (NM 752-15); *Közüm* kan yaş töker (GS 101-3); *sin* sakla köñül hücresin ay yâr hayâlî (LD 937)

İlgi Hâli

İsmin başka bir isimle ilişkisi olduğunu gösteren ilgi hâli, isim tamlamasında tamlayanın bulunduğu hâldir. İsmi isme bağlaması bakımından diğer hâllerden ayrılan ilgi hâli, ekli veya eksiz olabilir. İlgi hâli eki Çağatay Türkçesinde genel olarak **+nİñ** / **+nUñ** şeklindedir. Eski Türkçeden beri ünsüzle biten isimlere eklenen **+İñ** şekli klasik öncesi Çağatayca döneminde az da olsa kullanılmış, klasik dönemden itibaren **+nİñ** şekli yaygınlaşmış ve **+İñ** şekli sadece I. ve II. teklik kişi zamirlerinde kalmıştır. Örnekler: Bilgürür meydân içinde her *kişiniñ* pâyesi (MSD 539); hemişe *tañniñ* işin uşbu kün kılur sâlik / bu *künniñ* işini sin tañga saldıñ ey câhil (LD 44); cihân *ehliniñ* şâhı ol boldı ol (Sİ 5281); Körse mum bolur *okuñuznuñ* başakını pulâd (MSD 170-7); *anıñ* sarı 'azm ittiler turmayın / *sunıñ* ârzûsıda dem urmayın (Sİ 5297); Kabriniñ devride tuttılar mekân (LT 1664); Otluk *âhınıñ* şererleri (MN 688b/17); *siniñ* birle (GS 547-6); *meniñ* zihnim (MSD 350)

Türkçenin her döneminde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de isimler, eksiz olarak da ilgi hâlini ifade edebilmektedir. Örnekler: *Türk* ilidindür (NM 694-2); Söz katığı *il* köñlige âzâr eyler (NC 31A/13); Her tün meger *böri* közi şem'-i mezâridur (NŞ 190-5); *tiñiz* suyu üzre sardı hasî (Sİ 4038); *Köñlüm* ivini bozduñ (MSD 467).

Yükleme Hâli

Söz gruplarında ve cümlelerde fiilin yaptığı işten etkilenen ismin bulunduğu hâldir. Bu hâldeki isim, cümlelerin nesnesi olur ve ismin bu hâli, kullanıma ve anlama göre eksiz ve ekli olabilir. Çağatay Türkçesi, Eski Türkçede zamirlere getirilen **+nİ** yükleme hâli ekini genelleştirdiği için Çağatayca metinlerde kullanılan genel yükleme hali eki **+nİ**'dir. Örnekler: çektiler *ulusnu* berk yirge (LM 1975); hem alma *yüzüñni* ol mekândın (LM 2008); *Gayibimni* eylediñ hâzır maña (LT 2275); *Kaddıñni* körüp serv-i sehi ırgayı *başni* (MSD 493); Zülf ara sayd eylemek ister *köñüllerni* közüñ (NŞ 119-3) Gerçi hayret seyl-i eşki *közlerimni* kıldı ak (NŞ 312-3); Açtıñ il köñlin egerçi *bizni* dil-teñ eylediñ (GS 360-3).

Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra genellikle **+n** eki kullanılır. Ancak **+nİ** ekli kullanımlar da vardır. Örnekler: Açtıñ il *köñlin* egerçi bizni dil-teñ eylediñ (GS 360-3); Külerde körse agzı birle *tişin* / Bolur gül-nâr-ı handân päre päre (MSD 512); Şafak kök *zarfın* itkey la'li (GS 348-3); Ol eşk anıñ *közini* rüşen kılğay (NC 12B/7); mübtelâ bolgan kişiler *köñlini* şâd eylegil (LD 1034).

Cümlede belirtisiz nesneyi gösteren eksiz yükleme hâli Çağatay Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır. Örnekler: *Ok* attı vü yaşurdı ol çağıyâni yanı (LD 2089); zülfün yasadı *leşker* ige alıp zırh (MSD 786).

Yönelme Hâli

Üzerine geldiği ismin bağlı bulunduğu fiille yönelme ve yaklaşma ilişkisini gösteren hâldir. Çağatay Türkçesinde yönelme hâli yaygın olarak **+GA** / **+KA** ekiyle yapılır. Bu ek,

ünlü ve ünsüz uyumlarına uyma bakımından düzensizlik gösterir. Özellikle ince ünlü ile sonlanan yabancı kaynaklı sözlere eklendiğinde kalınlık incelik uyumuna aykırı kullanılışlar görülmektedir. Örnekler: Ger *kuyaşka* il nazar kılsa *közige* yaş tolar (GS 256-2); Gayib eylep *boynıga* ip takmadıñ (LT 2268); *Kullugumga* ger kabul olsa hitâb (LT 2307); Bil ki cevherni kara *tofrakka* hem-seng eylediñ (GS 360-4); hayâliñ *kuşlarıga* anda ikki âşyân bolmış (GS 255-4); Boluptur aňlasa bolur bu *şâhidlerga* meşşâta (MSD 271); *Nefsiga* anıñ yitip mundak ‘inâd (LT 1778); Bilgil ki necâset *teniga* meskendür (NC 12B/9); ‘İlm tahsili üçün *şehrga* kilipdür (MN 182-7).

İyelik ekli sözlerde Eski Türkçeden beri kullanılan ve Oğuz Türkçesinin genel yönelme hâli eki olan +A eki de Çağatayca metinlerde işlek olmamakla birlikte kullanılmaktadır: *Közüme* anı nümudâr eylediñ (LT 2273); Her dem ekşim kiltürür yüz ta’n mecnun *könlüme* (GS 362-2); Yok ‘aceb yitmese *feryâdına* kim küyü ara (NŞ 444-5); Nergis *közüne* ‘akl u köñül vâlih ü şeydâ / Ol cädü bu *ikkisine* bilmen ni fen itti (MSD 676).

Zamirlerin yönelme hâli çekiminde de +GA eki kullanılmaktadır. Bu ek, *n* sesi ile sonlanan teklik kişi zamirlerine ulandığında genizsileşmeye uğramakta ve genizsileşen bu ünsüz zamirlerin ünlülerinde kalınlaşmaya neden olmaktadır: *Bizge* hâliñdin ‘ıyân itkil haber (LT 2300); cihân hüsnin barın *sizge* bırıptür (LD 454); *alarga* müdâm ârzu irdi su (Sİ 5290); Men ölmesdin burun birsün şeker irni *maña* şerbet (MSD 136); Kardaşñ imes ol ki koyup baş *saña* (NC 11A/9); Boldı müyesser taht *aña* tâc işin altun kıldı hod (MSD 111).

Bulunma Hâli

Bulunma hâli, fiillerle ilişkide olan ismin bulunduğu yeri bildirir. İsimle fiil arasında mekân ilişkisi gösteren bulunma hâli, Çağatay Türkçesinde +DA ekiyle yapılır ve ek, ünsüz uyumuna uyar. Örnekler: Ölerde kalamagay irdi *köñülde* bu hasret (MSD 644); Hatun *kişide* becoz hatâ bolmas imiş (NC 36A/9); *tüşümde* vaslı irdi ay köñül (GS 373-4); *könlide* kılıp nühüfte derdin (LM 1124); sunıñ *ârzusıda* dem urmayın (Sİ 5297).

Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli, fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını gösteren ismin bulunduğu hâldir. İsimle fiil arasında mekân ilişkisi gösteren hâllerden biridir. Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli eki +DIn şeklindedir. Ek ünlüsü düz dar olduğundan düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı değildir. Ayrıca ünsüz uyumu bakımından da düzensizlik gösterir. Örnekler: ol *ündin* içige tâb tüştü (LM 1129); Didiler ol şuh her dem aşukup *öydin* çıkar (GS 550-6); Felek seniñ üze bir çetr irür *atlastın* (MSD 344); Hele Sekkâki *mihnetdin* melul bolma (MSD 154); ma’lum irür tefâvüti ikki *yıgaçdın* (LD 1465); Digenimdin bim-dâr ittiñ mini (LT 2276).

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ifadesi için hangi ekler kullanılmaktadır?

SIRA SİZDE

Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli, isimlerde eşitlik, benzerlik, sınırlandırma, gibilik, görelilik gösteren hâldir. Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli +çA ekiyle yapılmaktadır ve bu ek ünsüz uyumuna bağlı değildir. Örnekler: *kılça* teniga yükleme köp kâf tagını (LD 2153); işikiñde *itçe* hem bolmadı bizge i’ibâr (LD 499); Ey hoş ölmek ki yüz miñ *cânça* bar / kaysı cân ki ömr-i *câvidânça* bar (LT 395); *bilgenimçe* kavmnı alıp baray (LT 1584); *Teniñçe* imes köñlekiñ içre kılsa (BV 290-5); anıñ hamide *ahlâkıça* sözni bu muhakkar evrâkda sığıştursa mu bolur? (MN 461-27).

Çağatay Türkçesinde yönelme eki almış yer ve zaman bildiren sözlere eşitlik eki getirilebilmektedir. Bu durumda eşitlik eki sınırlandırma işleviyle kullanılmaktadır. Örnekler: bu gazelde *âhırğaça* müselsel aytıltıptur. (MN 687b/23).

Vasıta Hâli

Söz gruplarında ve cümlede isimle fiil arasında vasıta ilişkisi gösteren hâldir. Fiilin ne ile, kim tarafından, ne zaman ve ne şekilde yapıldığını göstermek için isimler vasıta çekimine girer. Bu hâlin çekimi için Eski Türkçeden beri kullanılan ek **+(I)n + (U)n** ekidir. Tarihî Türk lehçelerinde, zamanla bu ekin kullanımı azalmış ve vasıta ifadesi için edatlı çekimler yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde vasıta ifadesi için *birle*, *bile* ve *bilen* edatları yaygın olarak kullanılmakla birlikte, vasıta eki **+n** de seyrek olarak ya da bazı isimlerde kalıplaşmış olarak bu hâli ifade etmeye devam etmektedir. Örnekler: nâzüklük ile aldın könlümni bakıp *ogrin* (LD 961); *Sinsizin* bezm içre kat kat kan köñül bi-tâb idi (GS 606-1); *Ansızın* yok sabr ile tâkat maña (LT 649); Su urup *terkin* kirek Hakdın tevellâ iylemek (FK 338-9).

Eski Türkçe döneminde bazı kelimelerde görülen **+IA** vasıta eki Çağatay Türkçesinde, özellikle zaman ifadeli bazı sözlerde kalıplaşmış olarak kullanılmıştır. Örnek: Ki *tañla* bol-gamin deryâga ‘âzim (FŞ 27-82).

Yön Hâli

Söz gruplarında ve cümlelerde isimle fiil arasındaki yön ilişkisini göstermek için isim yön gösterme çekimine girer ve fiilin kendi yönüne doğru yapıldığını ifade eder. Yön çekimi Eski Türkçede ekli yapılan bir çekim iken Eski Türkçe döneminden sora yerini edatlı çekime bırakmıştır. Yön eki Çağatay Türkçesindeki **+GARİ** ve **+rA** şekilleriyle kullanılmıştır. Örnekler: Yolu ur *yokkarı*dur taşı melsâ (FŞ 14-27); *taşkarı* ata yalañ kılıp baş (LM 3304); Çun şuhlukka barsa kiyin kelse *ilgeri* (FK 615-4); Kim *ilgeri* tutmas boyun öz boy-nına kanı (MSD 651).

Aitlik

Aitlik, bütün Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de **+KI** eki ile karşlanır. Aitlik ifade eden sıfatlar yaparak bir yandan yapım eki özelliği taşıyan bu ek, diğer yandan çekim eklerinden sonra kullanılabilmek ve iyelik işlevi taşımak bakımlarından çekim eki özelliği gösterir. Aitlik eki, Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna uyar. Örnekler: ve *yokkarıgı* söz uslûbu takâzâ-yi ol kılır (MN 687b-5); Her kim *ozakı* ka‘besi içre kılır makâm (MSD 64); *kiçeki* nâlişime hod tanuk felekte melek (MSD 529); ger körmedin irse *kökdeki* ay (LD 2743); körgüzey *bagrımdagı* nâzükleğin peykânını (LD 1902).

SIRA SİZDE

“anın atasının müridi.” “bu köñüllerni bağlar”, “imdi kildük söz beyânıga.”, “yürekimdeki kanımın tökkey” ve “senin yüzündin” örneklerinde altı çizili sözler sırasıyla hangi isim çekim eklerini almıştır?

Fiil Çekimi

Sözlük malzemesi olarak hareketleri soyut olarak karşılayan fiillerin bir şekil, zaman ve ki-şiyle ilişkilendirilerek kullanım alanına çıkmasına fiil çekimi denir. Çağatay Türkçesinin fiil çekimini şöyle gösterebiliriz:

Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, bir şekle veya zamana bağlanarak kullanım alanına çıkmış olan fiilleri gerçekleştiren kişi ya da varlıkları ifade eder. Türkçede kişi ekleri genel olarak iki grupta incelenmektedir.

I. Tipteki Kişi Ekleri

I. tipteki kişi ekleri kişi zamiri kaynaklıdır. Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

I. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	min	biz
II. Kişi	sin	siz
III. Kişi	Ø	-lAr

Örnekler: bilür **min** (MSD 531); körer **min** (LD 308); yazmay **min** (GS 255-2); kalıptur **min** (LD 1724); salmagay **sin** (GS 79-5); körer **sin** (LD 1420); kılıp **sin** (LD 1354); körgü-zür **Ø** (FŞ 164/16); tegürmegey **Ø** (LM 1156); körgey **biz** (LD 1620).

Geniş zaman ve *-mİş* ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zamanın I. teklik kişi çekimlerinde bazen ekleşmiş örnekler kullanılmıştır. Örnekler: isterem (GS 549-4); belâ urganga bilmēn ni belâ oldı yana (GS 550-4); itmişem (GS 423-1).

II. Tipteki Kişi Ekleri

İyelik eki kaynaklı olan bu kişi ekleri, Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman, kesin gelecek zaman ve şart kipinde kullanılır. I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

II. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-m	-K; -mİz
II. Kişi	-ñ	-ñİz
III. Kişi	Ø	-lAr

Örnekler: cân birdim (LD 148); kalem ursam (MN 461-27); bildiñ (NC 10A/1); körseñ (MSD 712); bolsañ (MSD 395); alsa **Ø** (NC 8B/9); susadı **Ø** (LD 2416); körmedük (LD 2679); kılısak (MSD 264).

Zamanlar

Görülen Geçmiş Zaman

Eylemin konuşan kişinin gözü önünde gerçekleştiğini ifade eden zamandır. Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi için *-DI*; *-DU* eki kullanılır. Görülen geçmiş zaman çekiminde kişi ifadesi için bu ekten sonra ikinci tipteki kişi ekleri getirilir. Örnekler: Tün ahşam tolganu sünbül bigin zülfüñdin âh **urdum** (MSD 620); söziniñ ma'nâsın **bildim**, her ni kiyip **irdim**, **çıkarđım** ve iligimni kögsümge **koyđım**. (NM 472-12, 13); **bildiñ** ki velâyet ehliga şâh durur (NC 10A/3); köz **salmadı** ve tiken âsibidin köñlige pervâ **kalmadı** (NC 4A/3); İmdi **kildük** söz beyânıga ve kelâm dâstânıga (ML 775a/2); **tuttuk didiler** sini müsellemler bu fen içre (MSD 486).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eylemin başkasından duyulduğu, başkasından öğrenildiği ya da sonradan farkına varıldığı bilgisine dayanan öğrenilen geçmiş zaman çekimi Çağatay Türkçesinde üç farklı ekle yapılmaktadır. Bunlar *-mİş*, *-p turur* / *-pDUr* / *-p* ve *-GAn* / *-GAndUr* / *-GAn turur* ekleridir.

-mİş

Eski Türkçeden beri kullanılan ve Türkçenin yaygın öğrenilen geçmiş zaman eki olan *-mİş*, Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır. Örnekler: Yâr hezl iyler üçün **bolmuş min** (FK 112-7); âşık başını kissü tip ol şeh yasak **almış** (MSD 793); Kaddıña **kılmış** sahâ tonı besi zibâ vü çüst (MSD 389); Kum sanı yâ Sekkâki gam köp mü **dimiş sin** (MSD 433); Tapmas tagyir olça mukadder **bolmuş** (NC 36B/6).

Özellikle manzum eserlerde birinci teklik kişiler için ekleşmiş kişi ekleri kullanılabilir. Vezin gereği başvurulmuş bu durum Oğuz Türkçesi etkisidir: *birmişem* köñülñi aña 'ışk-ı dil bile (GS 549-1).

-p turur / -pDÜr / -p

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi yaygın olarak bu şekilde yapılmaktadır. Bu yapı, fiilin üzerine gelen *-p* zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşmuş ve ses olayları sonucunda *-pDÜr* ve *-p* şeklinde ekleşmiştir: *-p turur* > *-pDÜr* > *-p*. Çağatay Türkçesinde bu yapının her üç şeklinin de kullanılmış olması ekleşmenin o dönemlerde henüz tamamlanmadığını gösterir. Ünsüz uyumu bakımından düzensizlik gösterir. Örnekler: münir sergeşte zerreni mertebe felekden *aşurup durur* (NC 8B/5); hak ol kün kim acunñı *yaratıptur* / cihân hüsnin barın sizge *biriptür* (LD 454); közümnü dür tişñ deryâ *kılıptur*, kil teferrücka (MSD 683); şivedin başka cemâlñdin *körüp min* anı (LD 1369); Min uykudın *töñülüp min* ki yâr kitse uçar (NŞ 518-2). Baba sini diydürler ki birevni *öltürüp sin*, andak mudur? (NM 704-13); Sabah öter il ol ölünñi *körüp yığılpdurlar* (NM 704-10).

Öğrenilen geçmiş zamanın bu türünün olumsuz şekli, şimdiki zamanın olumsuz şekli ile aynıdır ve *-mAydUr* (<-mA-y turur) biçimindedir. Örnekler: Çün Şah atlanıp 'azimet kılıpdurlar, az yol *barmaydurlar* irmişler ki Mısır atdın yıkılıpdur. Ve ol rencdin *kopmaydur* ve az künde hem ol teşviş bile barıpdur. (NM 699-11); Tanır il bilipdürler ki Baba Hasan'dur özleri hiç nime *diy almaydurlar*. (NM 704-12).

-GAn / -GAndUr / -GAn turur

Öğrenilen geçmiş zamanın bu şekli etkileri hala devam eden tamamlanmış bir hareketi gösterir. Yalnızca teklik ve çokluk üçüncü kişilerde görülen *-GAndUr*; *-GAn turur* şekli, *-p turur* / *-ptUr* şeklinden örnekseme yoluyla geçmiştir. Örnekler: Timür Big bile Rum ve Şam çirigige *bargandur* (NM 694-2); baş ve yüzi zahmlık kanga *bulgangan*. (NM 697-27); Baba öz yiridin kopup maktül kaşıga kilip köp yıglap nedbelar kılıp *digendür* ki Tiñri siniñ cezânı birgey (NM 701-20).

Şimdiki Zaman

Eylemin, içinde bulunulan zaman diliminde ortaya çıktığını ifade eden *şimdiki zaman* çekimi için eski Türkçede geniş zaman ekleri kullanılmıştır. Şimdiki zaman için ayrı bir ek kullanılması Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde başlamış ve bu ek Çağatay Türkçesinde yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekleri *-AdUr* / *-ydUr*; *-A* / *-y* şeklindedir. Örnekler: Şu'le ruhsârığa köñlüm kuşu *aylanadur* (FK 177-1); Tüz câdde içre yolıdın *aza durur* (NC 33B/3); başın *köredür min* koyı igriliki cındur (LD 626); mini hōd *öltüredür sin* revâ kirek bolsa (LD 171); öterde yîñ salıñ ilni mübtelâ *kıladur* (LD 381); Merkebin kördi ki *otlaydur* turup (LT 2264); Baba sini *diydürler* ki birevni *öltürüp-sin* (NM 704-13); Gül-i ra'nâ kibi kâğız üze nâmeñni *yazmay min* (GS 255-2); nazm libâsı *kiye durur* (MN 670a/20, 21); Börini tutup *keledür biz* saña (ÇEK 137).

SIRA SİZDE

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan ekler hakkında bilgi veriniz?

Gelecek Zaman

Eylemin henüz gerçekleşmediğini ama gelecekte yapılacağını gösteren gelecek zaman ifadesi için Çağatay Türkçesinde iki türlü yapı kullanılmıştır.

-GAy; -GA

Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan gelecek zaman ekidir. Bu ek Çağatay Türkçesinde yerine göre istek kipi ifadesi için de kullanılır. Örnekler: Yaman tâlî'din ol kün *bol-magay min* beytül'-ahzânda (GS 545-6); Tâ zamânî *tinga min* 'âlem ili gavgâsıdın (FK 488-1); Ehl-i 'akl allıda câhil *bolga sin* (LT 1723); *Koymaga sin* ilgiñdin sâgarnı meger hergiz (GS 216-7); Yüz gamım def' iylediñ kim *körmegey sin* gam yüzün (BV 479-1); Ni se-mer *birgey* çu her mezra'da *saçkay* dâne hecr (FK 147-6); Kim yüzige *tapmagay* koymak-ka müşkin-hâl subh (FK 108-5).

-GU+iyelik ekleri+turur / -GU+iyelik ekleri+Dur / -GU

Çağatay Türkçesinde kesin gelecek zamanı ifade eden bir şekildir. Gelecek zamanın bu türünde kişi ifadesi için iyelik ekleri kullanılmaktadır. Örnekler: Min sini dip *kılmagumdur* çün hacil (LT 2279); *Turmagumdur* bakıban ança ki imkân talaşur min (BV 474-5); Min garık olsam imes gam çu sin *olguñ* mellâh (FK 106-2); Añlasam irdi ki il reşkidin *öltürgü-sidür* (FK 440-6); Bu kündin soñ közüñ yaşın nazardın dem-be-dem *salgum* (MSD 133); Halâs *tapkuñ* bu kün yarın içinde (MSD 447); hergiz *tapmagumızdur* andın özge ma'bûdî (ÇEK 118).

Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zamanı ifade etmek için ünsüzle biten fiillere *-Ur* ve *-Ar*; ünlü ile biten fiillere *-r* eki ulanır. Örnekler: Örtöñip köñlüm *töker min* dürr-i galtân her gice (GS 546-3); *Tiler min* muztar itse âfeti âsude cânımnı (GS 607-1); Ger zemân ehli cefâsığa *çıdar-sin* iste yâr (NŞ 519-8); İy ki *dir sin* yâr yitkeç başıña cân kıl fidâ (FK 179-3); veyâ gül *körgüzür* bir peyker andın (FŞ 164/16); 'İşkım *artar* hattı zâhir bolgalı cânâneniñ (GS 362-1); Mir dipdür ki biz *barur-biz* ve bu belânı özümüz bile *iltür biz*. (NM 699-13).

Geniş zamanın olumsuzu için Eski Türkçeden beri kullanılan *-mAz* eki Çağatay Türkçesinde ötümsüzleşme sebebiyle *-mAs* şeklinde yaygınlaşmıştır. Örnekler: ger katlime *ey-lemes sin* âheng (LM 1997); *Tanımas sin* dime ilni kim ta'addi başlağaç (FK 147-4); Çerh encümdin *kitürmes* ança âfet seyli kim (FK 178-3).

Geniş zamanın olumlu ve olumsuz I. teklik kişi çekimlerinde ekleşmiş kişi ekleri de kullanılmıştır. Bu şekiller Oğuz Türkçesi özelliğidir. Örnekler: Kaddı hevâsıda lebidin râhat *isterem* (GS 549-4); Kaddiñ kaşıda *salman* Tübâğa nazar hergiz (GS 216-1); Ol belâ urganga bilmen ni belâ oldı yana (GS 550-4);

Kipler**Emir Kipi**

Tasarlanan hareketin emir şeklinde olduğunu göstermek için kullanılan kiptir. Emir kipinde her kişi için ayrı ek bulunur. Birinci ve üçüncü kişi emir ekleri yerine göre istek ifadesi için de kullanılabilir. Çağatay Türkçesinde emir kipi için kullanılan ekler şunlardır:

Emir Kipi	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-AyIn; -yIn; -Ay	-AlIn; -AlIm; -AlI
II. Kişi	Ø; -GIl; -GIn	-(I)ñ/- (U)ñ; -(I)ñIz / -(U)ñUz; -(I)ñlAr / -(U)ñlAr
III. Kişi	-sIn / -sUn; -sU; -dik	-sInlAr / -sUnlAr; -dikler

Örnekler: tofrag ara teni *yaşurayın* (LM 2011); Bu gussadın didim ki, *bolay* ömrüm âhırı (GS 544-6); Sirişk allıda müjgân şâhı sançıp *baglayın* dir min (GS 255-6); *Digil*

kim saldı tüz tüz sâye Ferhâd (FŞ 166-43); nakdiñni nitip sen *aytkıl* dip (LM 1984); ilgin öperge başıda *körkin* hayâlini (LD 2297); İy Nevâyî *dime* kim yok gülde dil-dârimça hüsn; Çık Nevâyî nâle, köz mey *birsün* ü bagrım kebâb (GS 546-7); ‘âşık başını *kissü* tip ol şeh yasak almış (MSD 793); *körelî* kaysımız yiñer ahir (LD 1537); Her ne ister köñlüñüz ol dem *kılıñ* (LT 2310); Min didim bu sözni mindin *sormañız* (LT 2305); *Kaçıñlar* ehl-i selâmet ki kâfir-i mesti (FK 173-4); *Kılmeñ* iy Hızır u Mesihâ güstâh (FK 112-7); ‘İşve-gerler lebleri kasdığa cândın *kiçmeñiz* (FK 174-4).

Şart Kipi

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını ifade eden bu kip Çağatay Türkçesinde -sa eki ile çekimlenir. Örnekler: Ger cevâbı *dimesem* yazgurmañız (LT 2305); kim hasebi şerhide kalem *ursam*, ... muhakkar evrâkda *sığıştursa* mu bolur? (MN 461-27); Bu güneş birle ger ölmek *isteseñ* (LT 1722); Kirek *öksütme*se kullugñı bende (GS 543-7); Kasd-i cânım *kılsañız* min yüz çivirmes min bigim (LT 950); Derddin ölmen tenimdin *çikseler* peykânını (FK 182-4).

Gerekliklik Kipi

Gerekliklik ifadesi için Çağatay Türkçesi metinlerinde “-sa + kerek” yapısı kullanılır. Örnekler: kiçe kündüz *kirek kıl sak* çemen sahnıda me’vânı (MSD 264); ‘Alem tig barça biglerniñ başı kökke *kirek tigse* (MSD 71); cemâl u hüsnüñe söz yok vefâ *kirek bolsa* / mini höd öltüredür sin revâ *kirek bolsa* (LD 171); sizdin *kirek öğrense* perî ademilikni (LD 1014); Hakdın ni aña kilse kerem *bilse kirek* (NC 28B/6).

İstek Kipi

Çağatay Türkçesi metinlerinde istek ifadesi için özel bir kip eki bulunmamaktadır. İstek ifadesi için özellikle -Gay / -GA gelecek zaman ekinde yararlanılır. Bunun yanında emir kipinin birinci kişi ekleri de yerine göre istek işleviyle kullanılır. Örnekler: İsterem yüz menzil *ötkey min* ‘adem sahrâsıdın (FK 488-1); Koymaga *sin* ilgiñdin sâğarnı meger hergiz (GS 216-7); diğ *sin* miskin Nevâyî nâlesin bülbül kibi (GS 542-5).

SIRA SİZDE

Çağatay Türkçesinde birinci tipteki kişi ekleri hangi zamanların çekimlenmesinde kullanılır?

Zamanların Birleşik Çekimi

Çağatay Türkçesinde birleşik çekimler *ir-* / *i-* yardımcı fiili ile yapılır.

Hikâye

Çağatay Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *ir-* / *i-* yardımcı fiiline görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: yâ rab bu lutfi kul ni yazuk *kılmış irdi* kim (LD 617); *añlap idi* köñliniñ safâsın (LM 1939), Babanıñ nazarıdın behremend *bolup irdim* (NM 471-12); Dipdür ki yağı *kiledür irdi* (NM 697-27); tiriglik *kılğay irdi* kim bile rûh (LD 291); Hemânâ *yur irdi* kan bile kan (FŞ 405/63); *barur idi* bolmay âremide (LM 1958); Yâr kilgeç maña düşmen bolurın *bilmes idim* (FK 440-1); Ayrılıp kilgüçe öltürmekini *bilsem idi* (FK 440-2); *Añlasam irdi* ki il reş-kidin öltürgüsidür / Heçr deştide tiler halkka *tapılmas idim* (FK 440-6).

Rivayet

Rivayet birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *ir-* / *i-* yardımcı fiiline -miş ve -ken öğrenilen geçmiş zaman eklerinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: Külhan-tâb külhanga kefçe *uradur irmiş* (NM 704-8); Belh anıñ *çıkmaydur irmiş* yâdıdın (LT 2152);

az yol *barmaydur irmişler*. (NM 699-11); *Bolmas irmiş sin* çü ölmekdin yırak (LT 1698), Berg ivürmey reng gül solmay *töker irmiş* hazân (GS 551-6); Ve her kimge mektübî, yâ ruk'âi *bitiseler irmiş*, alarga *buyururlar irmiş*. (NM 659-24); min *tüşken imiş men* özge sarı (LM 1978); *kılğan imiş* üyge ol ikev 'azm (LM 1980); Bir kış kiçesi kar *yagkan irmiş* (NM 704-6); Dirler ki Cûkî Mîrzâ mecâliside ol 'ameldin özge nime *aytturmas ikendür* ki bu gazelga *baglap ikendür* (MN 19-1); Hem revân ve hem puhte *aytur irkendür*. (MN 22-13).

Şart

Şart birleşik çekimi, zaman almış asıl fiilden sonra *ir-* / *i-* yardımcı fiiline şart kipi ekinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: er *körmediñ irse* kökteki ay (LD 2743); *Çıktı irse* milletiñ mensüh boldı dîn (LD 10); Kim uş kiçürgil, uruguñga *kılduk irse* sitem (MSD 214); Bâde içmekke makâmi *ister irseñ* ay refik (GS 350-8).

Ek Fiilin Çekimi

Esas görevi cümlede isim soylu sözlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlamak olan ek fiil, Eski Türkçede *er-* şeklindedir. Bu yardımcı fiil daha sonra *er->ir->i->Ø* şeklinde ekleşmiştir. Çağatay Türkçesinde ek fiilin *ir-* ve *i-* şekillerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Geniş zaman bildirmelerinde ise *ir-* ve *i-* yanında *tur-* yardımcı fiili de bu görevde kullanılmıştır.

Ek Fiilin Geniş Zaman Çekimi: Çağatay Türkçesinde ek fiilin geniş zaman çekimi *ir-* yardımcı fiilinin geniş zaman ekini almış şekli olan *irür* yapısına birinci tipteki kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: Men bir *kul irür men* (MSD 428); Uşbu lu'b u hüner içre *irür sin üstâd* (MSD 168); Didi Hüdhd kim *irür sin mu'terif* (LT 1720) köñül yüz min tümen *yara irür* her nâz-ı yarımdın (LD 1499); 'İşkıdın her kimge *za'f u tâb irür* / Ol murâd âyîniga *esbâb irür* (LT 1692).

Ek fiilin geniş zaman çekimindeki *irür* bazen kullanılmayabilir. Bu durumda, ek fiil ve onun geniş zaman işlevi kişi eklerine yüklenir ve kişi eklerinden önce gelen isimler cümlemin yüklemi olur. Ek fiilin geniş zaman çekimini üzerine alan ve isimleri yüklem durumuna getiren bu kişi eklerine *bildirme ekleri* adı verilir. Örnekler: Ve ol künden biri her yirde ki *bar min*, barçaga *nukaddem min* (NM 325-8); Eyle *muztar min* anıñ vesvâsıdın (LT 1827); Sin egerçi bir uluska *şâh sin* / Tifri yolında velî *gümrah sin* (LT 1812);

tur- yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış şekli olan *turur* / *durur* yapısı ve bunun ekleşmiş şekli olan *-Dur* eki özellikle üçüncü kişi çekimlerinde ek fiil görevinde kullanılır. Örnekler: ba'zınıñ musâhebetidin *hoşnûd u behre-mend durur biz*. (MN 670a-21); *mesel turur* kim ayıttı burunğı bilgüler (LD 52); Mundın artuk yok *turur* bu yolga zâd (LT 2125); Terk-i cân itmek aña *evlî durur* (LT 1041); 'İşk ara *ölmek durur* maksûd aña (LT 1690); Pâk vaslıga *kirektür* pâklık (LT 1718).

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi: Çağatay Türkçesi metinlerinde ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde *irmiş* / *imiş* ve *irken* / *iken* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Didiler kim *nâ-tamâm irmiş* henüz (LT 2151); Ol ay yañım cefâ kılsa *vefâ ir-miş* (MSD 585); ne uykusu *agır irmiş* meniñ bu bahtımnıñ (LD 609); közdin yırak bolsa köñildin *yırak imiş* (LD 829); 'İşkıdın çün kim murâd *ölmek imiş* (LT 1693); Sultân Bay-sungur *mülâzimi irkendür* (MN 22-13); Sâgarç Semerkandnıñ dört yıgaçıda bir kintdür. Şeyh *andın ikendür*. (NM 650-21); Kirmân vilâyetiniñ Mâhân digen kintide *sâkin irken-dürler*. (NM 651-23).

Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde *irdi* ve *idi* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Hayret iligige lâl ü meşakkat hayliga *pây-mâl ir-dim* (NC 9B/7); min eger *kâfir idim* imdi müselmân boldum (LD 1208); bir çağda küy-ı 'akl-da *bar irdi* maña menzili (LD 2072); Halk irşadığa *râsih irdi* ol (LT 1055); Şeyh Sanân *vâsil-ı*

dergâh idi (LT 1053); Ve Bağdâdnın Nizâmiyyesinde ‘ibâdetka *meşgûl irdük* (NM 145a-20).

Ek Fiilin Şart Çekimi: Ek fiilin şart çekiminde *irse* ve *ise* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Men *bülbül isem* sini çemendin küniler men (MSD 409); kamug kişige budur yol *âkil irseñ* bil (LD 49); sin dağı ger *yâr iseñ* özge temennâ kılmagıl (LD 1031); Gevher *ki-rek irse* bî-nevâlık eyle (NC 9B/13).

Ek Fiilin Sıfat Fiil Eki Alması: Ek-fiil, Çağatay Türkçesi metinlerinde geçmiş zaman ifadeli -*GAN* sıfat fiil ekini alarak işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Örnekler: Gül vaktı-da birev hâr gamıga *mübtelâ irkeniniñ* izhârı ve lâle dik bagrıda yüz *dâg-ı belâ irkeniniñ* nümüdârı (MN 687b-16); tâli‘imniñ *şûr igenini* min andın añladım (LD 2043); belki öz ma’nisiz elfâzını sürmekidin hem garazı *bî-ma’nâ irkenin* ma’lûm bilmes (NC 3B/3); zenbûr-ı ‘asel agzı tola *şehd igenindin* (LD 660).

Ek Fiilin Zarf Fiil Eki Alması: Geniş zaman ifadeli -*GAN* sıfat fiil ekinin ek fiil üzerinde kalıplaşarak zarf fiil işleviyle kullanılması Çağatay Türkçesinde yaygındır. Ayrıca, Çağatay Türkçesinde ek fiil, farklı zarf fiil ekleriyle de kullanılabilmektedir. Örnekler: *uyku-da irken* meger zülfüñni tagıttı sabâ (LD 441); çün ‘akl kiçiklikte vü ay *yañı irürde* (LD 338); toygunça közüm *körmes igeç* tüşte hayâlñ (LD 1573); Vücûdı yoktur agzıñ *bar iken-de* (GS 543-2).

Ek Fiilin Olumsuz Çekimi: Çağatay Türkçesinde ek fiilin olumsuz biçimi *irmes / imes* sözüyle yapılmaktadır. İsim cümlelerinde yüklemi olumsuz yapan bu söz, *ir-* ek fiilinin olumsuz geniş zaman çekiminden kalıplaşmıştır. Örnekler: Şükr kim *gâfil imes min* bir dem anıñ yâdıdın (FK 490-1); Ol *at irmes* ni üçün andın togar yahşı urug (MSD 398); bu *kad irmes* irür rûh-ı musavver (LD 510); kim *yahşı imestür* kişiniñ asru uzunu (LD 1884); *behremend imesler* (ML 778a-25).

Degül edatı yaygın olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde de kullanılmıştır. Örnekler: ehl-i ma’nâ *irmes ü rûşen degül* âyinesi (LD 1426); ger kılmasa vefâ maña dilber *‘aceb digül* (LD 387); çehreñ çerâğı *nûr-ı musavver degül müdür* (LD 340).

Fiilimsiler

İsim Fiil Ekleri

Çağatay Türkçesinde fiillerin hareket isimlerinin ifadesi için -*mak* ve -*ış* ekleri kullanılmıştır. Özellikle -*mak* eki yaygın bir kullanım alanına sahiptir ve bu ekin +*lik* ekiyle genişlemiş şekli -*maklik* eki aynı görevde kullanılmıştır.

-*mak*: Pes munı *kuçmak* anı *öpmek* kaçan imkân irür (FK 170-1); Bî-hod *olmak*-ka harâbât içre mesken eyledim (FK 443-5); vasl ümîdidür maña *ölmekni düşvâr* eylegen (LD 1337).

-*maklik*: bolsa düzahda hayâlñ tenge *köymeklik* helâl (LD 1121); Divâne *bolmaklık* tiler köñlüm çü ol reşk-i perî (MSD 657).

-*ış*: ‘aşıkka cân bağışlar uşol köz *bakış* bile (LD 864); Kildiñ ü cânımñı aldıñ ol *barışka* bu *kiliş* (GS 269-1); bu *yörüşte* yağı hem kiltürmedi bir lahza tâb (LD 95).

Sıfat Fiil Ekleri

Sıfat fiil ekleri, fiillerin üzerine gelerek varlıkları zaman ve hareket ifadelerine göre geçici olarak karşılama görevinde kullanılan sıfatlar türetir. Sıfat fiiller, isimler gibi çekimlenme özelliğine sahiptirler ve kalıcı isimler de yapabilirler. Bazı sıfat fiil ekleri hâl ekleriyle kalıplaşarak zarf fiil oluşturabilir. Çağatay Türkçesindeki sıfat fiil ekleri şunlardır:

-Ar / -Ur / -r: Geniş zaman ifadeli sıfat fiil ekidir: ol cādūlar ki bağlar *akar* sunı sihr ile (LD 189); *Tanır* il bilipdürler ki Baba Hasandur (NM 704-12); közüñ cefâ vü cevır *kı-lurdın* imes melül (LD 1940); *Küler* yüz körgüzüp evvel ni işke âşinâ kıldı (MSD 627).

-GAn: Bu ek Çağatay Türkçesinde hem geniş zaman hem de geçmiş zaman ifadeli sıfat fiiller yapar: Kılğalı *kiygen* libâsın ol büt-i zibâ benefş (GS 278-1); Otkâ *tüşken* tilbe yañlıg ıztırâb oldı yana (GS 550-2); *Bolmagan* bolsa 'ıyân kasrığa mahfî *barganım* (FK 336-5).

-GU: Gelecek zaman ifadeli sıfat fiiller türetir: Ni yirge *bargusın* bilmes bolup bî-hüş u bî-pervâ (MSD 146); *kiskü* diyü 'âşık başın ol şeh yasak itmiş (LD 2332); Ki kıldı kahkaha birle garib hâlîme *külgü* (NŞ 511-2).

Bu ekle kalıplaşmış yapım ekleri de vardır. Maña yok kaygunı *kılguçı* peydâ (LD 476); beyze *birgüçi* kuş (ÇEK 103).

-mAs: Olumsuz geniş zaman ifadeli sıfat fiil ekidir: İşikiñ toprakñ közge *tapılmas* tütüyâ kılma (MSD 3); Vasl tapman veh *tükenmes* derd imiş derd-i firâk (MN 689a-18); *kılmas* işlerni kılmak (ÇEK 107); ve mihride 'âşık cân birse, bâver *kılmaslığınıñ* bî-sebeblığıda (MN 687b-13).

-mİş: Geçmiş zaman sıfat fiil ekidir, Çağatay Türkçesinde seyrek kullanılmıştır: barı *kör-miş* bolga min bir lahza didârñ seniñ (LD 950); ança kim kirek miñdin birin edâ *kılmanmış* bolgay (NC 7A/3); Artsun yeñi ay tig seniñ kün *kelmışçe* devletiñ (MSD 131);

Zarf Fiil Ekleri

Zarf fiil ekleri, fiillere eklenerek onların hareket hâllerini ifade eden eklerdir. Bu ekler, eklendikleri fiilleri cümlede zarf yaparlar ya da yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil oluştururlar. Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf fiil ekleri şunlardır:

-A; -yU / -y: Bu ekler, cümlede durum zarfı olarak kullanılan zarf fiil yapımında kullanılırlar. Bunun yanı sıra -A eki birleşik fiil yapımında işlek olarak kullanılan bir ektir. Ünsüzle biten fiillere -A, ünlüyle biten fiillere ise -yU ve -y ekleri getirilir: çün hayga yı-kıldı *kopa* yitti (LM 1119); her seher yâ rab dip ilginmi kötersem *yıglayu* (LD 846); Kör-gil mahalnı bolsa yrag *korka titreyü* (MSD 57); nikâb aldı yüzüñdin safâ *tiley* kildim / köñülge ikki lebiñdin şifâ *tiley* kildim (LD 1110); Mesih dem *ura almas* kibi melâleti bar (FK 139-2).

-ArdA / -UrdA / -rdA: Bu ekle yapılmış zarf fiil şekilleri cümlede zaman zarfı olarak kullanılır: *Külerde* körse agzı birle tişin (MSD 512); ol işikler *yığıştururda* Mir işikige barıp bî-edebâne sözler aytıpdur. (NM 699-7); *Sözleşürde* öz özüm birle cünün ehli kibi / Ol perî-veş bil ü agzı kıl ü kâlî birle min (BV 476-2).

-ArgA / -UrgA / -rgA: Amaç ve sebep ifade eden zarflar oluşturur: Boldılar hâzır *kılur-ga* kıl ü kâl (LT 2303); her niçe *yürürge* sa'y kıldı (LM 1117); 'âşık kişilerni *öltürürge* / tiñri sini müntehâ yarattı (LD 2202);

-GAç: Zaman işlevi bulunmaktadır: Ol kuyaş *bargaç* nazardın közlerimge toldı yaş (GS 256-2); Tanımas sin dime ilni kim ta'addi *başlagaç* (FK 147-4); Mihr yüz körmey uçaştı perdedin çıkkaç yüzüñ (GS 77-5).

-GAl: Zaman ve sebep olmak üzere iki farklı işlevi bulunmaktadır: Zahmlarım fetilesi cân otıdın *tutuşkalı* (FK 199); nutk *urgalı* yok birige yârâ (LM 1144); *Kirgeli* bizge ni yârâ güstâh (FK 112-8).

-GAñA: Zaman işleviyle kullanılarak cümlede zaman zarfı yapar: Ay çihresin *añgança* yür türlü Süreyyâ bolgusu (MSD 703); Cihânda bâkî *tutkança* bu törtüm yitti âbânı (MSD 315).

-GAndA: Zaman işlevi bulunmaktadır: Tirildim la'lidin öldüm *digende* (GS 543-1); tāk koparıñ *yasaganda* mezâr (LD 401); Mâh-ı tâbânın muhâtab kılıp andın ayru *tüşken-de* (MN 689a-25).

-*GInçA*/-*GUnçA*: Zaman işlevi bulunmaktadır: Şeyh *tilemegünçe* kişi kirmes irdi. (NM 658-8); Urup gül-gün yaka çäk *eylegünçe* / Bolup zâhir gül içre ikki gonca (FŞ 44-66); Öyge *yitkünçe* yiter yüz katla cânım agzıma (FK 175-5); bu işikke *kilmeginçe* yok alarga feth-i bâb (LD 76).

-*mAy*; -*mAyIn*: Bu zarf fiil ekleri olumsuzluk ifadesi taşırlar: Min kim *tapmay* bu kâmrânılg (LM 1106); Berg *ivürmey* reng gül *solmay* töker ırmış hazân (GS 551-6); *Ölmeyin* tapmas bu devletni kişi (LT 1714); *Çıkmayın* bu deyrdin mümkün imes bolmak halâs (FK 488-4).

-(*I*)*p*/-(*U*)*p*; -(*I*)*bAn* / -(*U*)*bAn*: Bu zarf fiil eklerinin asıl işlevi bağlamadır: köp gam yidi sığ-vâr *yıglap* / ikkisige zâr zâr *yıglap* (LM 1147); Didiler ol şuh her dem *aşukup* öydin çıkar (GS 550-6); andın soñra münbasit *bolup külüp yanıp* tekyege kırıptür. (NM 697-25); Tirek *sargartıban* yüz zârlar dik (FŞ 168/73); *Yaruban* nur-ı velâyetdin közi (LT 1655); Nergis közüñdin *ösürüben* min tig ayakı ilgidin (MSD 105).

Yapım Ekleri

Kelime kök veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan eklerle *yapım eki* denir. Çağatay Türkçesinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

İsimden İsim Yapan Ekler

- +*Aç*: yalañ+aç;
- +*AK*: baş+ak;
- +*Ar* / *şAr*: üç+er, altı+şar;
- +*Av*: bir+ev, üç+ev;
- +*çA*: bilek+çe, kasaba+ça;
- +*çAK*: çukur+çak, bik+çek;
- +*çI*: ayak+çı, bitik+çi;
- +*çUK*: tagar+çuk, yarım+çuk;
- +*DAş*: boy+daş, kökel+deş;
- +*dIrIK* / +*dUrUK*: boyun+duruk, agız+dırık;
- +*GA*: baş+ğa, öz+ge;
- +*GInA*: az+gına, esrük+kine;
- +*IAK*: av+lak, tuz+lak;
- +*IIG* / +*IUG*: at+lığ, kaygu+lug, ot+luk, Semerkand+lık;
- +*IUK* / +*IUK*: yahşı+lık, kurug+luğ, tirig+lik;
- +*mtUl*: kara+mtul, kök+ümtül;
- +*nçI*: ikki+nçi, üç+ünçi;
- +*rAK*: az+rak, kiçig+rek;
- +*sI*: ağır+sı, artuk+sı;
- +*suk*: tañ+suk;
- +*sIz*: küç+siz, ruh+sız, yüz+siz, yürek+siz.

Fiilden İsim Yapan Ekler

- A*: koş-a, tol-a;
- AK*: yat-ak, böl-ek;
- ç*: ökün-ç, kılın-ç, tın-ç;
- çAK*: avun-çak, bürün-çek;
- çI*: tilen-çi;
- G* / -(*I*)*G* / -(*U*)*G*: aç-g, öl-üg, kuru-g;
- GA* / -*KA*: kıs-ka, yumurt-ka;
- GAK* / -*KAK*: ay-gak, bat-kak, kaç-kak;
- GIç* / -*GUç*: tal-gıç, süz-güç, ör-güç;
- GU* / -*KU*: yar-gu, iç-kü, al-gu bir-gü;
- GUçI* / -*KUçI*: oku-guçı, sat-kuçı, kez-güçi;

-**GUn** / -**KUn**: az-gun, çap-gun, tut-kun;
 -**GUR** / -**KUR**: toy-gur, öt-gür, tınma-gur, toyma-gur;
 -**K** / -(**U**)**K**: emge-k, kara-k, tüfür-ük, buyur-uk;
 -**l**: kaba-l, soyurga-l, tüke-l, yasa-l;
 -**m** / -(**I**)**m** / -(**U**)**m**: at-ım, bil-im, öl-üm;
 -**mA**: as-ma, kavur-ma, süz-me;
 -**mAç**: bula-maç, tut-maç;
 -**mAK**: tokuş-mak, iç-mek;
 -**mAKLIK**: di-meklik, bol-maklık;
 -**mUr**: yamgur (< yag-mur);
 -**n** / -(**I**)**n** / -(**U**)**n**: çak-ın, büt-ün, tol-un, tüg-ün;
 -**sI**: kavur-sı, tüt-si;
 -**ş** / -(**I**)**ş** / -(**U**)**ş**: bak-ış, oku-ş, ur-uş;
 -**t** / -(**I**)**t** / -(**U**)**t**: ög-üt, kiç-it, kuru-t;
 -**tU**: yak-tu;
 -**v** / -**Av**: bile-v, büt-ev, yasa-v;
 -**vul** / -**avul**: çap-avul, kara-vul, yort-avul;
 -**z** / -(**U**)**z**: bog-uz, tük-üz, sö-z.

İsimden Fiil Yapan Ekler

+**a-**: aş+a-, at+a-, til+e-;
 +**Al-**: az+al-, oñ+al-, sag+al-;
 +**Ar-**: oñ+ar-, kök+er-, yaş+ar-;
 +**Ay-**: körk+ey-, muñ+ay-;
 +**dA-**: al+da-, ün+de-;
 +**ga-**: say+ga-;
 +**Gar-** +**Kar-**: baş+kar-, kut+kar-;
 +**I-** / +**U-**: ağr+ı-, bay+ı-, berk+i-;
 +**K-** / +(**I**)**K-** / +(**U**)**K-**: at+ık-, bir+ık-, tar+ık-, yag+ık-;
 +**IA-**: ağır+la-, boguz+la-, söz+le-, iye+le-;
 +**r-**: belgü+r-, iski+r-, kaygu+r-;
 +**rA-**: muñ+ra-, tilbe+re-;
 +**rgA-** / +(**I**)**rgA-** / +(**U**)**rgA-**: muñ+urğa-, az+ırğa-, tañ+ırğa-;
 +**sA-**: su+sa-.

Fiilden Fiil Yapan Ekler

-**Ar-**: çık-ar-, kayt-ar-, kit-er-;
 -**DIr-** / -**DUR-**: ak-tur-, atlan-dur-, kil-tür-, öl-tür-;
 -**GAr-** / -**KAR-**: büt-ker-, toy-gar-;
 -**GUIA-** / -**KUIA-**: at-kula-, çap-kula-;
 -**GUR-** / -**KUR-**: az-gur-, yit-kür-;
 -**GUz-** / -**KUZ-**: oltur-guz-, tir-güz-, kör-güz-;
 -**k-** / -(**I**)**k-**: az-ık-, kaç-ık-;
 -**l-** / -(**I**)**l-** / -(**U**)**l-**: biti-l-, boya-l-, kıl-ıl-, oku-l-;
 -**mA-**: al-ma-, bol-ma-, kör-me-;
 -**n-** / -(**I**)**n-** / -(**U**)**n-**: tile-n-, kör-ün-, yasa-n-, çal-ın-;
 -**r-** / -(**U**)**r-**: aş-ur-, iç-ür-, kaç-ur-, yit-ür-;
 -**ş-** / -(**I**)**ş-** / -(**U**)**ş-**: bir-iş-, kör-üş-, sözle-ş-, ur-uş-;
 -**t-**: meñze-t-, oku-t-, yalbar-t-, yügür-t-;
 -**y-**: ko-y-, to-y-;
 -**z-** / -(**I**)**z-** / -(**U**)**z-**: ak-ız-, em-iz-, öt-üz-, tam-ız-.

Yeterlik Fiili

Fiilin karşıladığı hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını ifade eden tasvir fiiline *yeterlik fiili* denir. Çağatay Türkçesinde yeterlik fiilinin olumlu ve olumsuz şekilleri *al-* yardımcı fiili ile yapılır. Asıl fiilin üzerine gelen *-A / -y* zarf fiil eki *al-* yardımcı fiiliyle birlikte yeterlik ifade eder. Yeterlik fiilinin olumsuzu için Çağatay Türkçesinde *bil-* yardımcı fiili de kullanılmış olmakla beraber *al-* yardımcı fiili zamanla olumlu ve olumsuz çekimlerde yaygınlaşmıştır. Örnekler: nazarımdın öter *baka bilmen* (LD 2307); anıñ mu'ciz nizâmıdın rivâyeti *bola alur* (NC 1A/11); cüz' disem, kaysı cüz'niñ bir harfi mazhar-ı küll *bola algay* (NC 5A/6-7); hem hûb *ayta alur* irdi (MN 453-13); hiç kişi taklid *kıla almadı*. (MN 351-20); melikü'l-kelâmları şî'r aytmaydurlar, belki *ayta almaydurlar* (MN 688a-7).

SIRA SİZDE

“kullugumga”, “digenimdin”, “körgüzürler”, “öltüredür sin”, “kiltürgeyler”, “sargartıban”, “yığıştururda”, “korkutmañız” sözlerindeki yapım ve çekim eklerini sırasıyla yazınız.

SÖZ VARLIĞI

Çağatay Türkçesinin klasik öncesi döneminde, şairlerin yetiştikleri bölgelere ve ait oldukları etnik gruplara göre eserlerinde bir takım yerel unsurların olduğu görülmektedir. Ayrıca o dönem şair ve yazarlarının İran edebiyatından etkilenmiş olmaları dolayısıyla edebî ürünlerde Arapça ve Farsça unsurlar artmıştır. Ali Şîr Nevâyî'den itibaren tam anlamıyla bir edebî dil hâline gelen Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça unsurların yanında Moğolca alıntılarının da arttığını görüyoruz.

Özet

Çağatay Türkçesinde kullanılan isim çekim eklerini açıklayabilmek.

Çağatay Türkçesi eserlerinde çokluk ifadesi için *+IAr* eki kullanılmaktadır. İlgi hâli için *+nİn* eki, yükleme hâli için de *+nI* eki genelleşmiştir. Yönelme hâli eki *+GA* ötümsüz ünsüzle biten tabanlarda *+KA* şeklinde yaygınlaşmış ve iyelik ekli isimlere *+A* şeklinde de eklenmiştir. Bulunma hâli eki genel Türkçeden farklı değildir ve *+DA* şeklindedir. Ayrılma hâli için dar ünlü-lü *+DIn* kullanılmaktadır. Eşitlik hâli için *+çA* eki kullanılmıştır. Vasıta hâli için kullanılan *+n* ve *+IA* ekleri kalıplaşmış bazı sözlerde kalmış, bu hâl için yaygın olarak *birle*, *bile*, *bilen* çekim edatları kullanılmıştır. Yön hâli için kullanılan ekler kullanımdan düşmüştür. Eski Türkçeden beri üçüncü kişi iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında görülen zamir n'sinin kullanılmaması Çağatay Türkçesinin belirgin özelliklerinden biridir.

Çağatay Türkçesinde kullanılan fiil çekim eklerini açıklayabilmek.

Fiil çekim eklerinden I. tipteki kişi ekleri için kullanılan kişi zamirleri henüz tam olarak ekleşmemiştir. II. tipteki kişi eklerinde birinci çokluk kişi için *-K* eki genelleşmiştir. Görülen geçmiş zaman eki *-dI* birinci ve ikinci kişilerde ünlü uyumlarına uyar, üçüncü kişilerde ise yuvarlaklık uyumuna uymaz. Öğrenilen geçmiş zaman için Eski Türkçeden beri kullanılan *-mİş* ekinin kullanımı azalmış, onun yerine *-p turur* / *-p tur* / *-p* şekilleri genelleşmiştir. Şimdiki zamanı ifadesi için *-A* / *-y turur* kalıbı ve *-A* / *-ydUr*; *-y* ekleri kullanılmıştır. Eski Türkçeden beri gelecek zaman için kullanılan *-GAy* ekinin yanında, *-GU turur* yapısı kesin gelecek zaman ifadesi için kullanılmaktadır. Her kişi için ayrı eklerin kullanıldığı emir çekimindeki eklerde çok çeşitlilik vardır. Ayrıca üçüncü kişiler için kullanılan *-dik* ve *-dikler* emir ekleri Çağatay Türkçesinde özgü eklerdir. Şart kipi *-sA* ekiyle yapılmakta ve kişi ifadesi için ikinci tipteki kişi ekleri kullanılmaktadır.

Çağatay Türkçesinde kullanılan ek-fiili tanımlayabilmek.

Ek fiil Çağatay Türkçesi metinlerinde *ir-* ve *i-* olmak üzere her iki şekilde de kullanılmaktadır. Ayrıca ek fiilin geniş zaman çekiminde $\emptyset$ biçiminden de yararlanır. *tur-* yardımcı fiilinin de ek fiil işleviyle özellikle geniş zaman çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Ek-fiilin, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart çekimleri de vardır. Ek fiil, zarf fiil eklerini işlek olarak alabilmektedir. Ek-fiilin olumsuz çekimi için *irmes* biçimi kullanılmaktadır.

Çağatay Türkçesinde kullanılan isim ve fiil türetme eklerini açıklayabilmek.

Çağatay Türkçesinde kullanılan isim ve fiil türetme ekleri genel Türkçeden pek farklı olmamakla birlikte yalnız Çağataycaya özgü ekler de vardır. Moğolcadan geçen fiilden isim yapım eki *-vul* / *-avul* eki Türkçe kök ve gövdelerde kullanılabilmektedir. Ayrıca ettirgenlik eklerinin r'li şekillerinin yanında z'li şekilleri de Çağataycada yaygın olarak kullanılmıştır.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Ali Şir Nevâyî, Tārīḫ-i Enbiyâ, (Külliyât, R 715b [ÇEK s. 229])

Ashâb-ı Kehf bâbıda ihtilâf köptür. Muhtasarı budur kim Yûnân mülkide Efsûs şehride Dakyânûs atlıg melik-i cebbâr bar ır-mış, kim ba'zı dipdürler kim ulûhiyyet da'vâsı kılur ırmiş. Ve bu Ashâb-ı Kehf ba'zı rivâyet bile nevvâbları ve mülâzimleri ır-mişler. Ve müslümân ikendürler ve yaşurun Teñri ta'âlâ 'ibâdetin kılur ırmişler. Dakyânûs bu hâldın vâkıf bolup alarnıñ katli fikride bolmış. Alar bu hâlni ma'lûm kılıp ittifâk bile şehirleridin kaçıp el yolukur vehmidin yolsız beyâbânga tüşüp bir koyçığa uçrap koyçı dağı alarga koşulup, koycınıñ iti hem koşulup Rakım atlıg gârğa kirmişler.

Aşhâb-ı Kehf Ashâb-ı Kehf: isim Ø: ilgi hâli	bâbıda bâb: isim +ı: iyelik 3.t.k.e. +da: bulunma h.e.	köptür köp: isim -tür: bildirme 3.t.k.e.
atlıg at: isim +lıg: iiye	bar ırmiş bar: isim ır-: ek fiil -miş: öğrenilen g.z 3.t.k.e.	dipdürler di-: fiil -pdür: öğrenilen g.z.e. -ler: 3.ç.k.e.
kılur ırmiş kıl-: fiil -ur: geniş z.e. ır-: ek fiil -miş: öğrenilen g.z. 3.t.k.e.	müslümân ikendürler müslümân: isim i-: ek fiil -kendür: öğrenilen g.z.e -ler: 3.ç.k.e.	alarnıñ alar: 3. çokluk kişi zamiri +nıñ: ilgi h.e.
hâlni hâl: isim +ni: yükleme h.e.	şehrleridin şehr: isim +leri: iyelik 3.ç.k.e. +din: ayrılma h.e.	yolukur yol: isim +uk-: ifye -ur: sfe
yolsız yol: isim +sız: iiye	koyçığa koy: isim +çı: iiye +ğa: yönelme h.e.	koşulup koş-: fiil -u-: ys -l-: ffye -p: zfe

Ali Şir Nevâyî, Nesâyimü'l-maḥabbe

[R156b] (4) **Korkut Ata** 'aleyhi'r-rahmetü Türk ulusu arasında şöreti andın artugrakdur ki şöretka ihtiyacı (5) bolgay. Meşhûr mundaktur ki niçe yıl özidin burunğını ve niçe yıl özidin soñğı kilürni dipdür. Köp mev'ize-âmiz mağzlık sözleri (6) aradadır.

arasıda ara: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. +da: bulunma h.e.	andın andın: 3. teklik kişi zamirinin ayrılma hâli	artugrakdur art-: fiil -uğ: fiye +rak: iiye dur: bildirme 3.t.k.e.
şöhretka şöhret: isim +ka: yönelme h.e.	bolgay bol-: fiil -gay: gelecek z. Ø: 3.t.k.e.	özidin öz: isim +i: iyelik 3.t.k.e. +din: ayrılma h.e.
burunğını burun: isim +ğı: aitlik e. +nı: yükleme h.e.	kilürni kil-: fiil -ür: sfe +ni: yükleme h.e.	dipdür di-: fiil -pdür: öğrenilen g.z.e. Ø: 3.t.k.e.

Ali Şir Nevâyî, Muḥākemetü'l-luğateyn

[777a] (23) Ve kildük (24) kuşka ki anda mukarrer ve meşhür ilbesün ördektür ve Sart ol ilbesünni hod bilmes. Tagı Türk ördeknîñ irkekin (25) sona ve tişisin borçın dir ve Sart muña hem at koymaydur ve ner ü mâde ikkelesin murgâbî dir. Ve ördeknîñ envâ'ı (26) bilür kuşçılar kaşıda meselâ; çörke ve irke, soksur ve alma baş ve çakır kanat ve timür kanat ve ala luğa ve ala pöke ve bağçal ve bu (27) yosunluk dirler ki yitmiş nev' bolur kim Sart barısın murgâbî ok dir. Ve eger biridin mütemey-yiz kılsa, Türkçe at bile ok aytur.

kildük kil-: fiil -dü: görülen g.z.e. -k: 1.ç.k.e.	bilmes bil-: fiil -mes: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.e.	ördeknîñ ördek: isim +niñ: ilgi h.e.
irkekin ir: isim +kek: iiye +i: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	muña muña: “bu” işaret zamirinin yönelme hâli	koymaydur ko-: fiil -y-: ffye -maydur: olumsuz öğrenilen g.z.e.
ikkelesin ikk(i): isim +ele: iiye +si: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	bilür bil-: fiil -ür: sfe	kuşçılar kuş: isim +çı: iiye +lar: çokluk eki
dirler di-: fiil -r: geniş z.e. ler: 3.ç.k.e.	barısın barı: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	kılsa kıl-: fiil -sa: şart eki Ø: 3.t.k.e.

METİNLER

Mevlâna Sekkâkî Divanı (27b)

بو ایشیکه کیم دل ایرماس بولماغای هیچ غنی
 من سینک قدینکده مایل طوبی غه زاهد ولی
 هر کد انیک نظرین کورسانک پیشان بخت
 ای سینک لوتونکده یلی تیک مانینکینه لار
 سین ملاحه ملکیتی شاهی سین و سلطانینی
 قامتین دین دنیا دایم قیامت قویار
 غمکنر قان توکمالی قصدا تیره دم اولزماک
 بخت اگر سیرک کنیزک بولماسه بوق و ولتی
 بولور او زاندا زده سپنهر کیشی نیکتمی
 سین انی غور کور ماکیل معلوم ایرماسنی
 هالبا نوب برنیکدو کیمچی مجنون نوبته
 خوش باشور قدینک حسن و ملاحه خلعتی
 زانوکا ل عالم بلا سر لار نیک حاکم
 لعلینکیر دین کو بولم بخت کیم کاجان

1 Bu ışikte kim kul irmes bolmağay hiç 'izzeti
 2 Men seniñ kaddıñğa mâyl Tübäğa zâhid beli
 3 Her gedânın zâhirin körseñ perîşân zinhâr
 4 Ey seniñ zülfünğa Leylî tig tümen miñ bendeler
 5 Sin melâhat milketiniñ şâhî sin ü sultân sini
 6 kâmetiñdin dünyâda her dem kıyâmetler kopar
 7 Ğamzeñiz kan tökkeli kasd itse her dem ol zamân

Baht eger sizge kenîzek bolmasa yok devleti
 Bolur öz endâzesinçe her kişiniñ himmeti
 Sin anı hor körmegil ma'lûm irmes niyyeti
 hâliyâ nevbet biziñdür kiçti Mecnûn nevbeti
 hoş yaraşur kaddıñge hüsn ü melâhat hil'atı
 Zülfün ol 'âlem belâsı közleriñ cân âfeti
 La'lınızın köp bolur Sekkâkige cân minneti

Lutfî Divanı (G159 80b)

(G158 80a)

Bolmadım bir kün min ol yârim bile
 Niteyin kim derdim ol yârim bile
 Köp cefâ tîgi bilen kan eylediñ
 Bir vefâ tîğini al yarım bile

hasta boldum sorgalı kilmes mü siz
 bende sarı bir nazar kılmas mu siz
 derd-i 'ışkıñ cânıma kâr eyledi
 ölgeli yittim dağı bilmes mü siz

Ali Şir Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn (51a)

ديسام فرهاد ماھزون داستان
 برسان بر لب لعل کيسه
 و ليکن او فنيده اكيغ ايرد
 کو تهر نيای او لغو و خايلور
 مناسب دور اگر تريب روا
 خواشيد فغان چيکام غم کنه
 و ديده نرسد او در جارا کي برده
 بر ايراسه پايه پايه ايرده
 ساليب غم تا غيد اندام کوه
 ديبان فرهاد و شيرين کجاست
 رقص و فطنه ي بوا فضا ندره
 جيتارده قناره ابو لغو و خايلور
 مني نمونده کيم شش ايتي پرداد
 يازيب جان مصغي دير اکل ايت
 جواد لقي ضحيع کچه بورد
 کوشري نرسد بولور دوسه

1 Mini mahzûnga kim 'ışk itti bi-dâd
 2 Mûnâsibdur eger tartıp nevânı
 3 Yazıp cân mushafıdın ikki âyet
 4 Hırâşide fiğân çıksam gam-engiz
 5 Çü evvelğî fasih-ı Gence-perverd
 6 Didî Ferhâd bir hârâ-ken irdi
 7 Meger Şîrînga boldı ârzüyi
 8 Bu iş üstadın ister irdi ol kûr

Salıp ğam tağda andağ ki Ferhâd
 Disem Ferhâd-ı mahzûn dâstânı
 Diben Ferhâd u Şîrîndin hikâyet
 Bu sühân birle kılsam tîşesin tîz
 Rakam-zed kıldı bu efsâne-i derd
 Velikin öz fenide yek-fen irdi
 Çıkarmak hâre içre turfe cüyî
 Ki ta'rîf itti ol mahzûnnı Şâpûr

Kendimizi Sıneyalım

1. Altı çizili seçeneklerin hangisinde iyelik eki **yoktur**?
 - a. Kim çerh ni iş **başına** saldı.
 - b. **Gayibimni** eylediñ hâzır maña.
 - c. Bil ki **cevherni** kara tofrakka hem-seng eylediñ.
 - d. Cihân **bâgda** sevdâ sünbül-i zülf-i perişânıñ.
 - e. Kim uçtı ulus **közidin** uyku.
2. Aşağıdakilerin hangisinde yükleme hâli eki almış bir isim vardır?
 - a. Bu dem ol Hârizmde mevcûd irür.
 - b. Açtıñ il köñlin egerçi bizni dil-teñ eylediñ.
 - c. Teniñçe imes köñlekiñ içre kılsa.
 - d. Timür Big bile Rüm ve Şâm çirigige bargandur.
 - e. Şehim bardı vü min kaldım.
3. Aşağıdakilerin hangisinde bir isim sırasıyla iyelik ve ayrılma hâli eklerini almıştır?
 - a. İkki köz yolıdın tökkey yürekimdeki kanımın.
 - b. Mini öltürdi közi irni himâyet kılmağı.
 - c. Ol ündin içige táb tüşti.
 - d. Didiler ol şuh her dem aşukup öydin çıkar.
 - e. Min didim bu sözni mindin sormañız.
4. Aşağıdakilerin hangisinde zarf fiil eki almış söz vardır?
 - a. Başıma her lahza salur bir hayâl.
 - b. Şükr kim gâfil imes min bir dem anıñ yâdıdın.
 - c. Otkâ tüşken tilbe yañlıg ıztırâb oldı yana.
 - d. Hecr deştide tiler halkka tapılmas idim.
 - e. Öyge yitkünçe yiter yüz katla cânım agzıma.
5. Aşağıdakilerin hangisinde sıfat fiil eki almış söz vardır?
 - a. Ol kuyaş bargaç nazardın közlerimge toldı yaş.
 - b. Tañgaça eşk ahterin tökmey bolur mu kiçeler.
 - c. Pes munı kuçmak anı öpmek kaçan imkân irür.
 - d. Közüm peymânesi her dem töker köygen yürek kanın.
 - e. Yâr karşusıda olturuban bâde içeli.
6. Aşağıdakilerin hangisinde emir kipinde çekimlenmiş bir fiil **yoktur**?
 - a. Aytıñ ol köz üzre barmak uruban alsun nefes.
 - b. Derddin ölmen tenimdin çıkseler peykânını.
 - c. Kaçınlar ehl-i selâmet.
 - d. İy sabüh ehli içiñ mey kim be-gâyet hoş turur.
 - e. Ayt kim bülbülde dağı minçe efgân kaydudur.
7. Aşağıdakilerin hangisinde öğrenilen geçmiş zamanla çekimlenmiş bir fiil **yoktur**?
 - a. 'Aşık başını kissü tip ol şeh yasak almış.
 - b. Yâ rab ki 'ömr hoşlugıdın ni körüp turur?
 - c. Başın köredür min koyı igrilike çındur.
 - d. Köksüme tırnaglar birle çıkip min şâh-râh.
 - e. Ugan ezelde kılıptur çü himmetiñni bülend.
8. Aşağıdakilerin hangisinde ek fiille çekimlenmiş bir söz **bulunmamaktadır**?
 - a. Bardur saña munça iltimâsım.
 - b. Bir nefes ol vech ile irmes min efgândın yırak.
 - c. Sin egerçi bir uluska şâh sin.
 - d. Bil ki bes nâdân u gâfil bolga sin.
 - e. Bu dem ol Hârizmde mevcûd irür.
9. Aşağıdakilerin hangisinde fiilden fiil yapım eki almış bir söz vardır?
 - a. boguzlamak
 - b. kökümtül
 - c. boyunduruk
 - d. bolmaklık
 - e. körgüzmek
10. Aşağıdakilerin hangisinde yeterlik fiili vardır?
 - a. Seniñ yayıñnı hiç kim tarta almas.
 - b. Akara başladı baş u töküle başladı tiş.
 - c. Atalarımın köre kalgan siz.
 - d. Yarımnı köre turmak üçün 'ömr tiler min.
 - e. börini tutup kiledür biz saña.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise “Yükleme Hâli” konusunu yeniden okuyunuz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri ve Hâl Ekleri” konularını yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise “Zarf Fiil Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Sıfat Fiil Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise “Emir Kipi” konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Öğrenilen Geçmiş Zaman” konusunu yeniden okuyunuz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise “Ek Fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
9. e	Yanıtınız yanlış ise “Yapım Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise “Yeterlik Fiili” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli çekimi için yaygın olarak kullanılan ek +GA / +KA ekidir. Ayrıca iyelik eki almış isimlerde +A eki de kullanılmaktadır. Zamirlerin yönelme hâli çekiminde de +GA eki kullanılmakta, ancak teklik kişi zamirlerine bu ek ulandığında genizsileşme ve zamirlerin ünlülerinde kalınlaşma olmaktadır.

Sıra Sizde 2

ata+sı+mn “isim+iyelik 3.t.k.e.+ilgi h.e.”; *könül+ler+ni* “isim+çokluk e.+yükleme h.e.”; *beyân+ı+ga* “isim+iyelik 3.t.k.e.+ yönelme h.e.”; *yürek+i+m+de+ki* “isim+ys+iyelik 1.t.k.e.+ bulunma h.e.+aitlik e.”; *yüz+ü+ñ+din* “isim+ys+iyelik 2.t.k.e.+ayrılma h.e.”

Sıra Sizde 3

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için *-mİş*, *-p turur* / *-pDür* / *-p* ve *-GAn* / *-GAndUr* / *-GAn turur* ekleri kullanılır. *-mİş* eki Eski Türkçeden beri kullanılan öğrenilen geçmiş zaman ekidir. *-p turur* yapısı ise sonradan ortaya çıkmış ve *-pDür* / *-p* şeklinde eklenerek Çağatay Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu şeklin olumsuzu ise şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi *-mAydUr* eki ile yapılmaktadır. *-GAn* eki ise geçmiş zaman ifadeli *-GAn* sıfat fiil ekinin fiil çekimine geçmesiyle oluşmuştur.

Sıra Sizde 4

Zamir kökenli olan birinci tipteki kişi ekleri Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve *-GAy* / *-GA* ekiyle yapılan gelecek zaman çekimlerinde kullanılır.

Sıra Sizde 5

Çağatay Türkçesinde ek fiilin üzerine gelebilen fiil çekimi ekleri, geniş zaman (*ir-ür*; *ir-mes* / *i-mes*), görülen geçmiş zaman (*ir-di* / *i-di*), öğrenilen geçmiş zaman (*ir-miş* / *i-miş*), şart kipi (*ir-se* / *i-se*), sıfat fiil (*ir-ken* / *i-ken*) ve zarf fiil (*ir-ken*, *ir-ürde*, *i-geç*, *i-kende*) ekleridir.

Sıra Sizde 6

kul+lug+u+m+ga “isim+iye+ys+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e.”; *di-gen+i+m+din* “fiil-sfe+ys+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e.”; *kör-güz-ür-ler* “fiil-ffye- geniş z.e.-3.ç.k.e.”; *öl-tür-edür-sin* “fiil-ffye-şimdiki z.e.-2.t.k.e.”; *kil-tür-gey-ler* “fiil-ffye-gelecek z.e.-3.ç.k.e.”; *sar(ı)g+ar-t-ı-ban* “isim+ifye-ffye-ys-zfe”; *yığ-ı-ş-tur-urda* “fiil-ys-ffye-ffye-zfe”; *kork-u-t-ma-ñız* “fiil-ys-ffye-emir 2.ç.k.e.”

Yararlanılan Kaynaklar

- Alpay, G. (1973) "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *TDAY-Belleten* 1972, s. 103-125, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (Hazırlayan) (1970) *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Barutçu Özönder, F.S. (1996) *Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK.
- Canpolat, M. (1995) *Ali Şir Nevâyî Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK.
- Çelik, Ü. (1996) *Ali-Şir Nevâyî Leyli vü Mecnûn*, Ankara: TDK.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çev.Günay Karaağaç), İstanbul: İÜEF Yay.
- Eckmann, J. (1996) *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1986) "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED*, c. XXIV-XXV, s. 129-204.
- Eraslan, K. (1986) "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü", *Büyük Türk Klasikleri*, c. III, s. 59-133. İstanbul: Ötüken.
- Eraslan, K. (1992) "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten* 1987, s. 113-164. Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1993) *Ali Şir Nevâyî Mizânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi)*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1996) *Ali-Şir Nevâyî Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimü'l-fütüvve*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (1999) *Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Eraslan, K. (1999) *Mevlâna Sekkâki Divanı*, Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (2001) *Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-nefâys I (Giriş ve Metin)*, Ankara: TDK.
- Ercilasun, A.B. (2010) *Türk Dili Tarihi* (8. Baskı), Ankara: Akçağ.
- Ergin, M. (1982) *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı), İstanbul: Boğaziçi.
- Gözütok, A. (2008) *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr*, Erzurum: Fenomen Yay.
- Karaağaç, G. (1997) *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK.
- Karaağaç, G. (2009) *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit.
- Karaörs, M. (2006) *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü's-şebâb*, Ankara: TDK.
- Karasoy, Y. (1998) *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK.
- Kaya, Ö. (1996) *Ali Şir Nevâyî Fevâidü'l-kiber*, Ankara: TDK.
- Kut, G. (2003) *Ali Şir Nevâyî Garâ'ibü's-sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: TDK.
- Külekçi, N. (1999) *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi 2*. Cilt, Erzurum: Aktif Yayınevi.
- Levend, A. S. (1965) *Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Ankara: TDK.
- Ölmez, Z. (2007). "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s.173-219.

- Şeyh Süleyman Efendi (1882) *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmani*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tekin-Alpay, G. (1994) *Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrin*, Ankara: TDK.
- Tören, H. (2001) *Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî*, Ankara: TDK.
- Türk, V. (2006) *Ali Şir Nevâyî Nazmü'l-cevâhir*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Türkay, K. (2002) *Ali Şir Nevâyî Bedâyi'ü'l-vasat Üçüncü Divân*, Ankara: TDK.

Örneklerin Alındığı Metinler

- BD:** Bedâyi'ü'l-vasat
ÇEK: Çağatayca El Kitabı
FK: Fevâidü'l-kiber
FŞ: Ferhâd ü Şîrin
GS: Garâibü's-sıgar
HBD: Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler
LD: Lutfî Divanı
LM: Leyli vü Mecnûn
LT: Lisânü't-tayr
ML: Muhâkemetü'l-lugateyn
MN: Mecâlisü'n-nefâys
MSD: Mevlâna Sekkâki Divanı
NŞ: Nevâdirü's-şebâb
NC: Nazmü'l-cevâhir
Sİ: Sedd-i İskenderî
ŞHD: Şiban Han Divânı
HŞ : Hüsrev u Şîrin
NF: Nahcu 'l-Farâdis
MM: Mu'înu 'l-Murîd

Kısaltmalar

- ç.k.e.:** çokluk kişi eki
e.: ek
ys: yardımcı ses
fiye: fiilden fiil yapma eki
fiye: fiilden isim yapma eki
h.: hâl
h.e.: hâl eki
ife: isim fiil eki
fiye: isimden fiil yapma eki
iiye: isimden isim yapma eki
sfe: sıfat fiil eki
t.k.e.: teklik kişi
zfe: zarf fiil eki
z.e.: zaman eki

9

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kıpçakların XV. yüzyıla değin tarihini ve yaşadıkları coğrafyayı açıklayabilecek;
- XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eserleri anlatabilecek;
- Kıpçakça eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilecek;
- Kıpçakça eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kıpçaklar
- Kodeks Kumanikus
- Kuzey Türkçesi
- Ses Uyumları
- Ses Olayları
- Memluklular

İçindekiler

Kıpçak Türkçesinin Oluşumu ve Ses Bilgisi

KIPÇAKLAR

Kıpçaklar, Bizans ve Latin kaynaklarında *Kuman*, tarihî Rus kaynaklarında *Polovets*, Macarlar tarafından *Kun* olarak adlandırılmışlardır. Kıpçak adlandırmasına, şu anki bilgilere göre ilk olarak 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor yazıtında bulunan *Türk Kıpçak elig yıl olurmış* (BÇ K4) “Türk Kıpçak elli yıl yönetmiş” cümlesinde rastlanır. Bu cümle 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. Bu duruma göre Kıpçaklar ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileriydi; ya da Türk’ü, Köktürklerle bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünürsek Doğu Köktürklerle bir arada olan bir Türk boyuydu. IX. yüzyılda Kimek birliği içinde olan ve muhtemelen X. yüzyılın ilk yarısında batıya kayan Kıpçaklara daha birçok boyun katıldığı muhakkaktır (Ercilasun 2004: 359).

XI. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 yılı civarında İdil’i geçerek Uzlari batıya ittiler ve Rus knezlikleriyle komşu oldular. Rus kaynakları ilk defa 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder (Kurat 1972: 73). Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, **Deşt-i Kıpçak** denilen Avrasya’nın en önemli aktörlerinden biri haline gelirler. 1080’lerde Kıpçak hakimiyeti, “Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar” yayılmıştı; ağırlık merkezi Don-Dinyester boylarıydı (Kafesoğlu 1996:177; Ercilasun 2004: 361).

Kıpçaklar XII. yüzyıl boyunca Gürcistan’da, Güney Rusya’da, Romanya’da, Bulgaristan’da ve Macaristan’da önemli roller oynadılar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanı’nın konusu oldu. Bir kısmı Macaristan’da kalarak Macarlaştı. Bir kısmı Basarabya bölgesinde ilk Roman devletini kurdu. On binlerce Kıpçak askeri, Gürcü krallarının ve kraliçe Tamar’a’nın talebi üzerine Gürcü ordusunun esas kitlesini oluşturdular ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri korudular. Dede Korkut boylarındaki Kıpçak-Oğuz çatışmalarının son katmanı, XII. yüzyıldaki bu mücadelelerdir (Ercilasun 2004: 361).

1241 yılında Çengiz Han’ın torunu Batu tarafından Altın Ordu devleti kuruluncaya kadar İrtiş nehrinden Macaristan’a ulaşan bu geniş coğrafyada Kıpçaklar merkezi bir devlet kuramamışlardır. Kıpçaklar; İdil Bulgarları, Ruslar ve bölgede bulunan diğer halklarla birlikte, Batu Han’a karşı mağluplar arasında olmasına rağmen Altın Ordu Hanlığı’nın asıl kitlesini oluşturdu. Altın Ordu Hanlığı’ndaki Türkler, Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemi olan Harezm Türkçesini yazı dili olarak kullanır.

Batu Han’ın 1236-1242 yılları arasında yaptığı askeri seferi sırasında Kıpçakların bir kısmı, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır’a gitmişlerdir. Orda, önce Eyyûbîlerin paralı askerleri olmuşlar, daha sonra 1250 yılında Mısır’da Memluk devletini kurmuşlardır. Memluk devleti, 1518 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır’ın alınmasıyla ortadan

Deşt-i Kıpçak: Kıpçak çölü veya Kıpçak bozkırı anlamına gelen Deşt-i Kıpçak, Kafkas Dağlarının kuzeyinde, Dinyester ırmağı ile İrtiş ırmakları arasındaki bölgenin tarihi adlandırmasıdır.

kalktı. Memluk devletindeki halkın Arap, yöneticilerin Türk olmasından dolayı halkın Türkçe öğrenme ihtiyacı veya halka Türkçe öğretme durumu ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Memluk sahasında Türkçeyle ilgili birçok sözlük ve gramer yazıldı. Türkler kendileri için de edebi eserler, atçılık, okçuluk, fıkıh gibi konularda kitaplar yazdılar. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır'da yazılan bu eserlerde kullanılan dil, Kıpçak Türkçesi veya Memluk Kıpçak Türkçesi adıyla Türkoloji literatürüne girdi (Ercilasun 2004: 371).

K İ T A P

Kıpçaklar konusu için yararlı bir kaynak: Mustafa Safran, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, TKAE, Ankara, 1993.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Yüzyıllardır kullanılan geleneksel yazı dili olan Karahanlıcanın yaygın olarak kullanıldığı merkezlerden uzaklaştıkça, kuzeye ve batıya giden Türk boyları kendi lehçeleri esasında Türkçenin yeni yazı dillerini oluşturmaya başlamışlardır. Doğal olarak oluşturulmaya başlanan yeni yazı dilleri daha önce kullanılan yazı dilinden etkilenecektir. Bunun en belirgin örneklerini Anadolu sahasında Oğuz Türkçesi esasında XIII. yüzyılda oluşan yeni Türk yazı dilinin ilk eserlerinde görmek mümkündür. Genel literatürde “Karışık Dilli Eserler” diye adlandırılan *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izetü'l-Halâik*, *Kudûrî Tercümesi*, *Ali'nin Kısası-i Yûsuf'u*, *Kitâb-ı Güzide*, *Kitâb-ı Gunya*, *Süleymaniye Kütüphanesindeki bir Kur'an tercümesi* gibi eserlerde hem geleneksel yazı dili olan Karahanlı Türkçesi özellikleri, hem de yeni oluşturulan yazı dilinin esas alındığı Oğuz Türkçesinin özellikleri görülmektedir. Oğuz Türkleri esaslı, Anadolu ve çevresi merkezli sahada yüzyıllar boyunca süren güçlü bir siyasi idarenin var olması bu bölgede oluşan yeni yazı dilinin de bağımsız olmasını ve gelenekselleşmesini sağlamıştır.

Kıpçaklar da Oğuzlarla yaklaşık zamanlarda batıya göç etmişlerdir. Ancak onlar, yoğun olarak yaşadıkları Deşt-i Kıpçak'ta XIII. yüzyıla kadar güçlü bir siyasi birlik oluşturamamışlardır. O zamana kadar güçlü ve sürekli siyasi iradenin, devletin olmaması kuzeydeki Kıpçakların kendi şiveleri esasında bir yazı dili oluşturamamalarında önemli bir etkidir.

Kodeks Kumanikus kuzeydeki Kıpçak konuşma dilinden derlenen dil malzemelerini içerdiği için, bu bölgedeki Kıpçakların lehçesi, daha çok XVI-XVII yüzyıllara ait olan Ermeni harfli Kıpçakça metinler hariç yazı dili olarak kullanılmamıştır. Mısır'daki Memlük döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi alanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, dönemin standart yazı diline ait eserlerdir. Bu yazı dilinin Harezmi Türkçesinden çok az farkı vardır ve o da Harezmi Türkçesi gibi **Karahanlı** ile **Çağatay Türkçeleri** arasında bir geçiş dönemini temsil eder. Harezmi eserleri Karahanlı dönemine, Memlük eserleri Çağatay Türkçesine daha yakındır. Memlük döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağız özelliklerini de kaydederler. Bunlardan sadece *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak dilini esas aldığını belirtmiştir (Ercilasun 2004: 386).

Memlük sahası eserlerinin dili, Harezmi sahası eserlerin dilinden az da olsa farklılıklara sahiptir. Bu sebeple yapılan farklı adlandırmanın “Kıpçakça” olması, o sahada yazılan eserlerde bu sözün yazarlar tarafından kullanılmasındandır. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemelidir.

XIV. ve XV. yüzyılda Kıpçakların yaşadığı bölgelerde verilen eserler içerikleri dikkate alınarak temelde iki başlık altında toplanır: 1) Sözlük ve gramerler 2) Edebiyat, din, askerlik, baytarlık vb. alanlarındaki metinler. XV. ve XVII. yüzyıllarda Ermeni harfleriyle yazılmış olan eserler ise **Ermeni harfli Kıpçakça metinler** başlığı altında toplanır.

Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi: Karahanlı Türkçesi XI.-XIII. yüzyıllar arasında Kaşgar ve Balasagun bölgesinde yazılan eserlerde kullanılan bir tarihi Türk yazı dilinin adıdır. Çağatay Türkçesi ise XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar daha çok Doğu Türkleri tarafından kullanılan tarihi Türk yazı dilidir.

XIII. yüzyıldan itibaren Türkçenin aynı zaman dilimi içinde birden fazla yazı diline sahip olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE

Kıpçak Türkçesi için yararlı bir kaynak: Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi, TDK, Ankara, 1994.

K İ T A P

ESERLER

Sözlük ve Gramerler

Kodeks Kumanikus

İlk satırlarında 1303 tarihi yazılı olan ve 1362 yılında Petrarca tarafından Venedik Cumhuriyetine hediye edilen eserin günümüze ulaşan tek nüshası, İtalya'da Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde. Latince olan Kodeks Kumanikus'un anlamı "Kıpçak Kitabıdır. Kodeks Kumanikus, Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından derlenmiş malzemelerden oluşan iki defterin birleştirilmesiyle oluşmuş bir eserdir.

Kodeks Kumanikus'un 55 yapraktan oluşan ve İtalyanlar tarafından hazırlanan birinci defteri iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısa bir Latince girişten sonra sırayla Latin, Fars ve Kıpçak dilleri üzerine üç paralel sütun halinde tertip edilmiş sözlükler yer almaktadır. Burada fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar ele alınmıştır. Bu bölüm yaklaşık 1560 Türkçe kelimeyi içermektedir (Argunşah vd. 2010: 190). Bu bölümde sözler dönemin Latin alfabesine göre sıralanmıştır. İkinci bölümde eşya adları, ticaretle ilgili sözler, kıymetli taşların adları, kültür ve sosyal hayatla ilgili sözler, meslek adları vb. konularla ilgili sözlerden gruplar oluşturulmuştur. Bu bölümdeki sözlerin toplam sayısı 1120'dir.

27 yapraktan oluşan ve Almanlar tarafından hazırlanan ikinci defter Gotik harfleriyle yazılmıştır. Bu defter Kıpçakça-Almanca, Kıpçakça-Latince olan iki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Hristiyan dinî metinleri, Latince-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış parçalar ve her satırın üzerine Latincesi yazılmış Kıpçak Türkçesi metinleri bulunmaktadır. Kitaba 47 adet bilmece de alınmıştır.

Resim 9.1

Kodeks
Kumanikus'tan Bir
Sayfa

SIRA SİZDE

Kodeks Kumanikus'un Türk dili tarihi bakımından en belirgin özellikleri nedir?

K İ T A P

Kodeks Kumanikus konusu için yararlı bir kaynak: Aleksandr Garkavets, Codex Cumanicus: Polovetskie molitvi, gimni izagadki XIII-XIV vv., 2006, Moskva.

Kitābū'l-İdrak li-Lisānī'l-Etrāk

18 Aralık 1312'de Kahire'de tamamlanmış olan kitabın yazarı Endülüslü Ebu Hayyan'dır. Türkmen ve Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini barındıran eser Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser, sözlük, dil bilgisi ve cümle bilgisi olmak üzere üç bölümde düzenlenmiştir. Sözlük bölümünde isim ve fiiller karışık olarak Arap alfabe sırasına göre düzenlenmiştir. Türkçe sözlere genellikle tek sözden oluşan Arapça anlamlar verilmiştir.

Eserin günümüze ulaşan üç nüshası bulunmaktadır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümünde bulunan nüsha, ismi bilinmeyen birisi tarafından 1335 tarihinde **istinsah** edilmiştir. Baştan sona harekeli olan eserde Türkçe sözler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümünde bulunan nüsha 1402 yılında Ahmet bin Şafi tarafından Lâzkiye'de istinsah edilmiştir. Eserin üçüncü nüshası Kahire'de Dârü'l-Kütüb Kütüphanesinde bulunmaktadır (Özyetgin 2001: 52).

İstinsah: Yazma bir eseri el yazısıyla kopyalama.

K İ T A P

Kitābū'l-İdrak li-Lisānī'l-Etrāk konusu için yararlı bir kaynak: Melek Özyetgin, Ebū Hayyān-Kitābū'l-İdrak li-Lisānī'l-Etrāk-Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer Denemesi, Kömey Yay., Ankara, 2001.

Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî

1343 veya 1345 yılında Halil bin Muhammed el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş olan eser bir sözlük ve dil bilgisidir. 63 yaprağı Arapça-Türkçe sözlük ve dil bilgisi, 13 yaprağı Moğolca-Farsça sözlük olan eserin günümüze ulaşan tek nüshası Holanda'da Leiden Akademi Kütüphanesi'ndedir.

Eser 1) isimler, 2) fiillerin mastar ve emir biçimleri, 3) kelime ve fiil çekimleri, 4) cümle kuralları olmak üzere dört kısma ayrılır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir (Ercilasun 2004: 390).

K İ T A P

Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık, Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK, Ankara, 2000.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

Memluk Kıpçak sahasına ait bir sözlük olan eserin yazıldığı tarih ve yer kesin olarak bilinmemektedir. Eserin tek nüshası İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Harekeli olmayan eserde Türkçe sözler kırmızı, Arapça sözler siyah mürekkeple yazılmıştır.

Eser, Arapça-Türkçe bir sözlük ve dil bilgisidir. Sözlük bölümünde Arapça sözler alfabetik olarak sıralanmıştır. Dil bilgisi bölümünde şekil bilgisi ve cümle bilgisi konuları ele alınmıştır.

Eserin diğer sözlüklerden en önemli farkı, giriş bölümünde yazarının "Bu kitapta Kıpçak diyeleği üzerine dayandım; çünkü en çok kullanılan odur. Burada Türkmen diyeleğini -sıkışmadıkça- söylemedim." kayıdır. Atalay'ın "**diyelek**" olarak çevirdiği kelime öz-

Diyalekt (Diyelek): Bir dilin tarihi, siyasi ve kültürel sebeplerle, farklı coğrafyalardaki ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından birbirinden ayrılan dalları.

gün metinde “lüga”dır (Ercilasun 2004: 391). Eserde bazen Türkmen ve Kıpçak diyalektleri arasındaki farklılıklar da gösterilmektedir. Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan kitaptır (Argunşah vd. 2010: 190).

Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye konusu için yararlı bir kaynak: Besim Atalay, Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, TDK, 1945, Ankara.

K İ T A P

Kitābu Būlgatü’l-Müşāk fi Lūgati’t-Türk ve’l-Kıfçak

Cemāleddin Ebū Muhammed Abdullah et-Türkī tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında veya XV. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen Arapça-Türkçe bir sözlüktür. Günümüze ulaşan tek nüshası Paris’te Biblioteque Nationale Türkçe Yazma Bölümündedir.

Eser, normal satırlar olarak değil, ikinci yapraktan itibaren zikzaklı baklava dilimi biçiminde yazılmıştır. Kare biçimindeki baklava dilimlerinde her köşeyi bir kelime oluşturmaktadır. Her sayfada 23 baklava dilimi bulunmaktadır (Argunşah vd. 2010: 190). Baştan sona harekeli olan eserde Türkçe sözler kırmızı, Arapça sözler siyah mürekkeple yazılmıştır.

El-Kavānīnū’l-Küllīyye li-Zabti’l-Lūgati’t-Türkiyye

Arapça olarak 15. yüzyılın başlarında Kahire’de yazıldığı tahmin edilen bir Türkçe dil bilgisidir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde bulunan eserin bilinen tek nüshası 85 yapraktır. Arapça sözler siyah mürekkeple, Türkçe sözler ise harekeli olarak kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

El-Kavānīn’in diğer Memlûk sahası dilcilik eserlerinden ayrılan en önemli yönü, sözlük bölümünün olmayıp sadece gramerden ibaret bulunmasıdır. Eser; fiil, isim ve ekler olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Sonuç kısmında da fiillerin teklik ikinci kişi emir biçimleri liste halinde verilmiştir (Ercilasun 2004: 393).

El-Kavānīnū’l-Küllīyye li-Zabti’l-Lūgati’t-Türkiyye konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık, El-Kavānīnū’l-Küllīyye li-Zabti’l-Lūgati’t-Türkiyye, TDK, Ankara, 1999.

K İ T A P

Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lūgati’t-Türkiyye

Yazarı, yazıldığı yer ve yazılış tarihi bilinmeyen eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış sözlük ve bir konuşma kılavuzu özelliği taşımaktadır. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası İtalya’da Floransa şehrindeki Medicea Bibliotheca Laurenziana bulunmaktadır. 24 yapraktan oluşan ve baştan sona harekeli olan bu nüshada Arapça kısımlar üst satıra siyah mürekkeple, Türkçe kısımlar ise kırmızı mürekkeple hemen alt satıra yazılmıştır.

Eser 24 bölüme ayrılmıştır. Allah, gök ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar vb. kavramların herbiri bir fasıl oluşturur. 21. fasıl “Türkçe sayılar”, 22. fasıl “Türk erkek adları”, 23. fasıl “Türk kadın adları”dır. (Ercilasun 2004: 393). “Sözlerin terki-bi veya mürekkep sözler” adlı 24. Bölümdeki 220 kısa konuşma cümlesinde kimi zaman karşılıklı soru ve cevap biçiminde diyaloglar, kimi zaman da emir cümleleri yer alır (Argunşah vd. 2010: 187).

Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lūgati’t-Türkiyye konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lūgati’t-Türkiyye, TDK, Ankara, 2003.

K İ T A P

Sözlük ve dil bilgisi özelliği taşıyan eserlerin Memlûk sahasında çok olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE

3

Resim 9.2

Kitāb Gülistān bi't-
Türk

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 هُتْ اول بېر وبار تنگري کا جلّ جلاله کیم
 انکا طاعت قیلماق سبب قریب ترور، دغی
 اینک شکر ینک ذکر ینک فکر ینک
 آرتورور، تیکم ایر نفس کیم ایر حیاتقامد
 بېر ورت، ینا اول نفس ینک جیقما غی تن کافرح
 دغی روح کا راحت کینورور، جون هر بیر
 نفسدا ایکی نعت حاصل بولدی، دغی تیکم ایر
 نعت کا ایر شکر واجب قلدی، بوقی قول
 ینک، ایلیندن و تیلیندن کیک کای کیم انبک
 شکر ینک سیدان حیقایل کای قال
 اللَّهُ تَعَالَى اَعْمَلُوا الْاَعْمَالَ اَوْ كُنْتُمْ اَوْ قُلْتُمْ اَوْ عَمِلْتُمْ
 اَشْكُرْ تَعْنِي اَي دَاوَدَ ینک اهل قیلینک شکر

Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler

Kitāb Gülistān bi't-Türk

Sadi'nin 1258 yılında yazdığı Gülistan adlı eserinin bilinen en eski tarihli Türkçe tercümesidir. 1 Eylül 1391 tarihinde tamamlanan tercüme Seyf-i Sarayî tarafından Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Tercümeden çok adaptasyon karakterinde olan eserin yazarı Seyf-i Sarayî hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Adından Altın Ordu'nun başkenti Saray'dan olduğu anlaşılmaktadır (Karamanlıoğlu 1989: XXIV). Seyf-i Sarayî eseri Mısır'da hacipler hacibi Emir Bathâs adına tercüme etmiştir. Serbest çeviri özelliği taşıyan eser Kıpçak Türkçesinin bilinen tek edebi eseridir. Eserin sonunda Seyf-i Sarayî'nin kendi şiir ve nazireleri de vardır.

Seyf-i Sarayî'nin elinden çıkan nüsha günümüze ulaşan tek nüshadır ve Hollanda'da Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesindedir.

İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin

İskenderiye'de aynı adlı eserden 1287 yılında yapılan satır altı bir tercümedir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde bulunan ve 498 yapraktan oluşan eldeki tek nüshanın müstensihî Berke Fakih'tir. Her sayfasında sekizi Arapça, sekizi Türkçe on altı satır bulunan eserde, Arapça satır siyah ve çok az hareke kullanılan Türkçe satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır (Ercilasun 2004: 396).

Hanefî mezhebinin fıkıh görüşlerine göre oluşturulan 29 bölümde temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, azat kılmak, haddini bilmek, hırsızlık, gazilik, yerde çocuk bulmak, kurban, cinayet, ekin ekmek vb. konular işlenmiştir (Argunşah vd. 2010: 192).

İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin , TDK, Ankara, 1992.

K İ T A P

Kitāb fi'l-Fıkh bi-Lisānī't-Türkî

Çeşitli fıkıh kitaplarından derlenen fetvaları içeren kitabın yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmemektedir. Ancak 1421 yılında vefat eden Sultan Tatar'ın hazinesinde bulunmasından anlaşılacağı üzere, 1421 tarihinden daha önce yazılmıştır (Toparlı 1992: 16). Eserin günümüze ulaşan ve 429 yapraktan oluşan tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümündedir.

Kitāb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî

10. yüzyılda yaşamış Hanefî mezhebinin tanınmış fıkıh bilginlerinden Ebu'l-Leysi's-Semerkandî'nin fıkıhla ilgi Arapça eserinin satır altı tercümesidir. Kansu Gavri için tercüme edilen eser sonundaki ibareden anlaşıldığına göre Esenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir (Toparlı 1992: 16). 47 yapraktan oluşan eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde kayıtlıdır.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye'yi, Kıpçak sahasının diğer dil ve gramer eserlerinden ayrı kulan özellik nedir?

SIRA SİZDE

4

Münyetü'l-Guzāt

Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş, konusu askerlikle ilgili olan bir eserdir. Eseri tercüme edenin kim olduğu ve tercüme edildiği yer bilinmemektedir. Günümüze ulaşan tek nüsha, Gazi Altunboga adına 1446/1447 tarihinde istinsah edilmiştir (Uğurlu 1987:12). 115 yapraklık günümüze ulaşan tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed bölümündedir. Mütercim eserini altı fen üzerine tertip ettiğini belirtmesine rağmen (Uğurlu 1987:13) nüshada ata binmek, süngü tutmak, kılıç kullanmak, ok atmak ve top atmak konuları bulunmaktadır.

Münyetü'l-Guzāt konusu için yararlı bir kaynak: Mustafa Uğurlu, Münyetü'l-Guzāt, Kül. Yay, Ankara, 1987.

K İ T A P

Kitāb fi İlmi'n-Nüşşāb

Çeşitli Arapça kaynaklardan derlenen bilgilerin tercümesiyle oluşmuş, okçulukla ilgili bir eserdir. Eserin adı kitapta *Kitāb fi İlmi'n-Nüşşāb* olarak verilmekte, fakat yazar içeride kitaba *Hulāsa* diye ad koyduğunu söylemektedir. Eser okçuluk, ok atmanın şartları, yayın özellikleri ve uzunluğu, ok atma şekilleri, ok atarken yapılan hatalar ve bunlardan korunma yolları, dini açıdan at ve Müslümanlar için önemi vb. konuları içermektedir (Argunşah vd. 2010: 193).

Günümüze iki nüshası ulaşmıştır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündeki nüshada Kıpçakça unsurlar, Paris Bibliotheque Nationale'deki nüshada Oğuzca unsurlar ağırlıktadır.

Kitābu'l-Hayl

Atçılık ve veterinerlikle ilgili olan eserin, Farsçadan 14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın başlarında tercüme edildiği sanılmaktadır. Atların özellikleri, hastalıkları, tedavi yolları ve at terbiyesi eserin konularıdır.

Eserin iki nüshasının varlığı bilinmektedir. Birinci nüsha tamamen harekeli olup, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Bu nüshada Kıpçakça unsurlar ağır basar. İkinci nüsha da harekeli olup Oğuzca unsurlar ağır basmaktadır. Bu nüsha, Paris Bibliotheque Nationale'dedir.

Baytaratu'l-Vāzih

Memluk sultanının nedimi olan Tolu Beg adına 14. yüzyılın sonunda tercüme edildiği sanılan eser at ve veterinerlikle ilgilidir. Nerede ve kim tarafında tercüme edildiği bilinmemektedir. 10 bölümden oluşan eserin ilk sekiz bölümünde atların özellikleri, dokuzuncu bölümde atların kusurları ve en uzun yeri tutan onuncu bölümde ise atların hastalıkları ve tedavi yolları anlatılmaktadır (Argunşah vd. 2010: 196).

Eserin iki nüshası bilinmektedir. Birinci nüsha 69 yaprak olup İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde kayıtlıdır. İkinci nüsha Paris Bibliotheque Nationale'dedir.

Kitāb fi'l-Fıkıh

Arapça bir fıkıh kitabından satır altı olarak tercüme edilen bu eserin tercüme edicisi, müstensih, istinsah yeri ve tarihi bilinmemektedir. 266 yaprak olan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Ayasoyfa bölümünde kayıtlıdır (Toparlı 1992: 16). İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Resiülküttab bölümünde kayıtlı olan *Mukaddimetü'l-Gaznevi fi'l-İbādāt* adlı yazmayı *Kitāb fi'l-Fıkıh* ile karşılaştıran Ercan Kuanişbayev, bu iki kitabın Arapça aslının aynı olduğu ve kitabın Türkçeye çevrildiği kanaatindedir (Argunşah vd. 2010: 193).

Ermeni Harfli Kıpçakça Metinler

Tarihi verilere göre XI. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'ta birlikte yaşayan Kıpçak Türkleri ile Ermeniler yakın ilişkiler kurmuşlardır. XI-XIV. yüzyıllar arasında yaşanmış olan bu yoğun ilişkiler sonucunda, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllara ait olan Ermeni harfleriyle Kıpçakça yazılmış olan metinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermeni harfleriyle yazılmış bu eserlerin ortaya çıkışıyla ilgili olarak, temelde iki görüş vardır. Birinci görüş göre, baskın nüfus olan ve Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul eden Kıpçakların içinde yaşayan Ermeniler, zamanla kendi dillerini unutarak Kıpçakça konuşmaya ve yazmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da adı geçen eserler yazılmıştır.

İkinci görüş ise özetle şu şekildedir. Kıpçakların bir kısmı, Ermeniler aracılığıyla, Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul etmişlerdir. Gregoryan olan Kıpçaklar, dillerini de bu mezhebin resmi alfabesi olarak nitelenebilecek Ermeni alfabesiyle yazmaya başlamışlardır. Nihayetinde başlangıçta Ermeni Kıpçakçası diye adlandırılan, günümüzde Ermeni Harfli Kıpçakça metinler diye de anılan metinler oluşmuştur.

Çoğunluğu XVI. ve XVII. yüzyıllara ait 100'den fazla metin, günümüze ulaşmıştır. Vakayiname, hukuki metin, sözlük, gramer kitabı, edebi metin, dini metin ve özellikleri taşıyan bu eserler Ermenistan, Ukrayna, Rusya, Avusturya, İtalya, Polonya ve Fransa'da bulunan çeşitli müze ve kütüphanelerde korunmaktadır.

Ermeni Harfleriyle Kıpçakça Metinler konusu için yararlı bir kaynak: Nadejda Chirli, Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı, Alış Bitigi, SOTA yay, Haarlem, 2005.

K İ T A P

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Ünlülerin Yazımı

Kıpçak sahası eserlerden Kodeks Kumanikus Latin grafiğine dayanan alfabelerle, Memluk bölgesinde yazılan diğerler eserler ise Arap grafiğine dayanan alfabe ile yazılmıştır. Her iki grafiğe dayalı alfabe de Türkçedeki ünlüleri ayrı ayrı işaretlemek için yeterli değildir.

Kıpçak sahası metinlerinde ünlülerin yazımı genel olarak şu şekildedir. *a ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde elif hemze (ا) veya üstün işareti (^) ile, bazılarında başta iki elif (اا) veya medli elif (اا); Latin grafiğiyle yazılmış eser olan Kodeks Kumanikus'ta *a* harfi ile; *e ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde elif (ا) veya üstün işareti (^) ile; Kodeks Kumanikus'ta *e*, *a*, *ä*, *ea* veya sağ üst köşesi çengelli *a* ile; *a* ve *e* ünlülerinin Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde söz sonunda nadiren *he* (ه) harfi ile yazıldığı görülür. *ı ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve ye (اِ) ile, ortada ye (اِ) veya esre (اِ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *i* ve *e* ile; *i ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve ye (اِ) ile, ortada ye (اِ) veya esre (اِ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *i* ile; *o ve ö ünlüleri* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve vav (او) ile, ortada vav (و) veya ötre (اُ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *ó* ile; *u ve ü ünlüleri* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve vav (او) ile, ortada vav (و) veya ötre (اُ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *ó*, *ø*, *v*, *ou*, *w* harfleriyle (Karamanlıoğlu 1994:2) işaretlenir.

Ünsüzlerin Yazımı

Arap grafiğiyle yazılmış Kıpçak sahası eserlerinde, Türkçe *b* ve *p* gibi iki farklı ses için *be* (ب) harfinin, *k* ve *g* gibi farklı ses için *kef* (ك) harfinin kullanılması veya *s* sesi için iki farklı harf *sin* (س) ve *sad* (ص)'ın, *t* sesi için *te* (ت) ve *tı* (ط)'nın ve *z* sesi *ze* (ز), *zel* (ذ), *dat* (ض) ve *zı* (ظ) gibi farklı harflerinin kullanılması gibi yazım özellikleri Türkçe kökenli sözlerdeki ünsüzlerin yazımında belirli bir ölçütün oluşamamasına sebep olmuştur.

Kodeks Kumanikus'ta *b* ve *p* sesleri, *k* ve *g* sesleri, *c* ve *ç* sesleri ayrı harflerle yazılmıştır. Bu, Arap grafiğiyle Kıpçak sahasında yazılan eserlerdeki bazı ünsüzlerin belirlenmesinde yararlı olmaktadır (Karamanlıoğlu 1994:5).

SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Sesler, ses aygıtının çeşitli noktalarında bazen tek tek genellikle grup grup boğumlanırlar. Seslerin çeşitlenmesine ses telleri, küçük dil, dil, damak, dişler ve dudaklar katkıda bulunur. Bazı sesler boğumlanırken hava akımı karşısına belirgin bir engel olarak sadece ses telleri çıkarken, bazıları boğumlanırken ise küçük dilin, dilin arka kısmına teması; dilin dişe, ön veya arka damağa yaklaşması yahut teması; dişin üst dudağa yaklaşması veya teması; dudakların birbirine teması ile hava yolu daralır veya tamamen kapanır. İşte bu boğumlanma özelliklerine göre sesler öncelikli olarak ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşen, ses tellerinden sonra hava akımı karşısına belirgin bir engel çıkmayan ve dilin üzerinde boğumlanan seslere ünlü denir.

Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde bulunan ünlüler arasındaki düzenli ünlü benzeşmelerine ünlü uyumu denir.

Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu

Türkçenin en güçlü ses uyumlarından olan kalınlık uyumu ile incelik uyumu, tarihi Kıpçak sahası metinlerindeki Türkçe sözlerde ve sözlerle ekler arasında da bazı istisnalar dışında vardır. Kalınlık uyumu, dilin arka yarısında boğumlanan “a,ı,u,o” kalın ünlülerinin, düzlük yuvarlaklık uyumları da dikkate alınarak aynı sözün yapısında bulunmasıdır. Örnekler: olturmağ (İM 205b/8), yaldırım (DM 2b/6), almağaylar (KK 17b/11).

İncelik uyumu, dilin ön yarısında boğumlanan “e,i,ö,ü” ince ünlülerinin, düzlük yuvarlaklık uyumları da dikkate alınarak bir sözün yapısında bulunmasıdır. Örnekler: tigresindeki (İM 230b/3), kökürmek (DM 2b/6), kelmegil (KK 16a/19).

Bazı alıntı sözlere getirilen eklerde bu uyumun dışına çıkılabilmektedir. Örnekler: melâmet-ka (GT 351/11); muṭribğa (MG 121/1).

Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu

Kıpçak sahası eserlerde tam anlamıyla düzlük uyumu ile yuvarlaklık uyumunun hakim olduğunu söylemek mümkün değildir (Toparlı 1992:67). Düzlük uyumu, dudak düz iken boğumlanan “a,e,ı,i” düz ünlülerinin kalınlık incelik uyumları da dikkate alınarak aynı sözde bir arada bulunmasıdır. Örnekler: kazılmış (MG 87a/2), kayıtmaklık (MG 108a/3);

Düzlük uyumu, dudak yuvarlak iken boğumlanan “o,ö,u,ü” yuvarlak ünlülerinin kalınlık incelik uyumları da dikkate alınarak aynı sözde bir arada bulunmasıdır. Örnekler: boğun (İM 464a/6), közgü (İM 297a/5), kümüş (İM328a/7), kıyuk (İM 137a/6).

Bunun yanı sıra degül (İM 168a/7), iksülük (MG 76b/4); kiçür- (MG 78b/8), niçük (GT 100/7) gibi örneklerde düzlük uyumunun; böri (İM 354b/1), köligelik (İM 146a/7) gibi örneklerde ise yuvarlaklık uyumunun dışına çıkıldığı görülür.

Bazı sözlerin ise hem düzlük ve yuvarlaklık uyumlarına uyan hem de uymayan biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: oğın- (İM 34b/8)/ oğun- (İM 170b/6), uykı (İM 96a/2) / uyku (İM 296b/4).

Ünlü Değişmeleri

Düzenli olmayan ünlü değişmeleridir.

DİKKAT

Ses uyumu düzenli olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır. Ses değişmesinde ise bir düzen yoktur.

Ünlülerde Darlaşma

Çeneler arasındaki aralık fazlayken boğumlanan “a, e, o, ö” geniş ünlülerin sırasıyla çeneler arasındaki aralık azken boğumlanan “ı, i, u, ü” dar ünlülerine dönüşmesi Kıpçak sahası metinlerinde de görülmektedir.

-e->-i- : beze- > bize-, teş- > tiş- (MG 72b/3).

-a->-ı- : yaldırım > yıldırım (İM 81a/4).

Ünlülerde Genişleme

ı, i, u, ü dar ünlülerinin sırasıyla a, e, o, ö geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

-ı- > -a-, -i > -a : yalıñ > yalañ (GT 115/2), aşığ > aşığa (KK 44a/10), sarımsak > saramsak (KK 71a/11)

Ünlülerde Düzleşme

Dudaklar yuvarlakken oluşan o, ö, u, ü ünlülerinin sırasıyla dudaklar düz iken boğumlanan “a, e, ı, i” düz ünlülerine dönüşmesi Kıpçak sahası metinlerinde de görülmektedir.

-u- > -a- : yoğun- > yoğan- (İM 186a/4).

-ü > -e, -ü- > -e- : törü > töre (İM 321a/3), süñük > süñek (İM 91a/8).

-ü > -i : çürü- > çüri- (İM 116a/2), yürü- > yüri- (İM 77).

-u- > -ı- : arkun > arkın (İM 90b/3), çukur > çukır (İM 36b/6), yoķaru > yoķarı (İM 16a/7)

Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

a- > o- : āmaç > omaç (KTS 205)

e- > ö- : ev > öy (KTS 213)

-ı- > -u- : yabız > yawuz (İM 482b/5), çıpçık > çıpçuķ (İM 114a/1)

-i- > -ü- : kirkik > kirkük (İM 464a/4), kögerçin > kögerçün (İM 345b/7).

Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-ı->-i- : bıç-> biç- (KTS 30), ısın->isin- (KTS 114), çiz- > çiz- (KTS 52)

-a->-e- : yaşıł > yeşıł (DM 5a/9), çayna- > çeyne- (KTS 49)

Ünlü Kalınlaşması

İnce ünlülerin kalın ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-e- > -a- : teñri > tañrı (GT 11/5)

Ünlü Türemesi

Sözlerin söyleyiş kolaylığıyla ilgili olarak iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir: arslan > arsalan (KK 51b/8; İM 62/8)

Ünlü Düşmesi

Ses düşmesi olayı, genellikle, ses ve hece yapısı V-KVK veya KV-KVK iken; ses yapısı V, VK olan veya yardımcı ses aracılığıyla ulanan K olan bir ek alan ve bunun sonucunda hece yapısı V-KV-KV veya KV-KV-KVK'e dönüşen sözlerin açık orta hecelerinde bulunun dar yuvarlak (u/ü) veya dar düz (ı/i) ünlülerinin düşmesiyle ortaya çıkar: ağız > ağızı (İM 92b/3), ayıt-> ayt- (İM 13b/5), ķarın > ķarnı (İM 86a/4), yuğur- > yuğrul- (İM 102b/7).

“büt- > bit-”, “ısmarla- > asmarla-”, “beg > biy”, “il > el”, “töpü > töpe” örneklerinde ünlülerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

SIRA SİZDE

Ünsüzler

Ünsüz Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen düzenli ünsüz benzeşmelerine uyum denir. Genellikle **ilerleyici benzeşme** şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, daha çok, sözler ile ekler arasında görülür. Kıpçak sahası eserlerinde genellikle bu uyum görülür: aç-ķuķ (İM 475b/5), ķur-daş (İM 445b/3), art-tı (GT 53/10), bar-dı (GT 61/1), sın-dur- (MG 82b/9), alķış-çı (MG 4a/8).

+çA, +çAK, +çI, +çUK, çUKAZ gibi sürekli tonsuz ünsüzle başlayan isimden isim yapma ekleri tonlu ünsüzle sonlanan sözlere eklendiğinde uyum dışında kalır: ķul-çuķaz (KK 64a/10), yay-çuķaz (KK 64a/11). -Kur- fiilden fiil yapma eki, +GA yönelme hali eki, +DA bulunma hali eki, -DI görülen geçmiş zaman eki, -GAY gelecek zaman eki, -GİL emir eki, -GAN sıfat eki ve -GAndAn ve -GAndA zarf fiil ekleri gibi ekler ünsüz uyumunda düzensizlik gösterir. Örnekler: at-ğanda (İM 158b/4), uruş-ğanda (451a/5), ķoş-ķay (İM 23b/8), sürüt-gey (MG 68a/7), kaç-ğıl (MG 62a/5), çap-dı-lar (MG 96a/4), al-dı (MG 3b/3), yat-ğur-ğay (İM 237b/7), kılıç-ğa (İM 134b/3), çap-ğan (MG 96b/9).

İlerleyici Benzeşme:

Önceki sesin sonraki sesi bir şekilde etkileyerek kendisine benzetmesidir.

Ünsüz Değişmeleri

Düzenli olmayan ünsüz değişmeleridir.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses telleri titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p>b, t>d, v>f, g>k, ğ>ğ, ş>j, ç>c, s>z) dönüşmesi olayıdır.

-t->-d-: ti-> di-(İM 52a/7), tamar > damar (KTS 55), tüş- > düş- (KTS 67)

-k->-ğ-: aķar > aġar (KK 4b/6), saķış > saġış (KM 23a/8)

Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Kıpçak sahası metinlerinin ünsüz ötümsüzleşmesi -z >-s ses değişmesinde görülür.

-z >-s: bulunmaz > bulunmas (MG 38a/1), köküz > kökü (KK 68b/2)

-d->-t-: düşmen > tuşman (KTS 285)

Ünsüz Dudaksılaşması

Dudak ünlüsü veya ünsüzünün etkisiyle, yanlarında bulunan sesin dudak ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

-ñ- > -m : köñlek > kömlek (DM 12b/2)

Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

-ğ->-v/-w-, -ğ->-v/-w-; -g->-v/-w-, -g->-v/-w-: kōğ->kov- (İM 441a/6) / kōw- (İM 441a/5), kiğür-> kevr- (İM 101b/4), yağuk > yawuk (İM 11b/8), tüğme > tüvme (KTS 228), oğul>ovul (KTS 207), baġ > bav (KTS 25), soġuk> sovuġ (MG 88a/6); öğren- > övren- (KTS 213), saġlık > savluġ (KTS 229).

-b->-v-, -b->-w-, -b->-w: eb > iw (GT 220/10), seb-> sew-(İM 486a/6), yubķa > yuwķa (İM 291a/7), sub> suw (İM 302a/1), bar > var (KTS 301)

5.2.2.4.3. -b->-f-: sub > suf (İM 119b/2), tabar > tafar (İM 2522/1), yubķa > yufķa (İM 190a/7).

-k->-ğ-, -k->-ğ-, -k->-ğ : k̄atun > ģatun (İM 147a/1), k̄an > ģan (KTG 17), k̄ov- > ģuv- (KTG 17), aķķa > aġķa (KTG 17), oķķa- > oġķa- (MG 81a/2), baķ- > baġ- (KTS 22), ışıķ > ışıġ (KTS 102)

-ç- >-ş-, -ç- > -ş-: keçi > keşi (DM 7a/15), çardaķ> şardaķ (10a/10), bıçaķ > bışaķ (DM 10b/6).

Ünsüz Akıcılaşması

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

-d->-y-, -d->-y: adaķ > ayaķ (İM 128a/4), adır-> ayır- (MG 72b/3), tod- > toy- (İM 8a/2), tıd- > tıy- (İM 283b/1).

-g->-y-, -g->-y: tegin > deyin (KTS 60), teġiş- > deyiş- (KTS 60), tegirmen > teyirmen (KTS 273), teg-> tey (KTS 273).

Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsız ünsüzün, hava akımının burundan çıkmasıyla oluşan bir genizsiz ünsüzün etkisiyle geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

-b->-m-: bin- > min- (MG 7b/5), beñze-> meñze- (İM 135b/8).

Ünsüz Ağızsılaşması

Geniz ünsüzünün ağız ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

-ñ->-ğ-: saña > saġa (KTS 222); teñri> taġrı (KK 52b/4).

Kapantılı ünsüz: Sesin boğumlanması sırasında, hava akımının önüne bir engelin çıkıp geçidi tamamen kapatıp açılmasıyla oluşan ünsüzlere kapantılı ünsüz; geçidin daralmasıyla oluşan ünsüzlere sızıcı ünsüz denir

Akıcı ünsüz: Ses boğumlanırken hava akımı geçidinin geniş olmasıyla çıkan seslerdir.

Ünsüz Düşmesi

Söz başında, ortasında veya sonunda bir sesin düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

-ğ/-g>Ø: kiçig > kiçi (İM 1), kuruğ > kuru (İM 6), ölüğ > ölü (İM 4).

-ğ/-g>Ø: işgek > işek (İM 141a/5), kazğan > kazan (İM 220b/1).

b- > Ø: bol- > ol- (MG 4a/2), (İM 91b/1).

-r- > Ø: ir- > i- (İM 26a/7), (MG 67a/8).

h- > Ø: heç > eç (KTS 69), hemişe > amaşe (KTS 8).

y- > Ø: yamğır > amğır (KTS 8).

-f- > Ø: sufsa- > susa- (İM 122b/7).

-l- > Ø: keltür- > ketür- (İM 194b/6), oltur->otur-> (GT 208/5).

Ünsüz Türemesi

Söz başında veya ortasında bir sesin türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

h- türemesi: ayva > hayva (KTS 94), aıkl > haıkl (KTG 89).

v- türemesi: ur- > vur- (KTS 303), on > van (KTS 301), oltur- > voltur (DM 20b/4).

y- türemesi: eki > yekki (KTS 317), esir > yesir (İM427a/3), ip > yip (KK 72a/4).

t-, -t- türemesi: asru > astru (KTS 14), besle- > bestle- (KTS 28), uslu > ustlu (KTS 294).

Göçüşme

Bir söz içinde yanyana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

lg>gl göçüşmesi: karlıgac > karılgaç (İM 455b/2)

kr > rk göçüşmesi: akrun > arkın (MG 13b/9)

gl > lg göçüşmesi: bağla- > balga- (KTS 23)

gm > mg göçüşmesi: yağmur > yamğur (MG 80a/3)

ks > sk göçüşmesi: öksür- > öskür- (KTG 21)

İkizleşme

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır. Örnekler: iki > ikki (GT 318/3), şaın- > şaıın- (KK 79b/3), isin-> issin (KTS 115)

Ses Bilgisi konusu için yararlı bir kaynak: Günay Karaağaç, Türkçenin Ses Bilgisi, Kesit, 2010, İstanbul.

K İ T A P

“ben > men”, “yalbar- > yalvar-”, “tağal- > dağıl-”, “beğen- > beyen-”, “kelmez > kelmes” örneklerinde ünsüzlerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

6

SIRA SİZDE

Özet

Kıpçakların XV. yüzyıla değin tarihini ve yaşadıkları coğrafyayı açıklamak.

Tarihi kaynaklarda Kuman, Kun ve Polovets olarak da adlandırılan Kıpçaklar, VII. yüzyılın ortalarında Doğu Köktürkler ile bir arada yaşıyan bir Türk boyudur. Bazı Türk boylarıyla batıya göç eden Kıpçaklar, XI. yüzyılda İdil nehrini geçerek Rus knezlikleriyle komşu olurlar. Bu tarihten itibaren Deşt-i Kıpçak'ta etkili bir güç haline gelirler. Ruslarla mücadeleleri İgor Destanına konu olan Kıpçaklar, XII. yüzyılda Gürcüleri, Selçuklu Oğuzlarına karşı korumuşlardır. 1241 yılında Batu Han tarafından kurulan Altun Ordu devletinin asıl unsurunu oluştururlar. XIII. yüzyılda Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a giden Kıpçakların bir kısmı, orada, önce Eyyubiler için paralı asker olarak görev yapmışlardır. 1250 yılında Mısır'da kıpçaklar tarafından kurulan Memluk devleti, 1518 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından yıkılmıştır.

XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eserleri anlatabilmek.

XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eseler 1. Sözlük ve gramerler ve 2. Edebiyat, din, askerlik, baytarlık alanlarındaki metinler olmak üzere iki başlık altında toplanır. Sözlük ve gramerler içinde sayılmasına rağmen dini ve edebi metinler de içeren Kodeks Kumanikus, Kuzey Kıpçaklarının bulunduğu sahada Latin harfleriyle yazılmış olması bakımından diğer sözlük ve gramerlerden ayrılır. Güney kıpçak sahasında yazılan ve sözlük ve gramerler arasında sayılan Kitāb'ül-İdrak li-Lisān'ül-Etrāk, Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türki ve Acemî ve Mugālî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitābu Bulgatü'l-Müştak fi Lügati't-Türk ve'l-Kıçak, El-Kavāninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye adlı eserler öncelikli olarak yerli halka Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır.

Kıpçakça eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilmek;

Memluk sahasındaki Kıpçak eserlerinde Türkçedeki ünlüleri ayrı ayrı işaretlemek için yetersiz Arap harfleri kullanılmıştır. Aynı dönemde Kodeks Kumanikus'un Latin harfleriyle yazılmış olması ve bu eserde ünlüleri işaretlemek için Arap alfabesine göre daha çeşitli harflerin bulunması, Arap harfli metinlerdeki ünlülerin daha iyi belirlenmesine olumlu katkı sağlamıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Kıpçak sahası eserlerinde genel Türkçedeki sekiz ünlünün bulunduğu belirlenmiştir. Kalınlık uyumu ile incelik uyumunun tam olarak görüldüğü Kıpçak sahası eserlerinde düzlük uyumu ile yuvarlaklık uyumu dışında kalan örneklerle rastlanır. Darlaşma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma, inceltme, kalınlaşma, ünlü türemesi ve ünlü düşmesi saha eserlerinde görülen ünlülerle ilgili ses olaylarıdır.

Kıpçakça eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklamak.

Ünlülerin aksine ünsüzleri işaretlemek için Arap alfabesinin zengin harf çeşitliliğine sahip olması Türkçedeki neredeyse bütün ünsüzlerin ayrı harflerle işaretlenmesine imkan vermiştir. ث harfi b ile v arasında geçiş sesi olduğu düşünülen w harfiyle yazı aktarımı (transliterate) yapılan sesi işaretlemek için kullanılmıştır. Yazımdan anlaşıldığı kadarıyla tam bir ünsüz uyumundan bahsetmek mümkün değildir. Ötümlüleşme, ötümsüzleşme, dudaksılaşma, sızıcılılaşma, akıcılılaşma, genizsileşme, ağızsılaşma, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme ve ikizleşme saha eserlerinde görülen ünsüzlerle ilgili ses olaylarıdır.

METİNLER

Gülüstan Tercümesi (116b)

1 hikāyet şeyh sa'di aytur yādımda bar kim yigit(2)lik
eyyāmında bir kim-irse bilen dostluğum ol (3) gāyetde idi kim
niçük kim ikki bādām mağzı bir yırde (4) bolsa suhbetimiz
anıñ bigin idi nā-gah ortamızda (5) ittifāk-ı gaybet tüşti bir
müddetden sonra kildi (6) oturup ' itāb kılmağa başladı kim
niçün sen (7) maña bir kâşid ıya birmediñ aytım hayfım kil-
di (8) cemāliñ bilen kâşid közi müşerref bolğay dağı men
maħrum (9) şı' r cehānda kimdür ol cānā bu ' ışkıñ otına küy-
mes (10) vişālñ körmege bir dem meni hicrin tutar qoymas
(11) kilür hayfım nazar kılsa yüzüne her ki toyğunça (12)
yana aytur men ol yüzge niçe baksa kişi toymas (13) hikāyet
şeyh sa'di aytur bir dānişmendni kördüm.

بیر محبوب محبتی بلان کد فدار بولوپ کوب تورلی جور
لاریج کب فداوان حبّا لارغا محتمل قیلورایدی
بیر کون انکا نصیحت بایندان ایتیم بیلور من کیم
سنبلانی سوما کیندا عیلت یوق ترور و لیکن
علما قدرینا لایق دو کول کیم اولرینی تممت یوکی التقدا
توماق دغی ادب سبلا رجورین جی کمال اتی ای
ما رعتاب ایلین روزگاریم انا کیندان کینار کید
کیم کدات و مبرات بومصلحتی کیم سن ایتور سن
فکر ایتیم اینک جور بیا صبر اتمال خوشرا کیلور
اینک محبتین ترک ایتکینما دغی حکما ایتیه و زکیم
کونکولنی مجاهد کافویاق آسان مان تورور کیم
کوزنی شاهد دکن کینار کینجا شمع
جور کیدیر دیک کونکول اول ای نور کا

حکایت شیخ سعدی ایتور یادید بار کیم سیک
لیک ایا میندایر کیم ارسا بیلکن دوست لوقوم اول
غایت وایدی کیم بخول کیم ایکی بادام تغدی برید
بولسا تخمیز اینک یکین ایدی ناگاه اورتا میندا
اتفاق غیبت نوشتی برمدت دان سور کد ایلدی
اولور و عتاب قیلغانا شاد ایدی کیم بخون سن
منکابر قاصد ایا بیر مادی نیک ایتیم خیم کیددی
جما لیک بلان قاصد کوزی مشرف بولغانی دغی من مخوم
شعر جهاندا کیم در اول خانابانو عشق کد اوتنا کویما
وصالیک کورما کا بیر دم سبی محبتی تورلو
کیلور حیم نظر قیلسا نور و نکا هر که توبغوچا
ینا ایتور سر اول بور کا اینجا نشا کینی تو یاب
حکایت شیخ سعدی ایتور بیر دانشمندی کورد

(117a)

1 bir maħbūb maħabbeti bilen giriftār bolup köp türli cevır(2)
ler çıkıp firāvān cefālarğa taħammül kılur idi (3) bir kün aña
naşihat bābında aytım bilür men kim (4) seniñ anı sıvme-
ginde ' illet yok turur ve-likin (5) ' ulema kadrine lāyık de-
gül kim özin töhmet yūki altında (6) tutmaq dağı edebsiz-
ler cevır çıkmeğ aytı ay (7) yār ' itāb ilin rüzgārım etekin-
den kitergil (8) kim kerrāt ve merrāt bu maşlaħatnı kim sen
aytur sen (9) fikr ittim anıñ cevırine şabr itmek hoşraq kilür
(10) suhbetin terk itkince dağı hukemā aytıp turur kim (11)
köñülni mücāhedege qoymaq āsanrak turur kim (12) köznı
müşahededen kiterginçe şı' r (13) çünkü birdin köñül ol ay
yüzge

Münyetü'l-Guzât (115b)

1 bu bâb sıpkun urmaqlık 'ilminde beyân kılur (2) sıpkun birle urmaqlıknuñ 'ilmi ol turur kim (3) sıpkunu ortasındın tutğay artkarı maqlüb (4) andın soñra üç kurla titretgey üç atlam (5) ilgerü başğay tağı ol kaçd kılğan (6) yirni igrirek turup mecmû'ı kuvveti birle ğarımı (7) üzere atğay cehd kılıp ura körgey (8) Arapça (10) Arapça

بَوَابُ سَيِّقُونْ أَوْ مَا تَلِيَقْ عَلَيْنْدَا بَيَانْ قِيلُورْ
 سَيِّقُونْ بِيْرَا أَوْ مَا تَلِيَقْ لِنْ نَيْنْكَ عِلْمِي أَوْلْ تَرُورْ
 سَيِّقُونْ أَوْ مَا سَيِّبْنْدِيْنْ تَوْنَعَايْ أَرْفَايْ مَقْلُوبْ
 أَنْدِيْنْ سَوْنَكْ أَوْجْ قَوْلَا نَشْرَا كَايْ أَوْجْ أَنْلَا
 بِيْلْ كَارْ بَا سَغَايْ نَفْىْ أَوْلْ فَصْدْ قِلْغَانْ
 بِيْرِيْ إِيْغْرِيْ رَاكْ تَرُورْ بِجَمُوعْ قَوْلِيْ بِيْرَا عَمْرِيْ
 أَوْ مَا أَنْعَايْ جَهْدْ قِيلِيْبْ أَوْ مَا كُورْ كَايْ
 وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهْ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ
 وَفِيْ عَامِ خَمْسِيْنْ وَثَمَانِ مِائَةٍ مِنْ هَجْرَةِ النَّبِيِّ ﷺ

Kendimizi Sıneyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi tarihte Kıpçaklar için kullanılmış adlandırmalardan biridir?
 - a. Çiğil
 - b. Oğuz
 - c. Kuman
 - d. Kınık
 - e. Yağma
2. Kodeks Kumanikus'un birinci defterinde hangi dillerin sözlükleri vardır?
 - a. Latince-Farsça-Kıpçakça
 - b. Rumca-Farsça-Kıpçakça
 - c. Latince-Arapça-Kıpçakça
 - d. Farsça-Arapça-Kıpçakça
 - e. Latince-Almanca-Kıpçakça
3. Sözlük bölümü olmayıp sadece dil bilisinden oluşması bakımından diğer Kıpçak sahası eserlerinden ayrılan eser aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. İrşādü'l-Mülük ve's-Selātın
 - b. Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugālî
 - c. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
 - d. Kitābu Bülğatü'l-Müşāk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak
 - e. El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye
4. 24 yapraktan oluşup sözlük ve konuşma kılavuzu özelliği taşıyan ve tek nüshası Medicea Bibliotheca Laurenziana'da bulunan eserin adı nedir?
 - a. Kitābu Bülğatü'l-Müşāk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak
 - b. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
 - c. El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye
 - d. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
 - e. Kitāb fi'l-Fıkh bi-Lisānī't-Türkî
5. Kıpçak sahasının bilinen **tek** edebi eserinin adı nedir?
 - a. İrşādü'l-Mülük ve's-Selātın
 - b. Münyetü'l-Guzāt
 - c. Kitābu'l-Hayl
 - d. Kitāb Gülistān bi't-Türk
 - e. Kitāb fi'l-Fıkh
6. "törü > töre" örneğinde hangi ses olayı gerçekleşmiştir?
 - a. Ünlü darlaşması
 - b. Ünlü yuvarlaklaşması
 - c. Ünlü genişlemesi
 - d. Ünlü kalınlaşması
 - e. Ünlü düzleşmesi
7. Aşağıdakilerin hangisinde ünlü genişlemesi vardır?
 - a. yürü- > yüri-
 - b. āmaç > omaç
 - c. aşağı > aşığa
 - d. beze- > bize-
 - e. oşın- > oşun-
8. Aşağıdakilerin hangisinde ünsüz uyumsuzluğu vardır?
 - a. aldı
 - b. sürütgey
 - c. alkışçı
 - d. açkuç
 - e. öğretti
9. "adır- > ayır-" örneğinde hangi ses olayı gerçekleşmiştir?
 - a. Ünsüz ötümlüleşmesi
 - b. Ünsüz sızıcılaşması
 - c. Ünsüz ağızsılaşması
 - d. Ünsüz akıcılaşması
 - e. Ünsüz genizsileşmesi
10. "teñri > tağrı" örneğinde hangi ses olayları birlikte görülmektedir?
 - a. Ünlü kalınlaşması - ünsüz ağızsılaşması
 - b. Ünlü kalınlaşması - ünsüz akıcılaşması
 - c. Ünlü daralması - ünsüz ağızsılaşması
 - d. Ünlü kalınlaşması - ünsüz sızıcılaşması
 - e. Ünlü yuvarlaklaşması - ünsüz ağızsılaşması

Kendimizi Sınavalım Yanıt Ahahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “Kıpçaklar” konusunu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “Kodeks Kumanikus” konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Sözlük ve Gramerler” konusunu yeniden okuyunuz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise “Sözlük ve Gramerler” konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler” konusunu yeniden okuyunuz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Düzleşmesi” konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Genişlemesi” konusunu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Uyumsuzluğu” konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Akıcılılaşması” konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Değişmeleri” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Şu anki bilgilere göre VII. yüzyılın başlarından XI. yüzyıla kadar, Türkler, sırasıyla Göktürkçe, Uyгурca ve Karahanlıca yazı dillerini kullanmışlardır. XI. yüzyıldan itibaren batıya göç eden bazı Türk boyları, gittikleri yerlerde kendi şiveleri esasında Türkçenin yeni yazı dillerini oluşturmuşlardır. Bunun sonucunda aynı zaman dilimi içinde Türkçenin Harezmece, Kıpçakça ve Oğuzca gibi yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

Sıra Sizde 2

Kodeks Kumanikus’un yazıldığı XIV. yüzyıla gelinceye kadar, Türkçe Göktürk yazısı ve Mani, Sogd, Uyğur, Brahmi gibi alfabelerle yazılmıştır. Kodeks Kumanicus yazılırken ise Latin grafiğine dayalı alfabe kullanılmıştır. Şimdiki bilgilere göre Latin harfleriyle yazılmış ilk Türkçe eser olması Kodeks Kumanicus’un en belirgin özelliklerinden sayılır. Ayrıca Kuzey Kıpçak sahasında yazılmış olması ve Hristiyanlıkla ilgili metinleri içermesi bakımından da diğer Kıpçak sahası eserlerinden ayrılır.

Sıra Sizde 3

Abbassiler zamanında Mısır ve Suriye’de Kıpçak Türkleri hâlifeliği korumak amacıyla askeri güçler arasında yer almıştır. Daha sonraki yıllarda Türkler özellikle Mısır bölgesinde yönetimi ele geçirmişlerdir. Kurulan devletlerin yöneticisi Türk, halkı ise Araptır. İşte yönetenlerin dilini yönetilenlere öğretmek amacıyla Türkçe sözlükler ve dil bilgisi ile ilgili eserler bu dönemde dikkat çekici sayıda olmuştur.

Sıra Sizde 4

Günümüze tek nüshası ulaşan Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Luğati’t-Türkiyye, tarihi Kıpçak Türkçesini en iyi yansıtmaları bakımından aynı dönem ve bölgede yazılmış diğer sözlük ve dil bilgisi içerikli eserlerden ayrılır.

Sıra Sizde 5

“büt- > bit-”: ünlü düzleşmesi, “ısmarla- > asmarla-”: ünlü genilemesi, “beg > biy”: ünlü daralması, “sev- > söv-”: ünlü yuvarlaklaşması, “töpü > töpe”: ünlü düzleşmesi.

Sıra Sizde 6

“ben > men”: ünsüz genizsileşmesi, “yalbar- > yalvar-”: ünsüz sıcılılaşması, “tağal- > dağıl-”: ünsüz ötümlüleşmesi, “be-gen- > beyen-”: ünsüz akıcılılaşması, “kelmez > kelmes”: ünsüz ötümsüzleşmesi.

Örneklerin Alındığı Metinler

DM: Ed-Durretü’l-Mudiyye fi’l-Luğati’t-Türkiyye

GT: Gülistan Tercümesi

İM: İrşādü’l-Mülük ve’s-Selâtin

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

KTG: Kıpçak Türkçesi Grameri

KK: El-Kavāninü’l-Külliyeye li-Zabtı’l-Luğati’t-Türkiyye

KM: Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türki ve Acemî ve Mugali

MG: Münyetül Guzat

Yararlanılan Kaynaklar

- Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzât* (1. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). İstanbul: Ötüken.
- Argunşah M., Sağol Yüksekaya G., Tabaklar Ö. (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). İstanbul: Kesit.
- Ercilasun, A.B. (2004). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). Ankara: Akçağ.
- Safran, M. (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış* (1. Baskı). Ankara, TKAE.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (1999). *El-Kavâninü'l-Küllîyye li-Zabt'l-Luğati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Toparlı, R. (2003). *Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Toparlı, R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Karamanlioğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Enderun.
- Karamanlioğlu, A.F. (1989). *Gülistan Tercümesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Karamanlioğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (1. Baskı). Ankara: İÜ Edebiyat Fak.Yay.
- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi* (1. Baskı). İstanbul: Kesit.
- Ergin, M. (1982). *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı). İstanbul: Boğaziçi.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: Kül.Bak.Yay.
- Akalın, M. (1998). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). Ankara: TKAE.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim çekim eklerini açıklayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen fiil çekim eklerini açıklayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen ek-fiili tanımlayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim ve fiil yapım eklerini açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İsim Çekimi
- Ek-fiil
- Fiil Çekimi
- Birleşik zaman Çekimi
- İsim Türeten Ekler
- Fiil Türeten Ekler

İçindekiler

Kıpçak Türkçesi Şekil Bilgisi

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

Sözlerin anlamını etkilemeyip, onların diğer sözlerle bir şekilde ilişkisini kurup söz grubunda veya cümlede görev almasını sağlayan eklerle çekim ekleri denir.

İsim Çekimi

Çokluk

Kıpçak sahası metinlerinde de isimlerin belirsiz çokluğunu yapmak için **+lAr** eki kullanılır: *oğlalarını* alıp *barmaqlarınğa* sokıp burunğı kibi atğıl (MG 107b/1); her bir işigü için *halāyıklardan* bir bölek tayife kısmet kılınmış turur (İM 51a/8).

Ünlü ile biten zamirlere, **zamir “n”si** olmaksızın ulanabilmektedir: *bularğa* birer altın bir (KK 75b/12); *bularnıñ* orta yirine kirip sançışmağıl (MG 64a/9).

İyelik

İyelik ekleri, eklendikleri ismin kime/neye ait ve kimin/neyin parçası olduğunu işaret eder. Kıpçak sahası eserlerinde, teklik ve çokluk I. ve II. kişi iyelik eklerinin ünlüleri veya yardımcı ünlüleri her zaman düzlük uyumuna tabi değildir. Teklik ve çokluk III. şahıs iyelik ekleri çoğunlukla dar düz ünlülüdür. Ancak kendilerinden sonra bir hal eki geldiğinde dar yuvarlak ünlüye dönüştükleri de görülür. Kıpçak sahası eserlerinde kullanılan iyelik ekleri şu şekildedir:

Zamir “n”si: Ünlü tabanlı zamirlere çokluk veya hal ekleri; iyelik üçüncü kişi ekleri ile “-ki” aitlik eki üzerine hal ekleri ulanacağı sırada sesçil ihtiyaç olsun olmasın kullanılan ünsüz.

İyelik Ekleri	Teklîk	Çokluk
I. Kişi	+(I)m	+(I)mIz / +(U)mUz
II. Kişi	+(I)ñ	+(I)ñIz / +(U)ñUz
III. Kişi	+I /+U; +sI/+sU	+I /+U; +sI/+sU

Tablo 10.1
İyelik Ekleri

Örnekler: benim *kullarum* (GT 3a/1); benim *ümmetim* tağılgay (İM 24b/2); *atam anam* dünyılık üçün qanımnı tökmege destur birdiler (GT 66/5); senin *āletin* din tağı atnıñ āletindin pes *atın* iyerletgil (MG 9a/6-7); *halāşın* izder iseñ öl (GT 30/13); *aqçañ* bilen mi alğay sen (GT 105/5); anın *mülki* (GT 10a/3); ol *oglu* kuçup *közün*den öpti (GT 11b/9); melül kılmayısar ‘ārif ir kişi *köñlün* (GT 30/10); melik dağı anın *yazukun* bağışladı (GT 86/2) yanıñ *qabzası* sekiz barmaq bolğay (MG 100a/5); taħammül kıl bizim *emşālimiz*ge (GT 59/4); şālih *sözümü*z bu ikki beyt bilen hātım boldı (GT 318/3); *kitābımız* uzun bolup oqığan kişi melül bolmasun (MG 100b/3); qaçan *süñüñizni* ölçüp uzunın kisseler ... (MG

74a/1); ‘*amelleriñizge* uyğaylar (GT 138/1); *arañızda* ‘acem tilin bilür kişi bar mı (GT 263/8); *balasın* beslemek ‘*ākıller işi* degül (25/11); ‘*ālimlerniñ ulusı* (GT 5b/8); bularnıñ *müşkili* (GT 10a/2); anın ol inildüsi iyelerinin *ölümi* turur (MG 93a/3-4).

Hal

İsimlerin söz grubu veya cümlede kullanışa çıktığında, söz grubunda veya cümledeki diğer sözlerle bağlantı kurmak için bulundukları durumdur.

Yalın Hal

Söz grubunda veya cümlede özne olarak görev yapan ismin bulunduğu haldir. İsimleri bu hale sokmak için ulanan bir ek yoktur: bu sözni işitip savuk nefes bilen *melik āh* itip ayttı (GT 19a); *men* itekni bilge soğmağkni qabiñ körer men (MG 26b/5); *sen* yir oğırlamak birle meşgul bolğıl (MG 49a/7); *Teñri* muhtāc degül mekenge (İM 57a/1); *biy* keldi (KK 34a/1).

İlgi Hali

İsim tamlamasında tamlayanın bulunduğu haldir. Diğer hallerden esasta ismi isme bağlaması bakımından ayrılır. Bu hal için Kıpçak metinlerinde ünsüzle sonlanan zamirlerle +*Iñ* eki, ünlüyle sonlanan zamirlere veya isimlere +*nIñ* / + *nUñ* eki ulanır: bir fakir kilip *bularnıñ* müşkilin hall itip ayttı (GT 10a/2); *yigitniñ* ilin ayaknı öpüp kime-ge kitip kittiler (GT 100b); işitkenler bu *sözniñ* lutfına degül öz sîreti (GT 240/13); bu *işniñ* āfeti ol turur (MG 99a/5); ceme ‘etni saklamak *sünmetlerniñ* efzalından turur (İM 27b/6).

Kullanılan ekler, bazen yuvarlaklık uyumunu bozar: *lūñıñ* ivdeşi yavuzlarğa uyğan üçün cehenneme kitti (27/1); *sūñūniñ* tüpinde tutğıl (MG 19b/4).

İlgi halinin eki, *men* ve *biz* kişi zamirlerine eklendiğinde +*im* şeklini almaktadır: *menim* katımda pes kim haber birdi (GT 28/6); *menim* kibi qarı bilen (GT 275/3); *bizim* ‘imlimizni öğrenmeklikke başladı (MG 17b/7).

Türkçenin her dönem ve sahasında olduğu gibi Kıpçak sahasında da isimler, eksiz olarak ilgi halini ifade edebilmektedir: ol sa ‘at içinde *düşmen* çerisin sındurdılar (GT 11b/7); bu sözni *köñül* iyelerinden bir kim-irse işitip ayttı (GT 37a); *balasın* beslemek ‘*ākıller işi* degül (GT 25/11); *melikler* ileyinde oynamağay sen (MG 37a/2); hiseb birmekni *qıyāmet* küinde haq körgey (İM 41a/4).

Yükleme Hali

Cümlede, geçişli fiil olan yüklemden etkilenen ismin bulunduğu haldir. Kıpçak sahası metinlerinde genel yükleme hali eki +*nI*dir: *Özümi* fillerge urğay men (GT 99b/2); bu *nükteni* okudı (GT 128/13); ol *ağaçnı* çapğıl, kesgil (MG 96b/7); *tizlerini* çaptılar (MG 96a/4); *tanuğnı* iki kişi iktār kıldı (İM 462b/7); *bitigni* yazdum (KK 40a/8).

İyelik üçüncü kişi ekini almış isimlerin yükleme haline sokulmasında genellikle +*n* eki kullanılır: bir *oğlın* bir melik mektebge birdi (GT 142a/2); benefşe *boynın* igdi (GT 3b/5); anda hem cennet *temāşāsın* tiler (GT 5a/5); kılıçnıñ kınında *ağğanın* i ‘tikād kılğay sen (MG 94b/4); sağ koluñ birle iyerniñ *kaşın* tutup (MG 70a/1; tilsiz kişi *tilin* tepretkey (İM 304b/5).

Yaygın olmasa da, Oğuz Türkçesinin genel yükleme hali eki olan +*I*ya da metinlerde rastlanmaktadır: bu *işi* üküş minmek birle sābit kılğıl (MG 7b/5); bilgil kim bu *naqlı* tağı bu *teşdidi* (MG 25a/2).

İsimlerin eksiz olarak yükleme haline sokulması, Kıpçak sahası eserlerinde de görülen bir durumdur: yimşi köp ağaçça *taş* atarlar (GT 59/5); sūñek yip *cānver* incitmişiyi yok (GT 46/10); yemende *üküş kılıçlar* işlerler (MG 89a/3).

Yönelme Hali

Öncelikli olarak ismin bağlı bulunduğu yüklem yönünü gösteren haldir. Kıpçak sahası metinlerinde genel yönelme hali eki +*GA*’dır. Ek her zaman ünsüz uyumuna uymaz: *yavuzğa* eygülekni kılmağlık eyledür (GT 29/8); ol melik kim dāyim *ilge* ve *uluska* küç

kılur (GT 33/6); *habske* bıraktın (GT 35/8); *iyerge* yapuştırta muhkem tutğıl (MG 12b/6); ol heybet birle kim *ğarimiñge* köründüñ (MG 39a/8); tevbe birle kirür *uçmakğa* (İM 51a/2); anlarını *zindānğa* koyğay (İM 441a/1).

İyelik eki almış isimlerin yönelme hali +A eki ile belirtilir: illerin bağlap sultān *hıdmatına* kitürdiler (GT 24/10); hiç bilmen bu ot benim *ivime* kandan tüşti (GT 75/8); alın qaşı kögsi-*ne* urup ağrıtmason (MG 8a/1); menden selām birgil *ümmeñe* (İM 39a/6).

+A ekinin iyelik eki almamış bazı sözleri yönelme haline sokmak için kullanıldığı da görülmektedir: lütñiñ ivdeşi yavuzlarğa uyğan üçün *cehenneme* kitti (GT 27/1); kattı ün bilen yığlap *titremege* başladı (GT 33/13); oğlan isruk fil kibi meydana kirip taşavvur itti (GT 77/7); niçe ‘*ākillara* tıgdi ziyāñı (GT 103/11); bu bāb *ğarime* qarşu turup sançışmaqlıknı beyān ider (MG 41b/9); küneş *uyağmağa* yakın bolsa ‘arefe küni ayıtğay (İM 322b/8); *urmağa* başladı (KK 39b/1).

Bulunma Hali

Yüklemin ifade ettiği hareketin mekanını gösteren haldir. Bu halin eki +*da*’dır: ‘avrat kumāşın kiyip *ivde* oturuñ (GT 11b/5); *savukda* yatur idi (GT 40/12); ol *meclisde* bir cāhil big naşihat başladı (GT 59/13); *iliñde* cem ‘ kılğıl (MG 73a/8); benim *katımda* yahşıraq turur (MG 11a/4); ol kılıç kim yalañ *kişide* ve *tonda* ve *itde* kesegen bolğay (MG 92a/3-4); ol ‘*amalda* kirgey otğay (İM 28a/5).

Ötümsüz ünsüzle başlayan +*ta* şeklinin kullanışı yaygın değildir: anı *urušta* saşınma (GT 298/6); tana ‘um birle *rāhette* tirilgen ni bilsün aç ve müflis hālini (GT 344/3).

Ayrılma Hali

Bağlı bulunduğu yüklemi mekan veya zarf olarak tamamlayan ismin bulunduğu haldir. Bu halin yaygın olarak kullanılan eki +*dan*’dır. Ek genellikle ötümsüzlük uyumuna uymaz: bu sözni *vezirden* sultān nedimleri iştirip (GT 27/3); nāgeh *işikden* bir kimerse kirip beşāret ketürdi (GT 36/10); yumşak *tösegiden* issi kül üstünde kaldı (GT 75/6); bir faķihñiñ *yaķasından* tutup hürmetsizlik kılur (GT 108a/5); *artından* tutğıl (MG 32a/5); ol *sözden* kayıtmasa kāfirlik andan kötrülmes (İM 17a/4); *aştan* yidüm (KK 50a/13).

Ayrılma hali ekinin +*dın* şekli de Kıpçak sahası metinlerinde görülür: *kuldın* ni hata kórdı (GT 58/5), senin *āletiñdin* taķı atñıñ *āletindin* pes atıñı iyerletgil (MG 9a/6-7); bir yahşı *ağaçdın* süñü yaraşturğay sen (MG 74b/6); *selāmdın* sonra bolsa kayıtmagay (İM 169b/3).

Eşitlik Hali

Yüklemin ifade ettiği hareketin neye veya kime eşit olduğunu gösteren haldir. Bu halin eki +*ça*’dır. Sürekli ötümsüz ünsüzlü şekil kullanıldığı için ötümlülük uyumuna uymaz: bu yanı kılmege köñlündeki *murādınça* ‘izzet tapğay (GT 70/11); *Süleymança* ilinde bolsa kuvvet (GT 80/12); niçün *munça* köp yalğan sözler sözlegey (GT 84/11); sen bularnı cehd itip *tizçe* kiçe körgil (MG 60b/9); ‘*adeçe* yürüyü bilmese anın birle meşh bozulur (İM 128a/6).

Kıpçak sahası metinlerinde yükleme hali hangi eklerle gösterilmektedir?

SIRA SİZDE

Vasıta Hali

Genellikle isimlerin yüklemlere zarf olarak bağlandığı haldir. Bu halin ifadesi, Kıpçak sahası metinlerinde daha çok *bile*, *bilen* ve *birle* yardımcı biçim birimleriyle sağlanmaktadır: sen seni *küç bile* otka yaķar sen (GT 38a/1); kattı ün *bilen* yığlap *titremege* başladı (GT 33/13); *munuñ bilen* urduñ (GT 64/2); biri iki il yumaķ turur *iki tirsekler birle* (İM 87b/1); *menüm bile* yürüdi (KK 43b/3).

Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde yaygın olarak vasıta hali için kullanılan +*n* eki, belirli bazı sözlerde bu hali ifade etmeye devam etmektedir: ol biligsiz *kündüzün* kim

Yardımcı biçimbirim: Ses yapısı bağımsız olmakla birlikte çekim ekleri gibi kullanılan dil birimleri.

şem ‘-i kâtürî yakar (GT 42/11); bir fakîr münâcât kılur **vaqtın** (GT 353/4); ağaç yirge töker **yazın** yimişin (GT 286/8); fâtihe oқығay **yanlışın** (İM 217b/8).

Tarihi Uyğur sahası metinlerinde vasıta hali için kullanılan **+IA** ekine az da olsa bu sahada rastlamak mümkündür: bir kişi yalğan **sözle** ayıtsa (İM 20a/2).

Yön Hali

Yüklemin sonlanmamış yönünü zarf olarak gösteren haldir. **+GARİ** eki ile bu hal ifade edilmektedir: çevğannı **artkarı** sala birmeklik turur (MG 110b/1); ayaklarını üzeñgüde **uçkaru** baskay sen (MG 11b/9); andın soñra üzeñünü **ilgerü** bir katla burğıl (MG 9b/9); ol at **artkaru** kalır (İM 449a/1).

Aitlik

Aitlik, diğer tarihi devir ve sahalarda olduğu gibi Kıpçak sahası metinlerinde de **+KI** eki ile ifade edilir. Aitlik eki bu saha da ünsüz uyumuna uyar. Bu ek, ulandıkları sözleri aitlik ifade eden zamir veya sıfat olarak kullanılabilecek duruma sokarlar: *yırakdağılar* böyle huzürda dağı *yaқындаğılar* başıretsiz yırakda (GT 110/5); öziñni aña *burunğı* kibi naql kılur (MG 41a/7); *soñraqılar* aındı (İM 162b/7); *katındağıdur* (KK 58b/10); bu *üstimdegi* hırkamdan özge (GT 145b/2); az cevır körüp köp *yılğı* ni ‘met haqqın unutup (GT 71/13).

SIRA SİZDE

“âlimlerni siver men.” “siziñ arañızda”, “anıñ düşmenin öltürür.”, “hâlimniñ hâkîkatı”, “işlerinden” ve “yaқындаğılarga” örneklerinde altı çizili sözler sırasıyla hangi isim çekim eklerini almıştır?

Fiil Çekimi

Fiil çekimi için kullanılan ekler veya ses bağımsızlığı bulunan yardımcı biçim birimler, ulandıkları fiillerin anlamlarını etkilemeden, onların söz gruplarında veya cümlelerde görev almalarını sağlayan eklerdir.

Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, cümlede yüklem ifade ettiği hareketin hangi özne tarafından ortaya çıkarıldığını işaret eden eklerdir. Köken olarak kişi ekleri ikiye ayrılmaktadır.

I. Tipteki Kişi Ekleri

Kişi zamiri kaynaklı olduğu düşünülen bu kişi ekleri ise geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. Kıpçak sahası metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, ses yapılarının bağımsızlığını korumasından dolayı, bu biçim birimlerde henüz tam ekleşme gerçekleşmemiştir. I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

Tablo 10.2
I. Tip Kişi Ekleri

I. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	men; -n	biz
II. Kişi	sen; sin/sin	siz
III. Kişi	Ø	Ø; -lAr

Örnekler: şa ‘b düşmen endişesine **tüşüp turur men** (GT 38/7); *kilgey men* Başrağa (İM 386a/6); men bu sözge *ımanman* (GT 258/11); kayğusun *yigey sen* (GT 125/8); fulan ‘âbîd haqqına ni *aytur sen* (GT 97/8); süñüsin ilindin *alur-sın* (MG 60a/1); yoharudın aşğa *atar-sın* (MG 01a/5); benim ümmetim *tağılgay* Ø (İM 24b/2); bolup cemâliñe ‘âşık küneş *kilür* Ø her kün (GT 229/11); munı uyur koyup *kitkey biz* (GT 205/1); *işitkey siz* (GT 217/11); siz kayda *keter siz* (DM 22b/4); itlerini şişip taşlarını bağlap *otururlar* (GT 219/9); taķı *ayıtmişlar* kim fâris muhtâc bolur (MG 37b/8).

Şu örnek cümlelerde II. tipteki kişi ekleriyle çekimlenen görülen geçmiş zamanın II. tipteki kişi eklerini aldığı tespit edilmiştir: sen *ketmedi sen* (DM 23a/16); kayısı şardan *kel-di sen* (DM 24a/6); bir kaydasa *ketmedi biz* (DM 23a/17).

II. Tipteki Kişi Ekleri

İyelik eki kaynaklı olduğu düşünülen bu kişi ekleri görülen geçmiş zaman, şart ve kismen istek kipinin çekimlenmesinde görev alırlar. II. tipteki kişi ekleri şöyledir:

II. Tip	Teklilik	Çokluk
I. Kişi	-m	-K
II. Kişi	-ñ	-ñIz / -ñUz
III. Kişi	Ø	Ø; -IAr

Tablo 10.3
II. Tip Kişi Ekleri

Örnekler: zāhidni *kördüm* (GT 225/9); kiçilikni *unuttuñ* (GT 273/6); kaçan meydānda fārisniñ alnına *tüşseñ* devrni koygıl (MG 55a/2); mu‘allim bu oğlanı *kördi* Ø (GT 229/2); kim size *irdi* Ø (MG 4a/5); *kittik* (GT 298/9); *yazduķ* (KK 13b/1); ni bilen *yittiñiz* (GT 350/10); selāmet haberin sulṭaṅa *kitürdiler* (GT 55/3).

Zamanlar

Görülen Geçmiş Zaman

-DI

II. tipteki kişi ekleriyle çekime giren görünen geçmiş zamanın bu türü genel olarak ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar: bir vezîrniñ oğlını *kördüm* (GT 29/11); iḥrām *keydim* (İM 304a/2); munuñ bilen *urduñ* (GT 64/2); ol heybet birle kim ġarimiñge *köründüñ* (MG 39a/8); ḥatimniñ ḥaķıķatin bilmeyin meni zindāṅa *buyurdı* (GT 54/10); avuçı tar miskinlerge altun akça *üleştürdi* (GT 174/3); selāmet yolın *kittik* (GT 298/9); kılıç birle *alduk* (MG 82b/9); biz anlarğa rızķ *birdük* (İM 25a/5); *buyurduñuz* (GT 71/10); ni bilen *yittiniz* (GT 350/10); niçün munça künden iri *aytmadıñız* (GT 246/1); ayaklarını *çaptılar* taķı *kistiler* (MG 96a/5); avda kiyik *şışlediler* (GT 60/13).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

-p turur / -ptur / -p

-p zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşturduğu “-p turur” kalıbı ve bu kalıbın ses olayları sonucunda almış olduğu -p *tur* ve -p bakiyeleri Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: melik üçün bir ḳaşıde *medḥ kılıp turur men* (GT 84/2); *keliptir men* (KK 13b/5); bir tüş *körüp men* (GT 221/6); ni sebebdan *alıp sen* böyle gül yanında mesken (GT 160/11); *mübtelā bolup turur* (İM 132a/5); *kilip tür* hoş aña cevritmek ilge (GT 62/4); *mürid bolup turur biz* (GT 228/10); ġaflet uyķusunda eyle *ḳalıp tururlar* (GT 105/12); il aġzın it tişin baġlap şavāmi‘ge *tolup turlar* (GT 46/1).

-mIş

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan diğer bir ek de -mIş’dır. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: *ketmiş men* (KK 13b/5); azād *ḳılınmış sen* taķı seni azād kıldım, yā azād bolġan sen, yā azād *bolmış sen* (İM 396a/5); altun tırāzlı ḥarîr ḳumaş *kiymiş* (GT 190/13); bir daķıķanı *kizlemiş* (GT 78/6); naşîḥat *yazmış* altun irle naķķāş (GT 353/10); *bükmiş* (KK12b/4); muntig *aytmışlar* (MG 92b/2).

Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan kişi ekleri hakkında bilgi veriniz?

SIRA SİZDE

Şimdiki Zaman

-A/-y *turur* ; -A/-y *dİr*

-A/-y zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşturduğu -A *turur* kalıbı ve bu kalıbın ses olayları sonucunda almış olduğu -A *dİr* bakiyesi Kıpçak sahası metinlerinde şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: *aladır men* (KTG 128); *söyley dir sen* (KTG 128); cehennem otına özin *yaka dur* (GT 38/13); ivde yahni *bişe durur* (GT 147/9); dāyim suvı taşıp *kile turur* (GT 278/9); kilip *kite dūr* köñlüñ (GT 144/9); bovuzlay *dır biz* (KTG 128); *ala dır siz* (KTG 128); *kele dirler* (KTG 128).

-AyUr; -IyUr; -yUr; -Ayor; -Ayorur

Metinlerde seyrek görülen ve Batı Türkçesinin şimdiki zaman ekiyle ilgili olan bir biçim birimdir: mecrüh kitip ‘aklı *bürüyür* (MG 4a/4); biri birine *oşşayur* (MG 74a/8); biyler *keleyurlar* (KK 34a/3); keteyor, *yatayor*, *keleyorur* (KTG 130).

SIRA SİZDE

4

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan ekler hakkında bilgi veriniz?

Gelecek Zaman

-GAy; -GA

Yaygın kullanılan gelecek zaman ekidir. Birinci tipteki öznellik ekleriyle çekimlenir. Genel itibarıyla ses uyumlarına uyar: men *mü‘min bolğay men* (İM 26b/2); kim sövlese anıñ bile *taşaşğay men* (KK 34b/8); *körge men* fülān kişini edgölük birle (İM 10a/7); kavî düşmenden zahmet *körmegey sen* (GT 38/9); iki ayağıña *keygey sen*; (MG 68a/5); *açğay sen* *sağlanğay sen* (MG 77a/6); ni kadar *kılğay sen* (GT 39/10); muni uyur koyup *kitkey biz* (GT 205/11); *işitkey siz* (GT 217/11); imdi *körgey siz* Teñriñizni neteg (İM 45a/6); germ birle *vaşf kılğaylar* (MG 82b/4); alarnı tutup *ketürgeyler* (GT 24/4); *alğaylar* (KK 65a/10).

-IsAr

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gelecek zaman ifade etmek için kullanılan -IsAr eki, Kıpçak sahası metinlerinden Gülistan Tercümesi’nde de aynı işlevle görülür: *melül kılmayısar* ‘ârif ir kişi köñlün (GT 30/10); *keliser* cün bize ol devr ayağı (GT); bu cevır ü cefâ niçe *bolusar* / senden haq anın öcün *alusar* (GT 295/8)

-AsI

Sadece Tuhfetü’z-Zekiyye’de örnekleri bulunan (Karamanlıoğlu 1994: 132) bu ek, birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenmektedir: *alası men*, *alası sen*, *alası*, *alası biz*, *alası siz*, *alasılar* (KTG 132).

Geniş Zaman

Kıpçak sahası metinlerinde geniş zamanı ifade etmek için ünsüzle sonlanan fiillere -Ur ve -Ar; ünlü ile sonlanan fiillere -r eki ulanır. Çekimlenme birinci tipteki kişi ekleriyle yapılır: *yir men içir men bağışlar men* (GT 60/7); aţ üstinde iyerdin *kapar sen* (MG 39a/2); yā *sançar sen* yā minmekdin men ‘*kılursın* (MG 53b/7); sinüñ üzre zafer bulmağın *izder* (MG 36a/6); özini cümleden ‘*aciz körer* (GT 106/6); körkü ‘ibâret bilen andan *işitür biz* (GT 227/11); biz *oqır biz* (İM 52a/1); *büker siz* (KK 15b/6); bahâsın *izderler* (GT 98/11).

Gelenekleşmiş adlandırmayla geniş zamanın olumsuzu için -mAs eki kullanılır. -mAs ekinin ses olayları neticesinde -mA şeklini almış biçiminin de ayı görev için kullanıldığı metinlerde görülür: ni üçün *hıdmat kılmaz sen* (GT 89/13); hiç *bilmen* bu ot benim ivime kandan tüşti (GT 75/8); men bu sözge *ınanman* (GT 258/11).

Kipler

Emir Kipi

Hareketin emir biçiminde tasarlandığını göstermek için kullanılan kiptir. Kıpçak sahası metinlerinde de, üçüncü kişiler için kısmen olmak kaydıyla her kişi için ayrı ek bulunur. Emir kipi için kullanılan ekler şunlardır:

Emir Kipi	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-AyIm / -GAyIm; -GAyIn	-AllIm/ -GAllIm; -lIm; -AllK / -All
II. Kişi	Ø; -GI/ -Kıl/ -GUl	-(I)ñ/-(U)ñ; -(I)ñIz /-(U)ñUz
III. Kişi	-sIn / -sUn	-sIn / -sUn; -sInlAr / -sUnlAr

Tablo 10.4
Emir Kipi

Örnekler: etek kaydan *ketüreyim* (GT 41/5); men *okığayım* (GT 274/4); tañ bilen men dağı barıp olağaça hâcet *tilegeyim* (GT 269/10); açî sözün *işitmegeyin* tir iseñ (GT 70/4); kilip *tile* tilekiñ haq işikine (GT 74/1); *sakla* tiliñni anlardan (İM 44a/7); tos toğru *yürü-gül* (MG 60b/5); *ündegil* halâyıqlarnı imānga (İM 60b/8); anın anasına *sökkül* (GT 87/8); öğünde *tutğıl*, *unutmağıl* (MG 20b/9); hasüd irge belā *kilsün* dime (GT 345/9); iliñ *öğren-sün* (MG 97a/1); ikimiz bir yarudın *kirelim* (MG 60b/7); tabib *izdelim* (GT265/3); *yatalık*, *kelelik* (KK 8a/8); yat çerige ot *uruñ* (GT 11b/4); şalavat *birüñ* (İM 231a/6); memleketni aña *teslim kıluñız* (GT 129/10); Teñriniñ rızasını *izleñiz* (İM 39a/7); fulān kılınıñ mersümün yahşı ihtiyāt bilen *yazsunlar* (GT 37a); *küreşsünler* (GT 77/5); *alışınlar* (KK 65a/13)

Şart Kipi

-sA eki ile çekimlenen fiil, hareketin şart biçiminde tasarlandığını ifade eder. Kişi eklerinden ikinci tipte olanlar kullanılır: eger *tilesem* hurûfların uzatur men (İM 53b/8); uluğluk *tileseñ* sahî bol sahî (GT 59/11); kaçan *qayıtsañ* yüzüñni anın sarı kılğıl (MG 39a/4); biz zafer *tapsaq* bir il öze anın bağ bustanları gānîmet turur (İM 428a/3); ; biz anlarını *körsek* qādir bolmas biz (İM 491a/8); alarnıñ qaysına *uysañız* könderür sizni köni yolqa (İM 44a/6); Türkler andın intifā‘ *alsalar* saña taqı sevāb bolsa tidi (MG 5a/1).

Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi için Kıpçak sahası metinlerinde ya “fiil+şart eki+kişi eki kerek” veya “fiil+mAK + kerek+kişi eki” kalıplarından yararlanılır: bu fesād ehliniñ nesli münqaṭi‘ *bol-sa kirek* (GT 25/9); bu ni‘met şükrini *qılsam kirek* çok (GT 163/11); aş bışğanda *qoṭarmek kerek sen* (DM 22b/1); anı *öltürmek kerek* (GT 87/2).

İstek Kipi

Hareketin istek biçiminde tasarlandığı -A eki aracılığıyla ifade edilir. Bu ekin yaygın kullanışı yoktur: Oruç *tutam* ol kün (İM 283a/5); özüm bu gayret otına tiledi kim *yana* (GT 231/11); *işitmeye* oş bu tanuqluqnı (İM 321b/6).

Zamanların Birleşik Çekimi

Hikaye

Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi: -DI irdi: niçük kim burun *tuttuñ irdi* (MG 32a/9).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesi

-mIş idi ; -mış irdi: kördüm yazılmış *irdi* uçmak ışığında (İM 84b/8); yaratılmış irdiler bes andan sonra (İM 74b/2); ölgeninden yüz yıl sonra barça süñükleri *tökülmüş idi* (GT 9b/12); *tökülmüş idi* illā közleri oynar (GT 18/13).

-*p idi* ; -*p turur idi* ; -*p turur irdi*: ol kavm kim andan zulm **körüp idiler** (GT 33/3); ol dağıkanı bu kün için **kizlep idim** (GT 78/7); eyyâmında kiçeler uyumayın zühd ü takvâğa köñül **bağlap turur idim** (GT 105/7); ol yigit maħabbet teñizine eyle mustağrağ **bolup turur idi** (GT 228/4); anıñ atı **yazılıp turur irdi** levh-i maħfuẓda (İM 70b/2); anıñ hatunı hecege **barıp turur irdi** (İM 486b/7).

-*GAn idi*: kime zaħmetin **çekmegen idi** (GT 33/12).

Geniş Zamanın Hikayesi: -*Urđı* ; -*Ar/-Ur/-r idi* ; -*Ar/-Ur/-r irdi*: yüzün körse **bolurđı** mübtelâ (GT 30/1); sultân hazînesin ‘imâret **kılur irdi** (GT 61/12); ol pehlevân yigit bilen oynay küle **kilür idük** (GT 297/2); ‘amel **kılurlar irdiler** (MG 57b/1); anıñ öze ot **yandururlar irdi** (İM 324a/1).

Gelecek Zamanın Hikayesi: -*Gay idi* ; -*Gay irdi*: öz kereminden yazukın bağışlap âzâd kılsa ni **bolgay idi** (GT 25/4); şiddiklar cümlesinden **bolğay idim** (GT 81/6); **sewmegey irdi** (İM 24a/5); biz rehet **tapğay irdük** (İM 80a/7).

Şart Kipinin Hikayesi: -*sAydı* ; -*sA idi* ; -*sA irdi*: keşke **bilse irdim** kabûl kılğay mu meni (İM 81b/7) eger **uyusa irdi** İblis biz rehet **tapğay irdük** (İM 80a/6); imân **keltürseydi** sewmegey irdi añar sögmekni (İM 24a/6).

Rivayet

Geniş Zamanın Rivayeti

-*Ar/Ur/-r imiş* ; -*Ar/Ur/-r ırmış*: **yir imiş** ğam (GT 247/2); yügenni niçük **tutar ırmış** (MG 39b/3-4); râstı imân artar tağı **ıksilür ırmış** (İM 67a/1).

Şart

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı: -*DI/-DU ise* ; -*DI/-DU irse*: kayda **koyduñ ise** kemâ-huve anda koyğıl (MG 95a/5); kayıtmak **tiledim irse** ayıttı maña (İM 39a/5).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı: -*mış-mıssa*: Sançar **urmuş-mıssa** Sonçur urmuşdı (KTS 136).

Geniş Zamanın Şartı: -*Ar/-Ur/-r ise*; -*UrsA/-rsA* : **alursam** (KK 26a/4); bu tarıka **okur iseñ** kûr ‘ân (GT 224/1); **körgüzürse** sağ yanı (GT 327/7); kaçan **tilerseñ** kim atğa mingey sen (MG 9b/1) ħalâşñ **izder iseñ** öl (GT 30/13).

Ek-Fiilin Çekimi

Türkçenin ilk tespit edilen yazılı metinlerinden beri, öncelikli görevi isimlerin yüklem olmasını sağlamak olan ek-fiil, Orhun harfli metinlerde *er-* olarak belirlenmiştir. Ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde *ir-*, *i-* veya *Ø* olarak görülmektedir. Bu sahada, aynı görevde *tur-* fiili de, özellikle geniş zaman bildirimlerinde ek-fiil olarak işlev görmüştür.

Ek-Fiilin Geniş Zaman Çekimi: Yüklem olacak isme bağlı olan *ir-* ek-fiilinin geniş zamanda şekimlenmiş biçimi kişi eklerini alır. Böylece isimler ek-fiil aracılığıyla geniş zaman ifade ederek yüklem olur: **irür men** ‘aybıma kâyıl (GT 88/3); **irür men** meskenet mülkinde **mezķür** (GT 163/10); bu **muħal irür** (GT 23/4);

ir- ek-fiil ve geniş zaman eklerinin görevi isme bağlı olan kişi eklerine yüklenir. Ek-fiilin ve geniş zaman ekinin görevini üzerine alan kişi eklerine bildirme ekleri de denir. İşte bu bildirme ekleri bağlı olduğu ismi geniş zamanda yüklem yapar: **men mü ‘min men** (İM 23b/6); **sen kim sen** (GT 64/1); **biz dervişler biz** (İM 197b/7); **sizler yahşırak ümmet siz** (İM 46b/3); **atañ türbesine bir kiliben okımışñ yok** tekbir (GT 270/1).

tur- yardımcı fiili de, *ir-* fiiliyle eş görevli kullanılmıştır: **sen niçe kim yırak turur sen** (MG 53b/8); **yimiş yimişi yok turur** (GT 25/3); **ħalkñıñ kilmegi salġanat körki durur** (GT 32/2); **birisi topñı kaytara urmak turur** (MG 109b/3); **ol işikñiñ kuli dur** bay ve yoksul (GT 38/3); **iyeleri dururular** (GT 310/8); **üküş atlar bar turur** (MG 36b/6); Teñri yolında anlar **ħağ mü ‘minler turur** (İM 25a/6).

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek-fiil, öğrenilen geçmiş zaman çekimlenmesinde *ir-* veya *i-* biçimleri belirlenmiştir: böriniñ şa‘b-reki *sen imiş sen* (GT 137/5); uzını kıskadın *yağış ırmış* (MG 8b/8-9); ol *nusret birle ırmış* (İM 265a/1); halk nefesimden *zağmetde imişler* (GT 11a/11).

Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek-fiil, görülen geçmiş zaman çekimlenmesinde *ir-* veya *i-* biçimleri belirlenmiştir: türbesinde *mu‘tekif idim* (GT 37/12); men *mü‘min idim* (İM 26a/7); munça zamānda *kanda idiñ* (GT 64/4); biri kıskā *boyly idi* (GT 10a/11); ; bizler *safar içinde irdük* (İM 157b/8); benim kavm u kabilemniñ kamusı ‘*ālim irdiler* (GT 244/9); anıñ meclisine *mülāzim idiler* (GT 254/9).

Ek-Fiilin Şart Çekimi: Ek-fiil, şart çekimlenmesinde de *ir-* veya *i-* biçimlerinde belirlenmiştir: eger ‘ukūbatka *lāyık isem* kıyāmat küni meni közsüz qopargıl (GT 99/8); *ir iseñ* koy ağızga bal u kaymak (GT 155/2); özi *bahādur irse* anın katında bolsun (MG 62b/6).

Ek-Fiilin Sıfat Fiil Eki Alması: Ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde sadece *-dük* sıfat fiil ekini almaktadır: eger bilse ol derviş, ol hārām *idiğün* andan sonra du‘a kılsa (İM 19b/7).

Ek-Fiilin Zarf Fiil Eki Alması: Kıpçak sahası metinlerinde ek-fiilin *-ken* zarf fiil ekini yanında *-geç* zarf fiil ekini de aldığı görülmektedir: ol meni kiçer *iken* körüp tanıdı (GT 135/2); bular munça silāhları *bar irken* kılıcdın müstağni bolur (MG 83b/5); hōcalar bilen kemide oturup *kiter igeç* (GT 88/5); ol *oğlan igeç* yağrınımı ağır çamçılar indürdi (GT 89/3).

Ek-Fiilin Olumsuz Çekimi: Ek-fiilin ile yüklemleştirilen isimlerin olumsuz biçimi daha çok *degül / döğül* yardımcı sözüyle yapılmaktadır: şerrinden *ıymen döğül men* (GT 47/5); *degül men* zağm uruçı ilge *zenbur* (GT 163/9); sen *müsülmān degül mü sen* (İM 23b/4); balasın beslemek ‘*ākiller işi degül* (GT 25/11); feridünniñ mālī ve leşkeri ol kadar *köp degül idi* (GT 31/11); kavllerine *muvāfiq degül turur* (GT 149/2); şerh kılmaklıqka *muhtāc döğül* (MG 20b/8); anlar *yarıq döğül turur* (MG 81a/2)

irmes yardımcı sözünün de bu görevle kullanıldığı cümleler vardır: bu levnlī sūñüde ihtiyāt kılmak *hācet irmes* (MG 80a/5); levn ‘aybı katıg ziyānlıg ‘*ayb irmes* (MG 80b/8).

Fiilimsiler

İsim Fiil Ekleri

Hareket ismi yapmak için Kıpçak sahası metinlerinde *-İşe* göre *-mAK* eki daha yaygın kullanılır.

-mAK: terbiyet gayr ehline *kılmağ* künbed üstüne kız *koymağ* tur (GT 25/7); ihtiyār *körmeğimniñ* sebebi ol turur (GT 83/3); bu işi üküş *minmek* birle sābit kılgıl (MG 7b/5); biri yüz *yumağ* turur (İM 87a/8)

-İş: öfke bile ol kıya *yağışın* körünüz / bu şive bilen köñül *yağışın* körünüz (GT 253/11-12).

Sıfat Fiil Ekleri

Sıfat fiil ekleri, fiillere eklenerek varlıkları hareketlerine göre geçici olarak adlandıran veya betimleyen sözler oluşturma görevine sahiptir. Kıpçak sahasında belirlenen sıfat fiil ekleri şunlardır:

-AcAK: bu olturacak yirdür (KK 33b/5) ; gelecek yirdür (KK 33b/6).

-An: revā bolur boğuzlamak kirü *kalan* kurbanlıklarını (İM 367b/4); mükāteb hālinde *toğan* oğlan sa‘y kılgay (İM 402a/8).

-Ar / -Ur / -r: *kiter* vaktın ayttım (GT 59/1); ol ir nağdın ili birlen *yanar* otka bilip attı (GT 321/5); dārūdın kim *işlenür* vaktıda timiri üzere salırlar (MG 88a/8).

-AsI: ni yatur sen *yatası* yir degül (GT 272/11); *kilesi* hāl için ol kişi ayıtsa (İM 26b/1).

-çı: esrük ol turur kim *bolmaçı* sözler sözler (İM 411b/2).

-**GAn**: *aşıkkan* ir bilen yoldaş bolma (GT 155/9); *yamanlık kılğan* irge iygülık kıl (GT 86/8); *izdegen* tapar (MG 110a/5).

-**GI**: fâyide kılmas aña edeb *kılğıcınıñ* edebi (GT 28/8); degül men zaħm *uruçı* ilge *zenbur* (GT 163/9).

-**GII**: kaçan senden *biligli* ir açıp ağzın söze kilse (GT 334/2); *azıglı* kedik öltürse yiyilmes (İM 355a/8); tañ atsa *sewüglü* turur (İM 325a/3)

-**GU**: küçi *yitkü* kadarınca (İM 377a/2); eger iw bolsa anıñ içinde *olturğu* yirler bolsa (İM 418b/8)

-**mAs**: ok atmaqlıkdın korķmas boldıñ (MG 107a/1); biri *körünmes* necis turur (İM 135a/8)

-**mİş**: ileyinde *asılmış* muşhaf bolsa (İM 187a/2); arķusına *yazılmış* bolğay (MG 87b/7); *şışlemiş* kaç it iğın hoş yir (GT 180/9).

Zarf Fiil Ekleri

Zarf fiil ekleri, fiillere ulanıp onları zarf olarak kullanılabilcek şekle sokarlar. Kıpçak sahası metinlerinde geçen zarf fiil ekleri şunlardır:

-**A**: oğlan def^c *ite* bilmedi (GT 77/12); *yıkıla tura* kiter (GT 51/5); çevğannı artķarı *sala* birmeklik turur (MG 110b/1); *salına salına* yürise yolukğay (İM 85b/5); biy *küle* keldi (KK 46a/11)

-**ArAk**/ -**UrAk**: berāber *kötürürek* tutğıl (MG 28a/5); sen atıñnı *tartaraķ* yürürsin (MG 64a/5).

-**ArdA**: *öperde* nāgeh oynap tiş batırdı (GT 156/12); bu mektübni *oķurda* añlayu kiçse (MG 4a/9); ol künniñ ikindi namāzın kılmaķ küneş *batarda* revā bolur (İM 149a/4)

-**ArgA**: buyursa biş yumurtķanı *alurğa* küç bile sulķān (GT 61/9); ķırı itmek aşap ģırķa *kiyerge* çün ķana‘at men (GT 164/)

-**bAn**/ -**UbAn**: ģāfil *yürüben* usal bolma (GT 27/8); kerem bilen *açıban* küç bilen anı yapma (GT 43/8);

-**dükçe**: ili *tigdükçe* ol kitābge meşgul boldı (MG 5a/a)

-**GA**: kemide oturup kiter *igeç* kime sonunda bir zevrāk ģarķ boldı (GT 88/5); kılıç işlenip *tükengeç* anın rāyihaları bar turur (MG 92b/2); biy *turğaç* men kaçtum (KK 28a/11)

-**GAI**: *ketkeli* beri körmedim (KK 50b/9); yolunda baş oynap cān terkin / urup men *körgeli* dildār körkin (GT 225/13).

-**GAnçA**: küçi *yitgençe* körklü tertib birip altı fen üzere taħrır kıldı (MG 5a/8)

-**GAndA**: kılıç *çapğanda* bileğiniñni tişķarurak bura çapğıl (MG 98a/5); ģutbe oķığanda taķı anıñ tig kılğay (İM 184a/2).

-**AydA**: anın üzere *bağlanğayda* biri birine kerek (MG 94a/9).

-**GInçA** / -**GUnçA**: aşı *bişkinçe* iygü ādeminiñ ivüñ ratın tirip otķa yaka dur (GT 86/6); minip atķa iyerde müstaķırr *bolğınça* (MG 10b/4); anı zindānga salğay tanuķlar *sorğınça* (İM 416a/5).

-**I**/ -**U**: ma‘nisin *añlayı* bilmedi (MG 17b/8); *yarlıķayu* tiler miz senden (İM 197b/2); anıñ öze borç bolsa anı *öteyü* bilmese (İM 338a/5); *döndürü* koyğıl (KM 45a/13).

-**IçAK**/ -**UçAK**: sen *ölüçek* ol miñ altunga tiger (GT 110a/2); içine *tüşişek* küyer (GT 47/8); ir ķahrı *kiliçek* sözlemes (GT 87/12)

-**ken**: kılınçnı *çaparken* ķınına sokmaķnı ögrengey sen (MG 94b/5); *mağlūb iken* tālib bolur sen çāresiz kaçan ģarimniñ ... (MG 55b/1)

-**mAdIn**: ģāzıķ ve ģafif kirek kim *tuymadın tuydurmadın* kılabilgey (MG 74b/4)

-**mAyIn**: eyyāmında kiçeler *uyumayın* zühd ü taķvāga köñül bağlap turur idim (GT 105/7); munı arısız kişi *arınmayın* tutmağay (MG 84a/5); yok turur ģāzır kişige kışāş kılmaķ ģāyib kişisi *kilmeyin* (İM 459a/5)

-**mAyInça**: ol andan kitmeyiser *ölmeyince* (GT 157/8); men bu sözge inanman hattā ma‘āyine *körmeyinçe* (GT 258/12);

-**p**: illerin *bağlap* sultān hıdmatına kitürdiler (GT 24/10); azgına *büzüp* soğğıl (MG 95a/6); bular taķı atların *ķamçılāp* sürerler (MG 62b/1).

-**y**: ol pehlevān yigit bilen *oynay* küle kilür idük (GT 297/2); tilin uzatıp mühmel söz-*ley* başladı (GT 313/12).

“körgeniñden”, “ölgey men”, “tüşçek”, “yararda” “yir idim”, “alıban”, “körüp men” ve “aytķanlarımın” örneklerinde tırnak içindeki sözler sırasıyla hangi çekim eklerini almıştır?

SIRA SİZDE

Yapım Ekleri

Bilgileri adlandırmak amacıyla söz türetmek için var olan sözlere ulanan biçim birimler yapım ekleri olarak adlandırılır. Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

İsimden İsim Yapan Ekler

- +**aç**. yalañ+aç;
- +**An**. oğul+an, ir+en;
- +**AğU**, +**Av** /+**On**, +**AvU**. birev, üçöv, bişevü, toķsavu, yidegü;
- +**Ar** / **şAr**. üç+er, dört+er, yedi+şer;
- +**ey**. il+ey;
- +**çA**. Arap+ça, bar+ça;
- +**çAK**. oyun+cak, kök+çek, il+çek;
- +**çI**. yay+çı, kömür+çi, tegirmen+çi, boyağ+ç;
- +**çUK**. it+çük, kışķa+çuk, ķap+çuk, köl+çük;
- +**CUKAz**. it+çükez, ķul+çukaz, at+çukas, yüz+cügez;
- +**DAş**. kökür+deş, boy+daş, yol+daş;
- +**dUrUK**. boyun+duruk, kömül+dürük, burun+duruk;
- +**GA**. baş+ķa, öz+ge;
- +**gü**. köz+gü;
- +**GInA**. ulu+ğına, at+ğına, bey+gine, bular+ğına;
- +**II** / +**IU**; -**Ilg** /-**IUg**. körk+lü, bilig+li, yay+lu, küç+lü, at+lı, at+lıg, sağ+lıg, at+lıg, il+lig, korku+lug;
- +**IIK** /+**IUK**. arıķ+lıķ, bol+luk, esen+lik, edgü+lük;
- +**maç**. til+maç;
- +**nçI**. ikki+nçi, üç+ünçi, on+ınçı, yüz+inçi;
- +**rAK**. artuķ+raķ, bilge+rek;
- +**sIz** /+**sUz**. azuķ+sız, til+siz, idman+suz;
- +**sul**. yok+sul;
- +**şın**. sarı+şın;
- +**z**. iki+z.

Fiilden İsim Yapan Ekler

- A**. çevr-e, ölç-e, yaķ-a;
- Aç**. kül-eç;
- AçAK**. iç-ecek, yat-açaķ, kel-eçek, yaz-açaķ;
- AğAn**. iç-egen, kül-egen, aç-ağan, bar-ağan;
- AK**. ķon-aķ, ķuķ-aķ, öl-çek, otur-aķ;
- am**. tut-am;
- an**. uç-an;
- çAK**. em-çek, ķabar-çaķ;

-ıçı, -çi. okı-çı, tilen-çi;
 -çuğ. kabar-çuk;
 -dı/-dU. karal-dı, öv-dü, yuyun-du;
 -G. bil-i-g, ağır-ğ;
 -GA. kışka, kavurga, süpürge;
 -GAç. oltur-ğaç, tart-ğaç, tep-keç;
 -GAK. bat-kağ, il-gek, kaç-kağ;
 -GAn. kudur-ğan, süpür-gen, unut-kan;
 -GI/-GU. bur-gı, bıç-kı, dir-gi, sev-gü, kes-ki;
 -GIç/-GUç. aç-kıç, ağın-ğuç, süz-güç;
 -GIçI/-GUçI. al-ğuç, tut-ğuç, yon-ğuç;
 -I/-U. korğ-u, ölç-i, öl-i (GT 189/10), sat-ı, yaz-ı;
 -IçI /-UçI. Al-ıç, bil-içi, iç-üç, küt-üç;
 -K. aç-u-k, bit-i-k, böl-ü-k, tamız-ı-k;
 -KIn /-KUn. sep-kün, taş-kın, uç-ğun, yar-kın;
 -m. bog-u-m, öl-ü-m, yar-ı-m;
 -mA. süz-me, kaz-ma;
 -mAK. oy-mağ, iç-mek, ye-mek;
 -mAKIİK. bit-meklik, kopar-mağlık;
 mAn. talaş-man, tegir-men;
 -mİş. yi-miş;
 -muğ. kus-muğ;
 -n. ağı-ı-n, kel-i-n, tüt-ü-n, yığ-ı-n;
 -nç. man-ç, umun-ç, sağın-ç;
 -ş. biliş, sanç-ı-ş, oltur-u-ş, öp-ü-ş, çap-ı-ş;
 -t. öğ-ü-t, sarğ-ı-t, yan-u-t;
 -vUç. çimdi-vüç, yülü-vüç;
 -z. kö-z, sö-z.

İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-. ad+a-, aş+a-, küç+e-, til+e-;
 +Ar-. ağı+ar-, kök+er-, yaş+ar-;
 +dA-. al+da-, at+ta-;
 +ğa-. yır+ğa-;
 +I-, +U-. ağır+ı-, bay+ı-, taş+ı-;
 +K-. yol(u)+k-, çin(ı)+k-, kéc(i)+k-;
 +KIr- / +KUr-. kıç+ğur-, süm+kür-;
 +IA-. söz+le-, yazuk+la-, sayrı+la-n-, baz+la-ş-, kız+la-t-;
 +r-. eski+r-, kara+r-;
 +rgA-. aç+ırga-;
 +sA-. su+sa-, kutğaruv+sa-;
 +sIn-. bey+sin-, erk+sin-;
 +sIrA. uyuk+sıra-.

Fiilden Fiil Yapan Ekler

-ala-. kov-ala-;
 -Ar-. çık-ar-, kayt-ar-, kop-ar-;
 -der-. kön-der-;
 -Dir- / -DUr-. aç-tur-, bil-dir-, birik-dür-, iç-dir-, kızdır-, sındur-, sat-tır-, üleş-tür-;

- Gİr- / -GUr- / -Kİr-. bat-kır-, bil-gir-, tir-gir-, tur-ğur-, yat-kır-;
- Gİz- / -GUz-. kir-giz-, kör-güz-, tir-giz-, tur-guz-, oltur-ğuz-;
- I-. kaz-ı-;
- k-. kir-i-k-, tur-u-k-, yul-k-;
- GAR-. öt-ker-, az-ğar-;
- I-. aç-ı-l-, arı-l-, bil-i-l-, koş-ı-l-, ur-u-l-;
- mA-. sözle-me-, tap-ma-;
- n-. arı-n-, bil-i-n-, kör-ü-n-, kizle-n-, yap-ı-n-;
- p-. kır-p-, ser-p-;
- r-; -İr-; -Ur-. art-ur-, biş-ür-, aş-ur-, tüş-ür-;
- ş-. bir-i-ş-, okşa-ş-, sancı-ş-, tap-ı-ş-;
- t-. ağar-t-, boşa-t-, ohşa-t-, uya-t-, oğu-t-;
- ü-. sür-ü-;
- y-. ko-y-, to-y-;
- z-. em-i-z-, tam-ı-z-, ağ-ı-z-.

“ileyimde”, “inçitmekîñ”, “korımayıñız”, “sındırıp”, “sözlemediñ”, “toğurmağunça”, sözlerindeki yapım ve çekim eklerini sırasıyla yazınız.

SIRA SİZDE

SÖZ VARLIĞI

Deşt-i Kıpçak bölgesinde yaşayan Kıpçakların konuşma dilinden derlemeler yapılarak oluşturulan Kodeks Kumanikus'un söz varlığı, esasta Türkçe sözlerden oluşur. *Can, haziz, miskin, hergiz, murad, şükür* gibi İslam dininin kabulünden sonra Türkçeye girmiş olan Arapça veya Farsça alıntı sözlerin yanı sıra Hristiyanlıkla ilgili bazı dini terimler ve özel adlar da defterlerde yer almaktadır.

Memluk Kıpçaklarının yaşadığı sahada yazılan eserlerin söz varlığı da esasta Türkçedir. Bunun yanı sıra Arapça ve Farsça sözler de özellikle dini varlık ve kavramların adlandırılmalarında kullanılmıştır.

Özet

Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim çekim eklerini açıklayabilmek.

Kıpçak sahası metinlerinde belirsiz çokluk için +lAr eki kullanılmaktadır. Yalın hal için bir ekin olmaması; ismin ünlüyle veya ünsüzle bitmesine bakılmaksızın ilgi hali için +nİn ekinin kullanılması; yükleme hali için +nI ekinin genelleşmesi, iyelik üçüncü kişi eki almış sözlerde +n ekinin kullanılması, az da olsa Oğuz Türkçesinin yükleme hali eki +I'nın kullanılması; yönelme hali ekinin iyelik esiz isimlere +GA veya iyelik ekli isimlere +A olarak ulanması, bulunma hali ekinin eklendiği sözün tabanı ister ötümlü ister ötümsüz olsun genellikle +dA olması, ayrılma hali için genellikle ötümlü ünsüzle başlayan +dAn daha seyrek +dIn olarak görülmesi; eşitlik hali için +çA ekinin kullanılması; vasıta hali için +n ve +lA eklerinin yanında daha yaygın olarak birle, bile, bilen çekim edatlarının kullanılması; yön hali için kullanılan eklerin belirli sözlerde görülmesi Kıpçak sahası metinlerinden isim hallerinin genel görünüşüdür. İyelik eklerinin ünlüleri genellikle uyuma tabi iken özellikle üçüncü kişilerde uyumun dışına çıldığı belirlenmiştir. Aitlik eki +k'nin ünlüsü yuvarlaklık uyumuna girmese de, ünsüzü ötümlüleşebilmektedir.

Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen fiil çekim eklerini açıklayabilmek.

Fiil çekim eklerinden I. tipteki kişi ekleri ünsüz uyumuna tabi değilken II. tipteki kişi ekleri genellikle uyuma uyar. Görülen geçmiş zaman için kullanılan -dI eki birinci ve ikinci kişilerde ünlü uyumlarına bağlıyken üçüncü kişilerde yuvarlaklık uyumuna genellikle uymaz. Öğrenilen geçmiş zaman için -sürekli dar düz ünlülü -mIş ekinin yanında -p turur/ -p tur/-p biçim birimlerinden de yararlanır. Şimdiki zamanı ifade etmek için -A/-y turur ; -A/-y dIr; -AyUr; -IyUr; -yUr; -Ayor; -Ayorur eklerinden yararlanır. Eski Türkçe döneminden beri gelecek zaman için kullanılan -GAy eki Kıpçak sahasında da aynı işlevle görülürken -IsAr ve -AsI ekleri de gelecek zaman için kullanılır. Her kişi için ayrı eklere sahip emir kipinde üçüncü kişi ekleri genellikle düzlük uyumuna uymaz. Fiillerin şart kipinde çekimlenmesinde genel Türkçeden bir farklılık yoktur. İstek ve gereklilik için yaygın olarak kullanılan bir ek yoktur. Sıfat fiil ve zarf ekleri bakımından çeşitlilik fazladır. Bu zarf fiil ve sıfat fiil eklerinden bazıları günümüzde sadece Oğuz Türkçesi esaslı yazı dillerinde görülür.

Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen ek-fiili tanım layabilmek.

Ek-fiilin Kıpçak sahası metinlerindeki durumu hakkında bilgi veriniz. Göktürk ve Uygur metinlerinde er- olarak görülen ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde ir-, i- veya Ø biçimindedir. Ek-fiilin bu şekli yanında tur- fiilinin de ek-fiil olarak görev yaptığı belirlenmiştir. tur- fiili ek-fiil işleviyle kullanıldığında daha çok geniş zaman kipinde çekimlenmektedir. Ek-fiilin ir-, i- veya Ø şekilleri ise geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipiyle çekimlenir. Zarf fiil eklerinden -ken ve -geç, sıfat fiil eklerinden -dük'ü almaktadır. Ek-fiilin olumsuz çekimlenmesi için irmes'den çok degül yardımcı sözünden yararlanır.

Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim ve fiil yapım eklerini açıklayabilmek.

Yeni edinilen bilgiyi adlandırmak için, Türkçede, var olan söz kök veya gövdelerine yapım eki ulanmak üzere söz türetme yoluna başvurulur. Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan yapım ekleri de isimden isim, fiilden isim, fiilden fiil ve isimden fiil yapım ekleri olmak üzere dört gruba ayrılır. Bu yapım eklerinden bazıları ses yapısı bakımından çeşitlilik arz ederken, bazıları tek şekillidir.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Gülüstan Tercümesi

[148/74b](1) bu halk ilinden halāş tapkay men. ol sebab (2) den kim köp kilürler meni ziyāret kılmağa dağı (3) alarnıñ kilme-
gi evkatımnıñ şafāsın kiterür. (4) ayttı tileseñ kim dağı kilmegeyler. ol (5) faķır durur aña akça borç birgil. ol kim (6) ğanī du-
rur andan akça tilegil dağı hiç kim (7) irse katiña kilmes. ş'ir (8) müsülmān leşkeri alında derviş (9) yüriben vaķt kim der-
yuze itkey (10) tevaķķu⁶ korkusından cümle kāfir (11) kaçıp çin ü haķāğa tigrü kitkey (12) hıkāyet bir faķih oĝlı atasına ayttı.
iy ata (13) bu mütekellim vā'izlerniñ körkli 'ibāretiniñ eşeri.

halk halk: isim Ø: ilgi hali	ilinden il: isim +i: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +den: ayrılma h.e.	halāş halāş: isim Ø: yükleme h.e.
tapkay men tap-: fiil -kay: gelecek z.e. men: 2 .t.k.e.	kilürler kil-: fiil -ür: geniş z.e. -ler: 3.ç.k.e.	meni meni: 1.teklik kişi zamirinin yükleme hali
ziyāret kılmağa ziyāret kıl-: bir. fiil -mağ: ife +a: yönelme h.e.	alarnıñ alar: kişi. zamiri +nıñ: ilgi h.e.	evkatımnıñ evkat: isim ı: ys +m: iyelik 1.t.k.e. +nıñ: ilgi h.e.
şafāsın şafā: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. -n: yükleme h.e.	kilmegeyler kil-: fiil -me-: ffe -gey: gelecek z.e. -ler: 3.ç.k.e.	faķır durur faķır: isim durur: bildirme 3.t.k.e.
aña aña: 3. teklik kişi zamirinin yönelme hali	tilegil ti-: fiil -l: fiye +e-: ifye -gil: emir 2.t.k.e.	katiña kat: isim ı: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +a: yönelme h.e.
kilmes kil-: fiil -mes: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.	alında alın: isim +ı: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +da: bulunma h.e.	yüriben yüri-: fiil -ben: zfe
deryuze itkey deryuze it-: bir. fiil -key: gelecek z.e. Ø: 3.t.k.	korkusından kork-: fiil -u: fiye +sı: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +dan: ayrılma h.e.	haķāğa haķā: isim +ğa: yönelme h.e.
vā'izlerniñ vā'iz: isim +ler: çokluk e. +nıñ: ilgi h.e.	körkli körk: isim +li: iye	'ibāretiniñ 'ibāret: isim +i: iyelik 3.ç.k.e. +nıñ: ilgi h.e.

Münyetü'l- Ğuzât

[64a] (1) sançışmayın süñüñni imtinâ 'ka salıp anıñ sa (2) ru kiri ol yirge kayıtğıl. aññnı katığ sürüp (3) taqı iyeriñde anıñ saru kıyışarak olturğıl (4) taqı andan ihtirâz kılğıl. aña alay körgüzgil (5) kim sen aññnı tartarak yürürsin tip sağınsun. (6) kaçan ol tar yirdin çıksañ anıñ birle anda sançış (7) ğıl. bu benim qatımda ol tar yirde toquşmaqđın yañşı (8) raq turur. eger 'askerde üküş atlıqlarğa (9) qarşu yoluksañ bularnıñ orta yirine kirip

sançışmayın sanç-: fiil ı: ys -ş-: ffye -mayın: zfe	süñüñni süñü: isim +ñ: iyelik 2.t.k.e. +ni: yükleme h.e.	kıyışarak kıyış-: fiil -arak: zfe
körgüzgil kör-: fiil -güz-: ffye -gil: emir 2.t.k.e.	yürürsin yürü-: fiil -r: geniş z.e. -sin: 2.t.k.e.	sağınsun sağın-: fiil -sun: emir 3.t.k.e.
yirdin yir: isim +din: ayrılma h.e.	çıksañ çık-: fiil -sa: şart eki -ñ: 2.t.k.e.	toquşmaqđın toq-: fiil u: ys -ş-: ffye -maq: ife +dın: ayrılma h.e.
yañşıraq turur yañşı: isim +raq: iiye turur: bildirme 3.t.k.e.	atlıqlarğa at: ad, isim +lıq: iiye +lar: çokluk eki +ğa: yönelme h.e.	yoluksañ yol: isim u: ys +q-: ifye -sa: şart eki -ñ: 2.t.k.e.
bularnıñ bu: işaret zamiri +lar: çokluk eki +nıñ: ilgi h.e.	yirine yir: isim +i: iyelik 3.ç.k.e. n: zamir "n"si +e: yönelme h.e.	iyeriñde iyer: isim i: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +de: bulunma h.e.

İrşädü'l Mülük ve's Selâtın

[81a] (1) iy Teñri Rasûlî hikâyet kılğıl anlarını bizge. ayıttı Nebî 'aleyhi's-selâm: anlar (2) Teñri üçün döst tutuşğanlar turur taqı ziyaret kılışğanlar turur Teñri üçün taqı olturuşğanlar turur Teñri üçün. on sekizinçi farz : atağa edğülük kılmaq turur. Teñri te'âlâ sözi: (3) ayıtmağıl ata taqı anaga üf tip. Takı Nebi ayıttı: kim kim öpse anasının başını ululap ol anasını taqı çokse (4) anası ileyinde hvar kılıp kendüsini taqı anasının haqqını ululap kiçgey sırâtdan yıldırım kibi. on toquzunçı (5) farz : emânetlerini ötemek turur. Teñri te'âlâ sözi: râstı Teñri te'âlâ buyurur sizge kim öteñiz emânetlerini (6) iyesine. Takı ayttı Râsul : imâni yok ol kişiniñ kim anıñ emâneti yok taqı dini yok ol kişiniñ (7) anıñ 'ahdi yok. yigirmençi farz : sewünmekni terk itmek turur. Teñri te'âlâ sözi: kayğurmañız ol nerse öze kim kiçti sizden (8) taqı sewünmeñiz ol nersege kim kildi sizge.

anlar anlar: 3.t. kişi zamiri Ø: yalın h.	tutuşganlar turur tut-: fiil u: ys -ş-: ffye -ğan: sfe +lar: çokluk eki turur: bildirme 3.ç.k.ş.e.	sekizinçi sekiz: isim -i: ys +nçı: iiye
atağa ata: isim +ğa: yön.h.	edgölük kılmağ turur edgü: isim +lük: iiye kıl-: yardımcı.fiil -mağ: ife turur: bildirme 3.t.k.e.	ayıtmağıl ay-: fiil ı: ys -t-: ffye -ma-: ffye -ğıl: emir 2.t.k.e.
tip ti-: fiil -p: zfe	ululap ulu: isim +la-: ifye -p: zfe	anası ana: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. Ø: ilgi h.
ileyinde iley: isim +i: iyelik 3.t.k.e. n: zamir “n”si +de: bulunma h.e.	kiçgey kiç-: fiil -gey: gelecek z.e. Ø: 3.t.k.	öteñiz öte-: fiil -ñiz: emir 2.ç.k.e.
iyesine iye: isim +si: iyelik 3.ç.k.e. n: zamir “n”si +e: yönelme h.e.	sewünmekni sew-: fiil ü: ys -n-: ffye -mek: ife +ni: yükleme h.e.	qayğurmañız qayğur-: fiil -ma-: ffye -ñız: emir 2.ç.k.e.

Kodeks Kumanikus

«Eger biz aytsaq: «Yazuksuz biz», – kensimizni aldar biz, dağı kertilik bizde yoq-tur. Eger biz yazuqımızni kerti köñül bile aytsaq, kim Teñri önünde öltürür, Teñri küçlü-dür dağı yarlığançlı-dur bizim yazuqumuz boşatma dağı barça yamandan arıtma».

«Neçik yara yağış bolmas içinden temeri çıkmayınça, alay yazuqlı can sav bolmas, arınmas, yazuqlı çıkmayınça. Vay sen, yazuqlı kişi, kim sen yazuğunı bu dünyada bir kişiden yaşırır sen! Yağış bilir sen, kim ol cehanda yaşınmas sen. Uyalır sen bir kişiğe kensi yazuqın ayتماğa. Anda ne uyat bolğay saña ol köni yarıçı alında, qayda yazuğıñ eşitkeyler köktegiler, tamuğdağılar! Anda bolğay saña ulu uyat, dağı kerti uyat, dağı ölüm uyat. Ol uyat neme de boluşmağay saña: erkli-erksiz tamuqqa barğaysız». (s.124)

yazuksuz biz yazuḡ: isim +suz: iiye biz: bildirme 1.ç.k.e.	kensimizni kensi: isim +miz: iyelik 1.ç.k.e. +ni: yükleme h.e.	aldar biz al: isim +da-: ifye -r: geniş z.e. biz: 1.ç.k.e.
aytsaḡ ay-: fiil -t-: ffye -sa: şart e. -ḡ: 1.ç.k.e.	öltürür öl-: fiil -tür-: ffye -ür: geniş z.e. Ø: 3.t.k.e.	yarlıḡançlu-dur yarlıḡa-: fiil -n-: ffye -ç: fiye +lu: iiye +dur: bildirme 3.t.k.e.
bizim biz: kişi zamiri +im: ilgi h.e.	boşatma boş: isim +a-: ifye -t-: ffye -ma-: ffye Ø: emir 2.t.k.	çıkmayınça çıḡ-: fiil -ma-: ffye y: ys -ınça: zfe
sav bolmas sav bol-: birleşik fiil -mas: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.	yazuḡuñnı yazuḡ: isim u: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +nı: yükleme h.e.	yaşırır sen yaş-: fiil ı: ys -r-: ffye -ır: geniş z.e. sen: 2.t.k.e.
yaşınmas sen yaş-: fiil ı: ys -n-: ffye -mas: olumsuz geniş z.e. sen: 2.t.k.e.	yazuḡıñ yazuḡ: isim ı: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. Ø: yükleme h.	köktegiler kök: isim +te: iiye +gi: aitlik eki +ler: çokluk eki Ø: yalın h.
ölüm öl-: fiil ü: ys -m: fiye Ø: yalın h.	tamuḡқа tamuḡ: isim +қа: yönelme h.e.	barḡaysız bar-: fiil -ḡay: gelecek z.e. siz: 2.ç.k.e.

Kendimizi Sıneyalım

1. Aşağıdakilerin hangisinde yükleme halinde bir söz **yoktur**?
 - a. Tuznı kıymet bilen algıl.
 - b. Bir təcir oğlın ayturlar.
 - c. Ol oğlanğa aş içinde ağı birdiler.
 - d. Aña halk ol cihetden köp kiterler.
 - e. Miñ mihr cân bilen mührini kitürdi.
2. Aşağıdakilerin hangisinde bir söz, sırasıyla iyelik ve yönelme hali eklerini almıştır?
 - a. Bu hayr haberi maña degül benim düşmenlerime durur.
 - b. Kimeçiçe men aytım.
 - c. Hıdmat horlıkından kutılğay sen.
 - d. Sultān vezirlerge sordı.
 - e. Avuçı tar miskinlerge altun akça üleştürdi.
3. Aşağıdakilerin hangisinde iyelik eki almış söz **bulunmaz**?
 - a. Taķı ökçesin kötürürek tutmağdın ‘aybrek yok turur.
 - b. Tañ atkınça közümi yummayıp men.
 - c. Süñüni ğarımıñ tutğaç salğıl.
 - d. Kiyik bigin yügürgünçe anası tokuz ay on kün köterdi.
 - e. İyerge yapuştura muhkem tutğıl.
4. Aşağıdakilerin hangisinde sıfat fiil eki almış söz vardır?
 - a. Tutmağlık birle süñüsin ilindin alur sın.
 - b. Kılıçnıñ çapar yiri tutqasındın bir qarış yir aşığa turur.
 - c. Men bu țarıkānı mañlūbāt bābında kerih körer men.
 - d. Haķ sözni sözlemekden süküt ittiler.
 - e. Kılıç işlenip tükengeç anın rāyihaları bar turur.
5. Ek-fiil aşağıdaki eklerden hangisini alır?
 - a. Emir
 - b. Gelecek zaman
 - c. Zarf fiil
 - d. Çokluk
 - e. İyelik
6. Aşağıdakilerin hangisinde ek-fiille çekimlenmiş bir söz bulunmaktadır?
 - a. barmağlarıña atar vağtda sığğay.
 - b. Men fulān kişi men.
 - c. bir niçe ħarāmiler tag başında yir itip oturur irdiler.
 - d. Halāş kılsam turup ol bigniñ hıdmatına.
 - e. Ol Teñri kim sorulur siz anın birle.
7. Aşağıdakilerin hangisinde emir kipinde çekimlenmiş bir fiil **yoktur**?
 - a. Yirden bir kesek taş kötürgey.
 - b. Açı sözün işitmegeyin dir.
 - c. Kün aşı kilgil kim maħabbet ziyādet bolğay.
 - d. Ayttı bu ħareketimniñ revnaķı bāķi kılsun dip.
 - e. Çerāğnı benim yolumda tutuñuz.
8. “sevüngenimden” sözünün şekil bilgisi çözümlemesi hangi seçenekte doğru olarak verilmiştir?
 - a. fiil-fiye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e.
 - b. fiil-ffye-sfe+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e.
 - c. fiil-fiye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e.
 - d. fiil-ffye-sfe+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e.
 - e. fiil-ffye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+bulunma h.e.
9. Aşağıdakilerin hangisinde zarf fiil eki almış söz **yoktur**?
 - a. Körüçek şādmān bolur köñül.
 - b. Kildi kitiben yana meni öltürgen.
 - c. Men meni yaħşıraķ bilür men özgelerden.
 - d. Birin ħalāş itkince biri öldi.
 - e. Ħatimniñ ħaķıķatin bilmeyin meni zindānğa buyurdi.
10. Altı çizili sözlerin hangisinde “-r” eki farklı görevde kullanılmıştır?
 - a. Ecel **bağlar** yügürgenniñ ayağın.
 - b. Teve arķun **yürür** āsān tün ü kün.
 - c. Dost seni sevüp hemişe **sözler**.
 - d. Bu cemā‘at tutmağ **izder** kanda kim bir ğarķa bar.
 - e. Eyā muṭrib bu meclisde ünün **tınlar** kişi yoktur.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise “Yükleme Hali” konusunu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri ve Hal Ekleri” konularını yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise “Sıfat Fiil Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Ek-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise “Ek-fiil” konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Emir Kipi” konusunu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise “Çekim Ekleri ve Yapım Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Zarf Fiil Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise “Fiil Çekim Ekleri” konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Cümlede, geçişli fiilden oluşan yüklem in etkilediği ismin bulunduğu yüklem hali Kıpçak sahası metinlerinde *+nI*, *+n*, *+I* veya *Ø* ekleriyle belirtilir. *+nI* eki bu halin genel ekidir. Oğuz sahasında görülen *+I* ekinin yaygınlığı fazla değildir. *+n* eki sadece iyelik üçüncü kişi eklerini almış isimleri yüklem haline sokabilmektedir. Genel anlam ifade eden bir ismin yüklem halinde olduğunu ifade etmek için ise *Ø*’den yararlanılır.

Sıra Sizde 2

‘ālīm-ler-ni “isim+çokluk e.+yüklem h.e.”; ara+ñız+da “isim + iyelik 2.ç.k.e + bulunma h.e.”; düşmen + i + n “isim+iyelik 3.t.k.e.”; ħāl-i + m + niñ “isim-ys + iyelik 1.t.k.e.”; iş + ler + iñiz + den “isim + çokluk e. + iyelik 2.ç.k.e.” ve yakın + da + ğı + l ar + ğa “isim + bulunma h.e. + aitlik eki + çokluk eki + yönelme h.e.”

Sıra Sizde 3

Cümlede yüklem in ifade ettiği hareketin hangi özne tarafından gerçekleştirildiğini belirtmek için kullanılan kişi ekleri ikiye ayrılır. Birinci gruba giren *men*, *sen* / *sın*, *Ø*, *biz*, *siz*, *Ø*; *-IAr* yardımcı biçim birimleri, metinden anlaşıldığı kadarıyla ses yapısı bakımından bağımsızlığını korumaktadır. Bu ekler, esasta, geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki za-

man ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. İkinci gruba giren *-m*, *-ñ*, *Ø*, *-k* / *-k*, *-ñIz* / *-ñUz*, *Ø*; *-IAr* ekleri görülen geçmiş zaman, şart ve kısmen istek kipinin çekimlenmesinde görev alırlar.

Sıra Sizde 4

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için *-p turur* / *-ptur* / *-p* ve *-mIş* eklerinden yararlanılır. *-p turur* / *-ptur* / *-p* biçim birimleri *-p* zarf fiil eki *tur-* yardımcı fiilin *-ur* geniş zaman eki almış şeklinin birleşmesiyle oluşmuştur. *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış biçiminin düşmesiyle sadece *-p* eki öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmeye başlamıştır. *-mIş* eki Eski Türkçe Döneminden beri öğrenile geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan her iki biçim birim de birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir.

Sıra Sizde 5

kör-gen-i+ñ+den “fiil-sfe-ys+iyelik 2.t.k.e.+ayrılma h.e.”; öl-gey-men “fiil-gelecek z.e.-1.t.k.e.”; tüş-içek “fiil-zfe”; yi-r i-di-m “fiil-geniş z.e ek-fiil-görülen g.z.e.- 1.t.k.e.”; al-ıban “fiil-zfe”; kör-ü-p siz “fiil-öğrenilen g.z.e.- 2.ç.k.e.”; ayt-kan+lar-ı+m-+nı “fiil-sfe+çokluk e.”-ys+ iyelik 1.t.k.e.+yüklem h.e.”

Sıra Sizde 6

il+ey-i+m+de “isim+iiye-ys+iyelik 1.t.k.e.+bulunma h.e.”; inçi-t-mek-i+ñ “fiil-ffye-ife-ys+iyelik 2.t.k.e.”; kórğ-ma-y-ıñız “fiil-ffye-ys-emir 2.ç.k.e.”; sın-dır-ı-p “fiil-ffye-ys-zfe”; söz-le-me-di-ñ “isim+ifye-ffye-görülen g.z.e.-2.t.k.e.”; toğ-ur-ma-ğunça “fiil-ffye-ffye-zfe”.

Örneklerin Alındığı Metinler

DM: Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye

GT: Gülistan Tercümesi

İM: İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

KTG: Kıpçak Türkçesi Grameri

KK: El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Zabt'l-Luğati't-Türkiyye

KM: Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türki ve Acemî ve Mugalî

MG: Münyetül Ğuzat

Ergin, M. (1982). *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı). İstanbul: Boğaziçi

Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: Kül.Bak.Yay.

Akalin, M. (1998). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). Ankara: TKAE.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Yararlanılan Kaynaklar

Uğurlu, M. (1987). *Münyetül-Guzāt* (1. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). İstanbul: Ötüken.

Argunşah M., Sağol Yüksekaya G., Tabaklar Ö. (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). İstanbul: Kesit.

Ercilasun, A.B. (2004). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). Ankara: Akçağ.

Safran, . (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış* (1. Baskı). Ankara, TKAE.

Toparlı, R. (1992). *İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (1999). *El-Kavānīnū'l-Küllīyye li-Zabt'l-Luğati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (2000). *Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türki ve Acemî ve Mugalî* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R. (2003). *Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlioğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Enderun.

Karamanlioğlu, A.F. (1989). *Gülistan Tercümesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlioğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (1. Baskı). Ankara: İÜ Edebiyat Fak.Yay.

Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi* (1. Baskı). İstanbul: Kesit

Eski Anadolu Türkçesi Örneklerinin Alındığı Metinler

(Aş.Paş.Grb.) Aşık Paşa, Garib-name

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay.9, Ankara 1977 (3.basım) s.259-273.

(Aş.Paş.Fkr.) Aşık Paşa, Fakir-name

A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakir-name ve Vasef-hal" TDAY 1953, s.205-255.

(Aş.Paş.Hik.) Aşık Paşa Hikaye

A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın İki Mesnevisi Daha, Hikâye ve Kimya Risâlesi", TDAY 1954, s.265-276.

(Aş.Paş.Şiir.) Aşık Paşa, Şiirleri

A.Gölpınarlı, "Aşık Paşa'nın Şiirleri", TM. V, 1936, s.87-100

(Aş.Paş.Vsf.) Aşık Paşa, Vasef-hal

A.S.Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi, Fakir-name ve Vasef-hal", TDAY 1953, s.205-255.

(Behc.1): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 1

S.Buluç, "Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik'ten Örnekler", TDED VII/1-2, 1956, s.17-74

(Behc.2.): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 2

L. Subaşı, *Behcetü'l-hada'ik'in İstanbul Nüshası Üzerine Bir Çevriyazı Çalışması*, DTCF.Türk Dili Bölümü Bitirme tezi, Ankara 1985.

(BH) Bahru'l-Hakâyyık

V. Türk, *Hatiboğlu: Bahru'l-Hakâyyık*, TDK 2009

(Çrh.) Ahmet Fakih, Çarhname

M. Mansuroğlu, *Ahmet Fakih, Çarhname*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1956

(DKor.D.) Dede Korkut Hikâyeleri, Dresten nüshası

M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı, (Metin-Sözlük)*, İstanbul 1986, Ebru Yayınları (3.basım)

(Edv.Müf.) Edviye-i Müfrede

Yazma: Malatya İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş no:256 (1196-1).

(EMŞer.) Ahmet Fakih, Evsafı Mesacidi's-Şerife

H. Mazıoğlu, *Ahmet Fakih, Kitabı Evsafı Mesacidi's-Şerife*, TDK. Ankara 1974

(Feraiz) Feraiz Kitabı

Ş. Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", TDAY 1973-1974, s.59-157.

(Feraheng) Hoca Mesud, Feraheng-name

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.299-3-4.

(Gunya) Kitab-ı Gunya

Muzaffer Akkuş, *Kitab-ı Gunya*, TDK Ankara 1995

(Gzvt.) Gazavat-name

S. Buluç, "Dursun Fakih'in Gazavat-namesi" Bilimsel Bildiriler 1963, s.11-21.

(Hak.Div.) Yusuf Hakiki, Hakiki Divanı

E. Boz, *Yusuf Hakiki, Hakiki Divanı, (Kısmi Çeviriyazılı Metin, Dil incelemesi, Dizin)* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya, 1996,

(Harname) Harnâme

E.K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Harname'si*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1971.

(HD.) Hoca Dehhanî

M. Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII.asır) Hoca Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul 1947.

(HD.Şiir.) Hoca Dehhanî'nin Şiirleri

H. İlaydın, "Hoca Dehhanî'nin Şiirleri", Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK., Ankara 1978, s.137-176ç

(Hur.) Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid-nâme

H.Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid-nâme (İnceleme-Metin--Sözlük-KonuDizini)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları,Erzurum 1979, IV+533s.

(Hus.Şir.) Husrev ü Şirin

E.K. Timurtaş, *Şeyhi ve Husrev ü Şirin'i (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1980.

(İşk.) İşk-nâme

S. Yüksel, *Mehmed, İşk-nâme*, DTCF.Yayınları Ankara 1965

(Kelile) Kelile ve dimne

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.274-291.

(Kıs.Enb.) Kısasu'l-Enbiya

N.Hacıeminoğlu, "Sa'lebi'nin Kısasu'l-Enbiyasının Tercümesi Üzerinde Bir Gramer Denemesi", TDED, XI, 1961, s.47-66.

(KŞ.) Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu's-Şemsiyye

M. Terzi., *Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu's-Şemsiyye (Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, 710 s.

(KVz.) Kırk Vezir Hikâyeleri

G. Gülsevin, *Kırk Vezir Hikâyeleri*, DTCF. Türk Dili Bölümü Bitirme Tezi, Ankara 1983.

(Man.Tayr.) Mantıku't-Tayr

TDK. (A.S.Levend), *Gülşehri, Mantıku't-Tayr Tıpkıbasım*, TDK. Ankara 1957

(MC) Ahmed-i Dâ'i, Miftâhu'l-Cenne

G. Gülsevin, *Ahmed-i Dâ'i, Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989, C.I-II, VIII+929 s.

(Mec.Nez.) Mecmu'atü'n-Nezâir

M. Canpolat, *Mecmu'atü'n-Nezâir*, TDK.Yay. Ankara 1982

(Mev.1) Mevlana Celaleddin Rumî, 1.

M. Şerafeddin, "Mevlana'da Türkçe Kelime ve Türkçe Şiirler", TM.IV, İstanbul 1934, s.161-168.

(Mev.2) Mevlana Celaleddin Rumî, 2

M. Mansuroğlu, "Mevlana Celaleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbâreler", TDAY 1954, s.207-220.

(MF.) Cemâli-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec

O. Yıldız, *Cemâli-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1993, C.I-IV, VIII+929 s.

(Mif.Nur.) Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr

M.Ü. Şahin. *Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, C.I-II, 1473s.

(Mrzb.) Marzuban-name Tercümesi

Z. Korkmaz, *Sadrüddin Şeyhoğlu, Marzuban-name (İnceleme - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım)* DTCF. Yay. Ankara 1973.

(SNev.) Süheyl ü Nevbahar

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3.basım) s.294-299.

(SV.İbt.) Sultan Veled, İbtida-name

M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.10-17

(SV.Reb.) Sultan Veled, Rebab-name

M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.17-29ç

(SV.I,II,...XXVIII.): Sultan Veled, Manzumeler

M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.30-42.

(ŞH.1) Şeyyad Hamza, Manzumeler

S. Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", TDED VII/1-2, İstanbul 1956, s.1-16.

(ŞH.Yus.) Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha

D.Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha*, İstanbul 1946.

(Tıb.Neb.) Ahmed-i Dâ'i, Tıbb-ı Nebevî

Ö. Çağırın, *Ahmed-i Dâ'i, Tıbb-ı Nebevî (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1992, C.I-II, VIII+929 s.

(Vrk.Glş.) Dâstân-ı Varka ve Gülşâh

H. Dolu, 'Dâstân-ı Varka ve Gülşâh'ın Fiil Çekimi', TDAY 1954 (2. baskı), Ankara 1988, s.221-231

(Yun.Em.) Yunus Emre Divanı

F.K.Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, S.1 İstanbul 1972.

Çağatay Türkçesi Sözlüğü

A

Ala luğa: Bir tür ördek
Ala pöke: Bir tür cinsi
Alay: Öyle
All: Ön, önde
Alma baş: Bir tür ördek
Andağ: Öyle
Aşhâb-ı kehf: Mağara dostları
Âsib: Bela, afet
Aylan-: Dönmek
Azak: Ayak

B

Bağçal: Bir ördek türü
Barça: Bütün, hepsi
Barı: Hepsi, bütün
Başır: Görüp, anlayan
Başkar-: Yol göstermek
Beli: Evet
Beyâbân: Çöl
Bi-dâd: Zulüm, işkence, zalim
Biti-: Yazmak
Borçın: Dişi ördek
Bögrek: Böbrek
Burun: Önce, önceki, ilk
Bütev: Bütün, hepsi

C-Ç

Cebbâr: Zalim, zorba
Çapavul: Çapul, yağma
Çörke: Bir ördek türü

D

Deryuze: Dilenme

E

Edgülik: İyilik
Endâze: Ölçek, tahmin, derece
Esrük: Sarhoş
Evkat: Vakitler

G-Ğ

Ganî: Zengin
Ġâr: Mağara
Gedâ: Dilenci, yoksul

H

Halâş: Kurtuluş
Hâliyâ: Şimdi
Hârâ-Ken: Taş kazıcı
Hvâr: Hor, aşağı
Hergiz: Asla
Hırâş: Tirmalayan
Hil'At: Elbise
Hod: Kendi

I-İ

Irga-: Sallamak, kumıldatmak
ibâret: Söyleyiş
İhtirâz: Korkma, sakınma
İkkele: Her ikisi
İlbesün: Bir ördek türü
İley: Ön, ön taraf
İmtinâ': Atı geriye döndürme
İrke: Bir ördek türü
İtelgü: Çakır doğan

K

Kadd: Boy
Kaçan: Her ne zaman
Karavul: Karakol; bekçi
Kaş: Ön, huzurt-
Katire: Damla
Kayğur-: Üzül-, endişelen-
Kenizek: Küçük cariyeye, köleniz
Keyin: Arka, sonra
Kıyış-: Meylet-
Koşa: Çift
Koşul-: Katılmak, ilişmek
Koyçı: Çoban
Kökeldes: Süt kardeş
Köp: Çok
Körkey-: Güzelleşmek
Körkli: Güzel
Közgü: Ayna
Kuç-: Kucaklamak
Kurla: Defa, kere
Kuyaş: Güneş

L

La'l: Kırmızı ve değerli bir taş; dudak
Lübyâ: Fasulye

M**Mâde:** Dişi**Mev'ize-âmiz:** Öğüt içeren**Miñizlig:** Gibi, benzer**Muqarrer:** Sağlam, şüphesiz.**Muñ:** Sıkıntı**Muñay-:** Bunalmak, sıkılmak**Mundaq:** Böyle**Murgâbi:** Su kuşu; ördek, kaz**Mütekelim:** Söyleyen**N****Ner:** Erkek**Nevbet:** Sıra, nöbet**Nevvâb:** Vekil, yardımcı**Nime:** Şey, nesne**O-Ö****Oḥşa-:** Benzemek**Ok:** Tam, kesin, kesin olarak**Ot:** Ateş**Ösrü-:** Sarhoş olmak**Öt-:** Geçmek**Öy:** Ev**R****Raḳam-zed:** Yazılmış, söylenen**S****Saḡın-:** Düşün-**Sanç-:** Batır-**Sarı:** Taraf, yön, cihet**Sart:** Fars, iranlı**Saru:** Yön, taraf**Ser-gerdân:** Şaşkın, sersem, perişan**Soksür:** Bir ördek türü**Sona:** Erkek ördek**Soyurḡal:** Hediye**Şâpûr:** Bir sasani hükümdarı**Süñü:** Süngü**T****Taḡı:** Dahi, dahası, ve**Tañ:** Sabah vakti**Tañ:** Tuhaf, acayip**Tap-:** Bulmak**Ṭap-:** Bul-**Tart-Çekmek****Tevaḳḳu':** Umma, isteme**Tiḡ:** Kılıç**Tigrü:** Kadar**Tilbe:** Deli**Tişe:** Balta, nacak, keser**Toḵ-:** Çarp-, vur-**Ṭurfe:** Tuhaf, acayip**Tümen:** On bin**Tün:** Gece**U-Ü****Uçra-:** Karşılaşmak, rastlamak**Ulûhiyyet:** İlahlık, tanrılık**Üküş:** Çok**Y****Yaḡı:** Düşman**Yalañaç:** Yalın, çıplak**Yapuḵ:** Kapalı, örtülü**Yaruḵ:** Aydınlık, ışıık**Yasa-:** Yapmak, düzenlemek; süslemek**Yaşur-:** Gizlemek**Yaşurun:** Gizlice**Yıḡaç: ağaç:** Bir uzunluk ölçüsü**Yıḡıl-:** Toplanmak**Yoluḵ-:** Karşılaş-**Yoluḵ-:** Karşılaşmak, buluşmak**Yortavul:** Akıncı**Yosunluḵ:** Gibi